

Забутий десант

Богдан Сушинський

Роман

Людина, якій спало на думку назвати цю станцію "Веселим Кутом", напевне, дуже полюбляла жарти. Нічого не скажеш — "Веселий"! Радомир Оснач зійшов на ній уранці, а тепер уже минала друга година дня, й увесь цей час на занедбану привокзальну площу і на потрісканий асфальт перону спадали холодні струмені зливи, а вуличка, що відкривалася по той бік майдану, здавалася давно забутим хутірцем, на якому не було і не могло бути жодної живої істоти.

У малесенькому, всього на чотири лавки, залі чекання — морочно і вільгло, і Радомирові навіть не хотілося відводити погляду від вікна, щоб не бачити подряпані спинки лавок, запльовану соняшниковим лушпинням підлогу і пожовклий, з позаклеюваними рядками розклад руху поїздів, у правдивість якого він просто відмовлявся вірити. Зараз Оснач взагалі волів би не бачити його, проте дівчина, з якою він познайомився в купе швидкого поїзда, сиділа саме так, що висока, незбагненна в своєму задумі зачіска сягала цього вицвілого аркуша.

Якщо тільки дівчина сказала правду — бо на будь-які запитання відповідала з такою холодною зневагою, ніби Радомир випрошував помилування — її звали Марією. Осначу вдалося дізнатись про Марію майже все, що тільки його цікавило, одначе на кожне запитання мусив зважуватись, ніколи не знаючи з певністю: відповідь вона, чи вдасть, що не розчула, або просто вийде з купе. І все ж таки він зважувався. А дівчина відповідала. Чомусь відповідала, хоча могла б осікти аж занадто цікавого лейтенанта морської піхоти на будь-якому з них. От тільки, перш ніж відповісти, змірювала таким пронизливо-співчутливим поглядом, знову й знову мусив зарікатися: "Так, більше не мовлю до неї ні слова! Тюльки в мармеладі!"

Якби ж то хтось знав, скільки разів він зарікався отак за ті шість годин, які провів з нею в одному купе?! Скільки натерпівся ганьби.

Пригадавши це, Оснач заплющив очі і знервовано розсміявся. Напевне, цей сміх мав би хоч трішечки очистити його від приниження, якого Радомир зазнавав упродовж усієї поїздки. Але хіба ж то не він сам перед кожною станцією умовляв провідницю нікого не підсаджувати до них? А біля Веселого Кута, побачивши, що Марія пакує свою спортивну сумку, підхопився і, наче закохане хлопчисько, вибіг слідом за нею, за спідничкою. Вийшов-таки, ідіот! Цікаво, чи вона хоча б зрозуміла, що це не збіг обставин, а що поїзд він залишив ради неї? Можливо, й зрозуміла, та хіба по цьому обличчю можна щось вичитати? Класичний гонор провінційної красуні. Дивись на неї, милуйся, наче античною статуєю, всміхайся, плач, а чи на її очах вдавайся до характері... — все одно залишиться незворушною. Убивчо незворушною.

Звичайно, тепер Оснач уже розумів, що йому не слід було виходити тут. О цій порі він уже був би в Одесі і відпочивав у своїй квартирі. Та річ навіть не в часові, який він

гайнує — часу в демобілізованого лейтенанта поки що вистачало. Просто йому справді здавалося, що ще ніколи в житті його не принижували так одверто і безпідставно, як, не образивши жодним словом, принижувала ця красуня. "Ну що ж, — мовив він собі, відходячи нарешті від вікна. — Це буде тобі наукою. На майбутнє".

Попід вікнами прогурокотів товарняк, уже, здається, п'ятий відтоді, як він стоїть тут (і жодного пасажирського!), і, задивившись на нього, Радомир навіть не почув, коли до залу увійшов літній чоловік у брезентовій куртці з великим гостроверхим каптуром. Помітив його тільки тоді, коли той чоловік зупинився біля нього і почав мовчки, безцеремонно оглядати форму.

— Щось не второпаю, з яких це ти, служба, гвардійців, — пояснив він, відкидаючи каптур, і відкриваючи худорляве обличчя зі слідами давніх опіків. — На "десант" ніби не схоже.

— Морська піхота, батьку, морська піхота... — відповів Оснач. Їхня з Марією самотність, яку досі Радомир так ревно оберігав, уже ставала нестерпною — це так. Одначе вторгнення цього чоловіка теж було не з приємних.

— Чи ти ба?! — вражено проказав чоловік, ще раз прискіпливо оглядаючи його. — А колись морська піхота була у звичайному, флотському, як усі військові моряки. Я їх у Криму, у сорок першому, бачив. У ділі. Самому, правда, пробитися в десантний батальйон не вдалося, хоча й просився після госпіталю. Так "степовою піхтурою", як звали нас моряки, й залишився. А все одно: побачу форму — і ніби щось рідне пригадається.

Чоловік відійшов до дверей, увімкнув світло і зал одразу ж видався охайнішим і привітнішим.

Радомир непомітно перевів погляд на Марію. Дівчина граціозно підправила пасмо довгого антрацитового волосся і величаво звела очі на чоловіка в куртці. Тільки тепер Оснач уперше вловив на її обличчі щось схоже на відблиск звичайної людської цікавості. Щоправда, про його існування дівчина при цьому забула.

— А ти правда тутешній? — знову заговорив фронтовик, знімаючи куртку, і залишаючись у формі залізничника. — Щось я тебе, гвардійцю, не пригадую.

— Та ні, у ваших краях я опинився випадково, — говорячи це, Радомир краєм ока стежив за Марією, обличчя якої знову стало незворушним, але здавалося ще вродливішим, ніж досі. — Так, звичайна пересадка...

— Пересадка? — здивувався залізничник, видобуваючи цигарки. — Та яка ж тут може бути пересадка, у цьому закутні? — Він весело зиркнув на дівчину, шукаючи в неї підтримки, й одразу осікся. Бо тільки тепер здогадався, що то за "пересадка" трапилася тут у морського піхотинця. — Хоча... Все може бути, — хитрувато всміхнувся він. — А головне: ніколи не вгадаєш, на якій станції випаде отак "пересаджуватись". Ну що ж, тоді закурюй, вгощайся. У відпустку, чи вже списали?

— Списали, — буркнув Оснач, відмовляючись від цигарки. — А пересісти тут можна на кишинівський.

— Ну хіба що... — примирливо визнав залізничник, і без будь-якого зв'язку з тим,

про що вони говорили досі, додав: — Нічого, зараз випогодиться. Ще з годинку..

Почувши це, Марія глянула на годинник. Радомир — теж. До прибуття поїзда залишилося півгодини. Цікаво, як би Марія поставилася до того, що й він теж опинився б у кишинівському? А як вона може поставитися? З поїзда не вискочить. Вдаватиме, що нічого особливого не відбувається.

Смагляве обличчя, прямий римський ніс, густе, ледь-ледь зкуче— рявлене волосся, виразисті, обрамлені природною темнокоричневою лінією губи (які вона не фарбувала), і великі темно-сині, по-дитячому невинні очі... Що-що, а дивитися на неї Осначеві дозволялося скільки завгодно: ніякого враження на дівчину це не справляло.

"Дивно: як це їй вдалося виробити в собі таку несприятливість до всього?" — подумав лейтенант, знову переводячи погляд на залізничника. Зрештою, він теж іноді бував занадто стриманим та підкреслено ввічливим саме в тих ситуаціях, коли від нього чекали дружньої усмішки, безпосередності чи поблажливості. Але тільки зустрівшись з Марією, Оснач зрозумів, як незатишно почувалися хлопці поруч із ним десь там, на учбовому полі бригади морської піхоти, на полігоні, на маневрах...

Тим часом до вокзалу увійшло подружжя літніх селян з двома хлопчачками, мабуть, онуками, а ще за хвилику заскочив парубійко в старезних залатаних джинсах і новесенькому форменому кашкеті залізничника — і зал чекання зажив своїм звичним суєтним життям. "Відставний" залізничник одразу завів балачку з подружжям, і Радомир, полегшено зітхнувши, знову наважився підійти до Марії.

— Я міг би поїхати і через Кишинів. Якщо, звичайно, ще не настільки набрид вам... Часу в мене вистачає.

— Якби я заборонила вам сісти в один вагон зі мною, ви так і залишилися б на цій станції на все життя, правда... лейтенанте морської піхоти? — насмішувато проказала Марія, не відриваючи очей від журналу.

"На чому-на чому, а на військових званнях вона знається", — за— шарівся Оснач, твердо вирішивши, що далі вони поїдуть порізно. Він раптом уявив собі, в якому становищі опинився б, подавшись за нею в вагон кишинівського. Ще три години ганьби і нищого плазування! І все це тільки тому, що вона, бачте, красуня.

Щойно Радомир устиг подумати це, Марія вкинула журнал до спортивної сумки, уважно глянула на нього, і, як йому здалося, ледь помітно посміхнулася. "Ось так би й давно!", — вичитав він у цій в'їдливій посміпті.

— Незабаром ваш поїзд. Пильнуйте, бо не встигнете, кивнула вона в бік каси. — Квитків обмаль, а стоятиме він тут хвилинку — не більше.

— Нічого, якось прорвемося. До речі, до свого Буджака ви могли б добуватися і через Одесу. Так навіть зручніше, ніж через Кишинів.

— Це вам так зручніше, — насмішувато уточнила Марія. Здається, вона вловила зміну настрою Оснача, і тепер мстила йому за відступництво. — А мені ще треба навідатися до Тирасполя. Ну а звідти — прямим рейсом. Хоча... повертатися туди зовсім не хочеться, — раптом вирвалося в неї. Одначе проказала вона це зовсім тихо, ніби про себе.

Радомир уже знав, що за освітою вона — інженер-технолог. Але де саме працює і на якій посаді — вивідати не зміг. Як опинилася в селі — теж. Адже з усього видно: міська.

— Ви сказали, що живете неподалік Буджака? Як називається ваше село?

— Ну, припустимо, Рибань. Для вас це має якесь значення?

— Що-що?

— Яке це має значення, питаю?..

— Та ні, ви, здається, сказали, що село називається Рибанню?

— Воно могло б називатися й Петрівкою, або Сичавкою. Тепер ви, звичайно, доводитимете, що вже не раз бували в ньому і мрієте навідатись іще раз?

— Дивовижна агресивність. Це у вас що, природне? Не бував я в цій вашій Рибані. А щодо мрії побувати... Тут ви вгадали. Але то вже інша розмова. Це ж треба: Рибань! — похитав головою, забуваючи на якусь хвилину про існування Марії. — Саме так воно й звалось. Рідкісна назва — не переплутаєш.

— О, боже! — глузливо розсміялася дівчина. — Звичайно, все збіглося: ви вже сто років мрієте навідатися до нашої глухомані. Аж раптом і нагода. Тільки не треба, — різким помахом руки зупинила вона Радомира. — Жодних фантазувань, жодних історій! Кому потрібні ці ваші сповіді на вузлових станціях?

— Сповіді — нікому, — занадто рішуче, як на цю ситуацію підтримав Оснач. — І взагалі, ганьба кожному, хто наважується висповідуватись, не придбавши квитка на поїзд... Але все ж таки... Не пригадаєте: від вашої Рибані до озера далеченько?

— Вона й стоїть над озером. Що з цього?

— І десь там поблизу повинен бути хутір. У долині, майже в плавнях.

— Почалося, — зітхнула Марія. — Хутір, тополі за селом, плавні... Мушу засмутити вас, лейтенанте: ніяких хуторів поблизу нашого села нема. Ще запитання будуть?

— Не може цього бути. Десь там, поблизу Рибані, стояв хутір. Дід не міг пригадати назви, але що хутір був — то це точно. Майже в плавнях. Біля болота, там, де трясовина

— Ага, отже дід ваш походить саме з Рибані? Інтригуюча історія! Браво. Ну а щодо плавнів... Плавні величезні.

— Я це знаю. І про острови, і про трясовину.

Тільки тепер Марія, здається, повірила, що цей лейтенант справді щось знає про її село. Це і зацікавило дівчину, й насторожило.

— Трясовина там справді є. От тільки хутора нема. Ні, цього разу ви щось наплутали, лейтенанте. То, ваше, село звалось інакше. Жаль, правда?

Злива вщухла. Травневе сонце вперто пробивалося крізь хмарину облогу, дотягуючись блідим промінням до холодного асфальту, й освітляючи та зігріваючи всіх, кого доля закинула на цю степову станцію. До відходу поїзда Оснач стояв у тамбурі. Він був упевнений, що Марія вийде з вокзалу, чи хоча б підійде до вікна, навпроти якого зупинився його вагон. Але дівчина не підійшла.

А станція звалась "Веселий Кут"... — знову скептично посміхнувся своїм думкам Радомир, заходячи до вагона. — Така вже іронія долі... Але Рибань! Я не міг

помилитися: Рибань! Просто, працюючи над повістю, я не зумів пригадати, як воно називалося. А хутір... Може, зараз його й не існує. Одначе тоді, у війну.. Скільки хуторів зникло відтоді. Кричинецький острів, Сатанинський брід... Досі пам'ятаю ці назви. Треба було назвати їхній красуні. Може, хоч тоді переконалася б, що це не дорожна побрехенька задля знайомства".

Радомирові минав п'ятнадцятий, коли дід вирішив нарешті провідати місця, в яких відбулася ота фронтова драма, і взяв його з собою. Проте добулися вони тільки до Одеси. В аеропорту в полковника морської піхоти у відставці Святослава Георгійовича Оснача раптово стався серцевий напад і, незважаючи на старання лікаря швидкої допомоги, через дві години, вже в лікарні, він помер. Ось так трагічно й завершилося "повернення в молодість" колишнього морського десантника Оснача, якого там, в Одесі, й поховали.

Вдруге Радомир мав намір навідатися до Рибані два роки тому, коли він уже працював у редакції обласної молодіжної газети. Навіть встиг оформити відрядження. Але, прийшовши ввечері додому, знайшов у поштовій скринці повістку військкомату, яка зруйнувала всі його плани. Випускникові університету Радомиру Осначу належало відслужити свої два офіцерські роки в армії. Закон є закон.

Ну а невеличку повість про перший десант морського піхотинця Святослава Оснача він писав уже в гарнізонному готелику, вечорами, після відбою свого взводу "крабової піхоти". Писав зарозповідями діда, з уяви, тим паче, що повість була художньою. Написати її Радомир поривався давно. До першої спроби пригадує, вдався ще в школі. Тоді в нього вийшло щось середнє між оповіданням і шкільним твором. Одначе невдача не зупинила його. В університеті він замахується вже на повість. Проте й цього разу далі кількох фрагментів замальовок справа не посунулася. Отож, по-справжньому взявся за неї в армії, коли й сам став офіцером морської піхоти, а відтак з'явився хоч якийсь там, нехай не фронтовий, всього лиш мирний, армійський, але досвід.

Отже, Рибань... Це ж треба було, щоб про це село і про перший десант діда нагадала йому на забутий богом станції якась зазнайкувата красуня!

Радомир відродив в уяві її обличчя, очі, зачіску Ні, пригадувати її, таку, особливо наніч, небезпечно. Зведе їх ще коли-небудь доля? А цікаво: зведе чи ні? Йому хотілося, щоб звела.

На його подив, путівець, що пролягав поряд із колією, виявився зовсім сухим — услід за машинами тягся довгий шлейф куряви. Невже і в тому, що далі Веселого Кута ця злива не сягнула, теж можна вбачати щось символічне? Тим паче, що небо попереду блакитно сяйне і по-святковому безхмарне. Через якихось дві години він уже мандруватиме вулицями Одеси, але ще й через рік від такого ось, високого, безхмарного неба на нього повіватиме холодом Кольського півострова, на якому служив. Так, високе, холодне піднебесся Півночі... Вдивляючись в нього, Радомир чомусь завжди пригадував краєвиди українського степу. Хоча зізнаватися в ностальгії не бажав, соромлячись її сентиментальності.

Сусіди по купе подалися до вагона-ресторану і, скориставшись із цього, Оснач

видобув з валізи всі п'ять номерів газети, в якій публікувалася його повість "Перший десант". Тепер він уже не сумнівався, що дещо поспішив із цим твором. По тому, як побуває на озері, в плавнях, на Кричинецькому, поговорить з людьми, окремі шматки повісті обов'язково доведеться переписувати. Нічого не вдієш: реальність завжди виявляється прозаїчнішою і блідішою за фантазування, журналістика переконала його раз і назавжди. І все ж таки повість — ось вона, перша з трьох задуманих ним "родинних" повістей про морських піхотинців Осначів: рядового морської піхоти фронтовика Святослава Оснача, підполковника Кирила Оснача, його батька, що командує нині полком морської піхоти поблизу Новоросійська, і про себе самого, нехай всього лиш "дворічного", але все ж таки офіцера морської піхоти.

* * *

Овіяне солоними морськими вітрами, випалене нещадним бу—джацьким сонцем, узвишся це зависло над затокою, наче корма викинутого на прибережні скелі підводного човна. Мініатюрний мис, пагорочок, що відгороджував його від степового просторовиська, та два кущі шипшини, що якимось дивом вип'ялися на кам'янистих схилах обабіч вершини — ось і весь плацдарм, відведений їм долею для останньої позиції, останнього бою і, мабуть, останніх годин життя.

Зрештою їм ще й добряче пощастило, що трапився цей високий крутосхилий мис, на якому фашисти не могли ні атакувати з тилу, ні просто оточити, і на якому, якщо доля виявиться милостивою для них, можна буде протриматись до останнього патрона. Щоправда, все це не давало їм жодного шансу на порятунок. Навпаки, вони опинилися в пастці. Але що вдієш? У їхньому становищі доводиться дякувати випадкові навіть за таку несподівану відстрочку.

Тим часом, звідси, з узвишся, Святослав Оснач міг досить добре розгледіти чорні овали двох невеличких бухточок, що з обох боків підступали до їхнього мису. Двох справді чудових бухточок, які, напевне, слугували колись хлопчикам з поближного села і пляжами, і рибальськими заводами, і гаванями для саморобних магелланівських плотів-каравел. Ними можна було б замилюватись навіть зараз, при світлі бліденького, "фронтового", як казав старшина Романчук, місяця, якби ж то не усвідомлення, що й у цьому райському куточку на тебе недремно чатує смерть, бо прориватися його піщаною рівниною понад морем — справа, по суті, безнадійна.

— Ну й що скажеш: скільки їх ще там, недобитих? — стиха запитав Оснач у Федора Романчука, викладаючи з трофейного патронташа останню обойму для карабіна.

— А дідько їх знає, — хрипко проказав Романчук. — Як не крути, з десятків набереться. В атаку вони більше не поткнуться — це зрозуміло, але й нас теж не випустять. А на світанку отримають підмогу, і виловлять обох по цих тернових кущиках, наче куріпок. Виловлять, студентичок, хоч плач, хоч молись — виловлять.

Він зле сплюнув і відвернувся. А Святослав ще якийсь час дивився йому в потилицю, не розуміючи, чому старшина говорить з ним так, ніби це він, Оснач, винен, що майже весь десант їх загинув, а вони, двоє останніх, опинилися у безнадійному становищі.

Вони з Романчуком були з одного взводу, але якщо Святослав завжди ставився до нього по-приятельськи, то старшина, навпаки, чомусь не злюбив його мало не з першого дня. Осначу здавалося, що зародилася ця неприязнь саме як Романчук дізнався, що до призову в армію він був студентом.

Як істинний моряк, Федір взагалі іронічно ставився до всіх новачків, що потрапляли до їхнього батальйону морської піхоти не з флоту, хоча б торгового, і до війни не мали ніякого відношення до моря. "Ні,

ви тільки гляньте, на кого тепер тількишки намилують! — обурювався старшина щоразу, коли хтось із новобранців невдало виконував тренувальну вправу чи потрапляв у халепу. — Де вони, Христофор і всі святі, набирають цих слинаків піщаних, на що душу морську розмінюють?!" А коли поруч виявлявся Оснач, обов'язково додавав: "Згадаєте моє слово: зганьблять ці студентики і форму нашу, і весь флот; нанівець зведуть, виродять!.."

Романчук видлубав німецьким багнетом черговий круглячок і старанно приладнав його на вершині пагорба навпроти себе, вимощуючи щось схоже на бійницю. Він уже вирих невеличкий окопчик, і тепер обкладав його камінням, неначе мав намір протриматись тут щонайменше тиждень. Звечора він те ж саме наказав робити й Осна— чеві, але той навіть не пробував братися за ніж — так і лежав собі в тому малесенькому виямочку між гребенем узвишся й кущем шипшини, в якому заліг одразу, щойно добувся сюди.

— І все ж таки: чому й досі нема катера? — знову схвильовано заговорив Святослав, побоюючись залишатись наодинці зі своїми думками.

— Може, тобі персональний літак подати? Як командуючому фронтом. Ти що, телепню, справді сподівався, що за нами пришлють бодай якусь діряву баржу? Ми повинні були знищити склад припасів під Кир'янівкою — і ми його знищили. І міст через Кагарлик угрохали. А на світанку ще й закидали гранатами автоколону з ротою фашистів і якимось барахлом та розвіяли по степу румунський обоз... На передовій за два дні такого не завжди вдається накоїти навіть цілому батальйонові. Заради цієї погИБельної "арифметики" нас і кинули сюди. А тепер що ж? Тепер зрозуміло... Ви, хлопці, своє діло зробили — і Батьківщина вас не забуде. Війна, Христофор і всі святі. І все — як на війні.

Воно так... війна. Хіба він не розуміє? І все ж таки не вірилося, що про них ось так, взяли й забули. Святослав сам чув, як перед висадкою лейтенант пояснював: "Ми повинні протриматися дві доби, рівно дві. На другу ніч /тобто, оце зараз/, до коси має підійти сторожовик. І подати світлові сигнали".

Жаль, що вчора на світанку, під час нападу на колону, лейтенант загинув. Якби він був живий, усе склалося б інакше. Святослав вірив у це. І полягло б їх удень, під час сутинка, менше, і катер за ними прийшов би... Тому, мовчки вислухавши Романчука, він твердо, переконуючи не стільки старшину, скільки самого себе, сказав:

— Брехня: за нами ще прийдуть. Аби тільки не прогавити сигнали.

— Ну-ну, чекай. Правда, катер мав з'явитися опівночі, — поблажливо розсміявся

Романчук. — А тепер уже друга година. Але це дрібнички. Невже ти не розумієш, що своїми обіцянками взводний хотів підкреслити, що ми повинні протриматись не менше двох діб? Виконавши основне завдання першої ж ночі, десант мав діяти в тилу ворога ще півтори доби, вже виходячи з ситуації, на свій розсуд. Ось і вся командирська хитрундія.

— Виходить, лейтенант обдурював нас? Це ти хочеш сказати?

— Хто сказав, що на фронті обдурюють? На фронті розробляють операції і наказують. А посилаючи на смерть, обов'язково дарують останній, солдатський, шанс: "Кому яка доля".

Напевне там, у ярку, в якому залягли фашисти, їх голоси почули, бо по гребеню пагорка знову зацвѣохали кулі, а відтак почувся вже знайомий їм застуджений голос німецького офіцера:

— Матрьїос, здавайся! Тібе осталась жисть до сонця! Утро ти будеш повешаль!

Фашисти зовсім близько, і якби їх було трохи більше, та знали, що моряків тільки двоє, напевне, давно кинулися б в атаку. Але три їхні атаки десантники вже відбили, з четвертою вони не поспішають. Прикро тільки, що під час третьої, останньої, загинули Ковальов і старшина Корідзе, який добувався сюди вже пораненим. Тепер тіла їх лежать десь там, під схилом. Під схилом...

"А ще одна така атака — і моє тіло опиниться поруч з їхніми. І його так само омиватиме крижаний прибій. — подумавши це, Святослав пересіпнув плечима, і, щоб якось відволіктися, перевів погляд на фіолетово-синю далечінь моря. — Невже в штабі справді вирішили, що присилати за нами катер уже не варто? Що всі ми вже загинули?"

Знову пролунало кілька пострілів. Били навмання, тому кулі відспівували високо над головою. Та всеодно нерви напружені до найвищої межі: "Наступна куля — твоя!"

— Нервують, сволоти, — презирливо процідив Романчук. — Ніяк світанку не дочекаються. А на світанку їм підкинуть взвод таких же смердючих обозників, як вони самі. Це ж треба було, Христофор і всі святі, пройти через стільки сутичок, боїв і десантів, щоб дістати останню кулю від якогось задрипаного обозника! Ось так воно буває на війні...

Святослав обережно підсувається пологим схилом узвишся до кручі й пильно оглядає залиту місячним сяйвом рівнину, добряче по-

шматовану чорною кострубатою смугою яру Ні, ніхто не підповзає. Все правильно: навіщо їм даремно ризикувати? Поруч, майже на вершині мису, окреслювався пагорок, але Оснач знав, що це тіло одного з двох ворожих солдатів, які залишилися біля їхнього "редуту" Після другої атаки. Це біля них, скориставшись утечею фашистів, він і Романчук підібрали два карабіни і патронташі. Уже смертельно поранений, цей кремезний солдат усе ще рвався на висоту й упав, ледь-ледь не дотягтись багнетом до Святослава. Він і тепер лежав так близько, що Осначеві іноді ставало моторошно.

Але якби ці двоє не впали за кілька кроків од них, вони вже лишилися б беззбройними. Останньою гранатою Романчук накрив тих, що пробували прорватися їм

у тил мілиною, попід урвищем. А з двох дисків Ковальова і Корідзе та двох своїх вони ледве зуміли набрати патронів на один повний. Тепер цей диск у Романчука, берегли його до того часу, коли треба буде відходити до катера, або пробиватися в степ.

Висвітлена місяцем долина скидалася на плесо світанкової річки, в якому віддзеркалювалося ясне зоряне небо. Море ж, навпаки, здавалося великим зоряним ланом, велетенські скиби якого ще парували, віддаючи весняній ночі своє потайне тепло.

Зараз Святослав з якоюсь особливою гостротою сприймав усе, що його оточувало: кожна річ, кожен контур, кожен мазок місячної ночі вражав його і западав у душу. Він прощався з цією долиною, з пагорком, з морем і місяцем...

Тим часом німці пильно стежили за десантниками. Вони раз по раз висувалися з ярка, і Святослав добре бачив, як понад долиною шугають їх кошлаті спотворені тіні. А може, то всього лиш звичайнісінькі нічні привиди? Та й сам він прокинувся пізньої ночі і вийшов на берег річки, щоб спам'ятатися після моторошного сну та помилуватися дивовижним краєвидом? Він і стрілив в одну із цих тіней тільки тому, що хотів переконатися: примарилась! Але від яру одразу ж долинув болісний зойк пораненої людини. І постріли, постріли у відповідь.

— Молодець, — прохрипів Романчук, дочекавшись, поки фашисти знову вгомонилися і вони змогли підвести голови. — Що-що, а стріляєш ти влучно — тут нічого не скажеш. Почекаємо ще з годинку. Під ранок місяць повинен зайти за хмару, і тоді вже спробуємо вирватись.

— Спробуємо, тільки навряд чи вдасться, — стиха відповів Оснач, усе ще не наважуючись визирати з-за пагорба.

— Не скімли, — зле обриває Романчук. — Іншого виходу нема. На світанку нас уже й господь бог не врятує. А ніч ще дарує нам шанс. Принаймні одному з нас.

"Одному, але не мені... — по думки уточнює Святослав. — Романчук — той зуміє вирватись звідси навіть з десятьма кулями в тілі, і виживе, і врятується від полону, — без будь-якої заздрості оглянув велетенську постать старшини. — А мене одразу скосить. Як скосило дев'ятнадцятьох до мене. Мабуть, така вже моя доля: стільки мріяти про морську піхоту, і не повернутися з першого ж десанту".

2

Радомир натне на кнопку дзвінка і прислухався до того, що відбувається за дверима. Він мав ключа, проте вважав нечемним ось так несподівано з'являтися у квартирі, до якої не навідувався два роки. Навіть якщо йдеться про його власну квартиру.

— Хто там? — почувся хрипкий голос Вадима Городнюка вже по тому, як Оснач натне на кнопку вдруге.

— Відчини, старий. Впусти в цей дім подорожнього.

— Невже це ти, Оснач? — безрадісно пробурчав Вадим, дещо повагавшись. Він не чекав, що господар квартири повернеться саме сьогодні. — Невже минуло два роки?

— Уяви собі, — проказав лейтенант, проходячи повз нього у коридор. — Я розумію,

сер, що моя поява не дуже втішає вас, але ж нічого не вдієш.

— Втішає-не втішає... — незлостиво пробурмотів Вадим. — Кого це тепер цікавить: що мене втішає, а що — ні? Роздягайся. Почувайся, як вдома. Ні, справді, невже минуло цілих два роки?

— У цьому можеш не сумніватися. Але зваж, навіть у відпустку я приїздив до батьків, а не сюди, щоб не турбувати вас. Ну, як вам тут жилося?

Він зазирнув до кімнати і завмер на порозі. Біля вікна, спиною до нього, стояла якась молода жінка. Але це була не Ніна, дружину Вадима він впізнав би одразу.

— Привітайся з господарем цього бунгало, лапонько, — нагадав їй Вадим, підштовхуючи Радомира вглиб кімнати.

Дівчина знехотя повернулася. Мабуть, вона вважала, що це завітав на вогник хтось із Вадимових друзів, і сподівалася перечекати його візит, не відкриваючи лиця. Тепер на її невиразному, кольору слонової

кості, обличчі Радомир міг прочитати все, що вона думає про його невчасний візит.

— Дуже приємно, — процідила білявка. — Звідки мені було знати, що в цього бетонного бункера стільки господарів? Мене могли б попередити про це.

— Пардон, лапонько, — розвів руками Вадим, усе ще ховаючись за спиною Радомира. — Ти ж чула, що чоловік не з'являвся тут два роки. Хто б міг передбачити?

— Амене це не цікавить, — в'їдливо посміхнулася дівчина. "Господи, та їй же не більше сімнадцяти!" — подумав Оснач. Беручи зі столика свою сумочку, другою рукою дівчина водночас підтягувала ближче до подушки зіжмакане простирадло. — Цікаво, котрий із вас, гос-по— да-рів, збирається провести мене? Хоча б до тролейбусної зупинки.

Все ще не знімаючи з плеча спортивної сумки, Радомир мовчки пройшов повз неї в лоджію, двері якої були відчинені. Увірвавшись сюди, він забув пробачитись за вторгнення, а тепер йому вже й не хотілося вибачатись. Нехай розбираються між собою. Чотири дні тому він написав Вадимові, що приїжджає. Одначе, лист, судячи з усього, запізнився. Ну а дату звільнення в запас йому назвали тільки чотири дні тому.

Всю лоджію було завалено якимись дощечками, поламаними стільчиками і мотками дроту, ніби Вадим збирався організовувати тут філіал міського смітника. Оснач пробився через цей мотлох до перил і, скинувши сумку, запалив. Ні, відтоді, як Радомир стояв у цій лоджії востаннє, краєвид не змінився, і взагалі, нічого не змінилося. Був такий же травневий вечір, так само повівав зі степу прохолодний вітерець, заходили на посадку або злітали, сповіщаючи про себе ревищем турбін та сигнальними вогнями, літаки...

Він поселився в цьому будинку готельного типу за місяць до призову в армію, і пригадує, що кожного ранку прокидався якомога раніше, щоб кілька хвилин помилуватися пейзажем, який відкривався йому з лоджії. Просто перед будинком пролягала сучасна автострада, що метрів за сто ліворуч перетинала трамвайну лінію; далі зеленавіла озимина, край якої бовваніло невеличке узви~~пп~~тт~~т~~тя, що нагадувало гірський хребет, якщо дивитися на нього з літака, або з космічного корабля; а за ним

жовтавіла смуга незайманого степу — наче нейтральна зона між містом і селом, що повинна була в якийсь спосіб примирити і поєднати два полюси людського існування. А вже між окрайцем першостепу й акаціевою лісосмугою виднілася злітна доріжка.

Друзі, ясна річ, співчували Радомирові, як співчують кожному, хто селився край міста, у чорта на кулічках. А йому, навпаки, геть усе подобалось тут: і ця квартирка на дев'ятому поверсі з малесенькою кімнаткою і калібрючою кухонькою та ще меншими "комунальними незручностями", і ця лоджія, і повний набір степових краєвидів, і навіть близькість аеропорту, яка так болюче дратувала його колегу з обласного радіо Станіслава Козака, що мешкав у кімнатці навпроти.

Радомир озирнувся. У кімнаті вже не було ні "лапоньки", ні Вадима. Все ж таки погано вийшло, що він увірвався сюди. Але ж хто міг знати, що Вадим розважається тут з дівчиськом? І чому з дівчиськом? Де Ніна? Він добре запам'ятав Вадимову дружину: вродлива, привітна, з якою, здається, легко було б прожити життя навіть у курені. Таку просто не можна не любити. Невже розлучилися? Неймовірно.

У квартирі, що поверхом нижче, раптом з'явилося світло, потім почулися хлоп'ячі голоси і дівочий сміх, і негайно ожив магнітофон. Втім, щойно залунала музика, як світло знову згасло.

Радомир намагався пригадати, кого бог послав йому туди в сусіди, але так і не зміг. Будинок зводили кілька організацій, ото ж у ньому стаборилися і холостий люд із редакцій газет, і працівники типографії газетного видавництва, й ітеерівці з якогось виробничого об'єднання. А ще прижилися будівельники, що зводили цей Ноїв Ковчег, та три чи чотири кімнати займали молоді актори Тю Ту, познайомитися з якими Оснач так і не встиг.

Він почув, як відчинилися двері, і зазирнув до кімнати. Це повернувся Вадим. "Недовге було в них прощання, — зауважив Радомир. — Втім, знайомі вони теж, мабуть, тільки один вечір". Оснач востаннє глянув на споночіле поле по той бік дороги і з полегшенням подумав, що віднині матиме змогу милуватися ним уранці, ввечері, вночі... коли заманеться. А скільки разів воно снилося йому там, у готелі-екіпажі.

З цим почуттям людини, яка нарешті повернулася додому після далеких мандрів, він увійшов до кімнати.

— Нічого, сам винен. Міг би й попередити. — Тільки тепер, залишившись наодинці з Радомиром, Городнюк відчув себе ніяково. — Чому ти не написав?

— Першого листа я послав тобі ще два місяці тому.

— Це було нагадування. Я і сам знав, що в травні-червні повернешся.

— Другого читатимеш завтра. А всі претензії — пошті, — Радомир сів в одне з двох глибоких крісел, що стояли обабіч журнального столика, і відкинувся на спинку. Перше, що він зробить, коли в нього з'являться гроші, купить два таких крісла і журнальний столик. До призову він устиг придбати тільки диван, невеличкий стіл і два стільці. Все інше належало Городнюкам. — Що це за дівчисько? — запитав він, коли Вадим і собі стомлено сів у крісло нвапроти. — Ви з Ніною, часом?..

— Часом... — відвів погляд Вадим. — Невже ти думаєш, що я приводив би сюди

задрипане жабення, якби Ніна не пішла від мене?

— Не привів би. Я завжди вважав, що тобі дуже пощастило. І навіть заздри́в. Дивуюся, як ти примудрився втратити таку жінку.

— І навіть заздри́в, — охоче кивнув Вадим. — І навіть трішечки був закоханий. Нічого, можеш не виправдовуватися — в неї всі закохувалися.

Радомира вразило, яким тоном Вадим проказав усе це: ні ревнощів, ні образи, ні звичної чоловічої злості чи хоча б байдужості... Голі, бездушні слова.

— Що між вами сталося?

— Ми прожили з нею два роки, але...

— Чому два? Адже до того, як ви перебралися сюди... Та ви що, розлучилися ще рік тому?!

— Ти враховуєш, як ЕОМка, — вимушено розсміявся Вадим. — Одначе я хотів сказати не це. Ми прожили два роки, але тільки один із них, перший, були по-справжньому щасливі. Та й то не весь.

— Перший рік щасливі всі подружжя світу.

— Не всі, лейтенанте, не всі. Але ми... ми були щасливими рік і два місяці. Доки не мали свого кутка і жили то на квартирі у її тітки, то на дачі в мого далекого родича, то в літній кухоньці вокзального перукаря... — Про перукаря Оснач знав. Він сам провів у його кухоньці два весняні місяці, коли тільки-но починав працювати в молодіжній газеті. І звернутися до того перукаря порадив Городнюкам теж він. — А потім у моїй кишені з'явився ключ від цього кубельця... Ну, з'явився, і що сталося? — враз ожив Вадим. — Ні, ти скажи, що з нами сталося? Але тільки-но в мене і в неї з'явилося по ключу від квартири — і нас ніби хтось підмінив. Спочатку кинулися купувати крісла, телевізор та всілякий дріб'язок, потім кожен почав пригадувати своїх старих друзів, яких нарешті є куди запросити, потім повід— роджувалися з попелу давні дами і кавалери серця. Слухай, може, це вже так влаштований наш урбаністичний світ, що ми просто не здатні поводитись інакше?

— Ти серйозно вважаєш, що я здатний пояснити тобі, що між вами відбулося? Ні, старенький, вечора запитань і відповідей не відбудеться. Але кажу тобі чесно: якби втратив таку жінку я — мене пройняв би жах. Єдина порада тобі: якщо це ще можливо — негайно помирися.

— Це неможливо. Але твоя правда: ніхто нічого нам у цій справі не порадить, — підсумував Вадим, так само вповільнено і меланхолійно, як і починав розмову. — Ось ключі, — він видобув із кишені піджака брелок з двома ключами і, потримавши їх над столиком, поклав перед Радомиром. — Якби не вони, все склалося б інакше. Геть усе. Принаймні ще кілька років ми протрималися б. А втім, може, й порозумнішали б.

— Як справи в редакції?

— З редакції я пішов. Ще в липні.

Оснач вражено дивився на Вадима і мовчав. Той сам повинен був пояснити, чому так сталося.

— Ти ж знаєш, що по-справжньому я захоплююся тільки дисками. А де працювати

— не має значення. Писати про диско-клуби, рок— музику я ще міг би. Проте шеф усе частіше вимагав сільської культури, проблем заводських клубів, театральних рецензій і проблемних опусів про життя творчої молоді.

Радомир знав, що статті про диско-клуби і рок-музику Вадимові теж не вдавалися. Городнюк був запеклим меломаном і любив розважатися на диско вечорах та відсиджувати на концертах рок-музики, але ні проблемами диско клубів, ні рок-музикою ніколи серйозно не захоплювався. В свої двадцять дев'ять він усе ще залишався інфантильним "диско-хлопчиком". І літа його минали в невизначеності та неробстві, в безкінечних філософствуваннях "з приводу..." Вірші він пробував писати "під Єсеніна", прозу — "під Распутіна", пісні — "під Окуджаву", ну і сценарії, звичайно, "під Гельмана". Але справа в тому, що тільки пробував. А було щось таке, в чому він прагнув би досягти хоч якогось там професіоналізму?

Єдиною розрадою Городнюкові могло бути те, що в цих своїх "творчих пошуках" власного "Я" він не самотній. З'явилася ціла армія таких пошукачів.

Влаштуватися в редакції йому допоміг сам Радомир. Знаючи характер Городнюка, Оснач не вірив, що в газеті він приживеться, але

розумів, що допомогти треба: на той час Вадим уже майже півроку не працював. Радомир умовив редактора взяти його спочатку на договір, позаштатним, а вже потім, коли з'явилася вакансія...

— Не клеїться в мене щось, Раде, з творчістю, — знову заговорив Городнюк.

— Де ти працюєш зараз?

— Не повіриш... На туристичній базі. Директор — давній знайомий. Колись, в студентські літа, зустрічалися в туристському клубі.

— І ким?

— Інструктором. Але шеф обіцяє, що через рік можу стати заступником по господарській частині.

— Завгоспом тобто?..

— Офіційно це зветься пишніше. Чесно кажучи, я не скаржуся. Є посада — мусить бути й людина при ній. Нові люди, нові знайомства, вечори цікаві... І пливе мій човник за течією, і плистиме так, аж поки не приб'є його колись на вічну стоянку до останнього причалу.

— Занадто безнадійно, — підвівся Радомир. — Звичайна смуга невдач. Але запас часу в тебе ще є. Спробуй знайти вихід, почати все спочатку. Мудрі люди запевняють, що в твої літа ще не пізно.

Оснач підійшов до прочинених дверей, що вели в лоджію, і якийсь час мовчки вдивлявся у кольорове розмаїття приміського степу. Йому не хотілося продовжувати цю розмову. Зараз йому над усе праглося побути наодинці.

З аеродрому, помигуючи сигнальними вогнями, злітав черговий літак. Ті кілька десятків вечорів, які він провів новоселом, Радомир завжди заздрих людям, що сиділи в літаках. Їх чекали нові міста, нові місця, небачені краєвиди, зустрічі і розчарування. А тепер не заздрих. Особисто він уже "приземлився".

— Дозволиш переночувати? — запитав у Вадима.

— Знущаєшся? До речі, вчора я вже найняв собі кімнатку, встиг. Тут неподалік. Отже ночуватиму там. О, геть забув... — раптом епохо пився він. — Газети з твоєю повістю я отримав. Прочитав. Іншим порадив прочитати. Навіть збирався написати тобі, але ж ти знаєш, що таке редакція...

— Не має значення. Як тобі сама повість?

— Ну, що сказати? Читається. Та й пішла вдало — якраз перед Днем Перемоги, в десять подач. Солідно, по-королівськи пішла. Наскільки я зрозумів, це ти все про свого діда?

— Річ художня, але в основі...

— Тобі принаймні з дідом пощастило. І спогади його розкрутив саме вчасно. Тисячі інших людей починають в літературі значно скромніше. До речі, там лист надійшов. Хлопчина якийсь... Здається, з тих країв, які ти описуєш. Скаржиться на щось там. Але про повість він, здається, ще не знає.

— На що ж він скаржиться? — насторожився Радомир.

— Та вже й не пригадую. Ага, так... Суть ось у чому. Того хлопчину, про якого ти писав, ну, що загинув, завівши фашистів у трясовину... Його, здається, й досі не визнають, і навіть вважають зрадником. Автор листа пробує захищати, докопуватися до істини, але не так усе це просто. Якийсь учитель за своє заступництво вже постраждав. Одне слово, провінційна історійка.

— А виїжджав хто-небудь за цим листом?

— Ну, хто міг виїжджати? — стомлено мовив Городнюк. — Я навіть не реєстрував його. Повість в редакції читали — адже ти й заступникові редактора прислав кілька газет. Отож подумав: почнуть розбиратися — і раптом виявиться, що ти щось наплутав. А йдеться ж про репутацію. На твоєму місці я ще й подякував би. Все в ажурі. Ідучи з газети, я забрав цього листа, щоб жодних випадковостей... Десь тут він, зараз пошукаю.

Вадим відчинив коморку, попорпався у великій господарській сумці і видобув з неї недбало розірваний зіжмаканий конверт. Оснач похапцем видобув з нього складений вчетверо аркушик, вирваний зі шкільного зошита, й одразу ж заходився читати.

У листі все описувалося майже так, як переказав Вадим. Виявляється, хлопця, що врятував Святослава Оснача, звали Захаром. Прізвища діда автор листа, звичайно, не згадував, та й навряд чи в тому селі хто-небудь знав його. І все ж таки листу цьому не було ціни. "Отже, Захар Шаблюк! — А він вважав, що дізнатися ім'я хлопчини тепер уже буде надзвичайно важко. Про те, як усе це відбувалося там, на трясовині, дід розповідав кілька разів, ніби здогадувався, що врешті-решт внук захоче описати цю історію. Одначе імені свого рятівника пригадати не зміг. А після війни навідатися до того села так і не випало. Служив спочатку на Північному флоті, потім на Тихоокеанському. І тільки після виходу у відставку повернувся на Україну.

"Товариші журналісти, — писалося в листі. — Під час війни у нас сталася трагічна подія. На нашому озері, в плавнях, є трясовина. А посеред неї — острів. Там переховувалися якісь моряки-десантники (ми

не знаємо, скільки їх було) і карателі змусили п'ятнадцятилітнього Захара Шаблюка повести їх на цей острів.

Але Захар не хотів бути зрадником-провідником і завів їх у трясовину Навмисне завів. Щоб загинули разом з ним.

Тепер ми боремося за те, щоб його ім'я було присвоєне піонерській дружині нашої школи. Чи хоча б загонові.

Скажіть, хіба Захар не заслуговує цього?

І все було б гаразд, проте в селі є людина, яка розпускає чутки, що нібито Захар Шаблюк — звичайнісінький фашистський прислужник. Що це він сам викликався провести ворогів, але збився з броду й загинув разом з кількома фашистами. Знає, що неправда це, а розпускає. І пише в усі інстанції. Але хіба в листі все розповіси? Дуже просимо: приїдьте хто-небудь, допоможіть нам розібратися в цій історії.

Слідопити Рибанської середньої школи: Григорій Козарук, Віктор Кочуг, Ольга Досвітня".

— Он яким боком повертається вся ця давня історія?! Цікаво-цікаво... Чому ж ти одразу ж не виїхав за цим листом? — вражено запитав Радомир, кладучи листа на стіл. — Чому ти одразу ж не виїхав? Або не попросив перевірити його когось із хлопців, що побували в тому районі? Адже минуло півроку. Й увесь цей час учні чекали — журналіста, відповіді.

— Не роби з цього трагедії. Навідаєшся, як матимеш час, і все з'ясуєш. Звичайна провінційна гризня, в яку я тобі навіть не раджу встрявати. До речі, цілком серйозно не раджу. їм видніше, вони там між собою порозуміються. А ти на всю решту свого життя виявишся героєм анонімок.

— Дивний ти чоловік, Вадиме. І знаєш, якщо вже одверто... Може, це й добре, що ти пішов з газети, вчасно пішов, коли ще є змога починати з початку.

* * *

...Так, це був його перший десант. На початку війни Святослав разом із матір'ю, викладачкою університету, евакуювався до Уфи. Працював на заводі, вчився в десятому класі вечірньої школи, потім вступив на історичний факультет університету.. Проте взимку, щойно виповнилося вісімнадцять, добровольцем пішов на фронт, навіть не закінчивши першого курсу.

У військкоматі він одразу ж почав проситися до морської піхоти. Але там тільки посміялися: де Башкірія і де найближче море! До каВалерії — будь ласка! Та врешті-решт направили до артилерійської школи, в якій готували командирів зенітних гармат. Інший на його місці, можливо, й змирився б. А Святослав, дочекавшись першого ж генерала, що інспектував школу, звернувся до нього.

Батько Святослава, капітан третього рангу Георгій Оснач, був уже четвертим морським офіцером в їхньому роду, і на той час командував батальйоном морської піхоти десь під Ленінградом. Дізнавшись про це, старий генерал навіть не стримався, і по-батьківськи погладив його по голові. "Це ж родинна традиція, синку. Добре, що не зрікаєшся. Солдатського щастя тобі". А наступного дня рядовий Святослав Оснач уже

сідав в ешелон, що вирушав на південь, до Новоросійська. Ну а в Новоросійську його спочатку відрядили до учбової роти, а після місяця напруженої підготовки — до десантного батальйону, що тільки-но формувався.

Обстрілювала ж його війна вже під невеличким селом неподалік Миколаєва. Та це був не десант, — просто їх кинули на прорив. Бій видався тяжкий, вони втратили майже половину роти, однаке самому Святославу пощастило. Так, він і досі не міг збагнути, як сталося, що його навіть не поранило. Ні тоді, ні в інших боях. Доля готувала його до цього, першого десанту. Він мріяв стати морським десантником і солдатська фортуна подарувала йому відблиск цієї мрії, за який тепер доведеться заплатити життям. Після Одеси батальйон пішов у першому ешелоні до Дністра, а їх, двадцять одного добровольця, висадили сюди, у степ, неподалік Дунаю.

— І все ж таки за нами повинні прийти, — знову стиха мовив Святослав, оглядаючи затоку. Тепер Оснач уже добре розрізняв ледь помітну смужку піщаної коси, що нібито відгороджувала велику затоку від моря. На неї вони висаджувалися з десантних човнів, і з неї ж їх мали б зняти цієї ночі. Так обіцяв лейтенант

— Ага, ти помрій-помрій. Навіть якби до тієї мілини й підійшло якесь коритце, все одно нам туди не пробитися: посічуть на міліні. До того ж, одному довелося б залишатись на прикриття.

Скоцюрбившись, Романчук лежить спиною до нього і докурює свою цигарку, ховаючи її в кулаці.

— Ну, чого? — хрипко шепоче він. — Чого тремтиш? Думаєш: "Він із цього пекла виборсається, бо досвідченіший, а я залишуся. Тут, у цій землі..."? Не нервуй: залишимося обидва. Якби відбирати в цей десант дозволили мені, я б тебе нізащо не взяв. Коли б хоч половина групи була б з хлопців, з якими я висаджувався під Одесою в сорок

першому, ми втратили б не більше п'яти бійців. А пройшли б цей степ від Дністра до Дунаю.

Оснач не відповідає. Якийсь час він напружено вдивляється у темряву ночі, а тоді раптом підхоплюється, і, нашвидко прицілившись, стріляє в одну з постатей, що з'явилася над яром. Фашисти одразу ж відповідають, але Святослав уже встигає залягти і з незбагненим полегшенням дослухається, як кулі проорюють вершину пагорба, забризкуючи їх глиною і камінцями. Дивна річ: поки фашисти стріляють, він відчувається якось упевненіше. Тиша чомусь дратує його зараз більше, ніж цьохкання куль.

Місяць поволі згасає, затягується блакитно-сірою хмариною, а над морем сходяться сутінки, ніби оце щойно вечоріє. І вітер, що раптом повіяв з моря, — теж уже віщує світанок. Святослав починає усвідомлювати це, відчуваючи, як руки й обличчя воложніють і все тіло проймає холод.

Стрілянина вщухає. У німців теж, мабуть, обмаль патронів, і вони бережуть їх, чекаючи ранку. Святослав навіть уявив собі, як вони щуляться там, у яру, в своїх зволожнілих гімнастерках, курять у кулаки так само, як Романчук, і проклинають їх,

чекаючи світанку і підмоги. Він уперше подумав про них, не як про ворогів, а просто, як про звичайнісіньких людей, які теж мають нерви і так само, як він, бояться смерті. Подумав, і здивувався буденності свого несподіваного відкриття.

Святослав скоцюрблюється, натягуючи бушлат майже на голову, і знову починає вдивлятися в похмуру далечінь моря. Десь там, навпроти отого мису, має зблиснути вогник ліхтаря. Ось зараз він спалахне, зараз... Тоді можна дати довгу чергу з автомата, кинутися в затоку і спробувати доплисти. Невже справді ніхто не прийде і не врятує їх?

— Лежимо ще тридцять хвилин. Потім прориваємося понад морем, — стиха проказує Романчук, вставляючи карабін у бійницю й обережно визираючи з-за своєї барикади. — Праворуч, за піщаною мілиною, вони лишили, здається, тільки двох. І, на щастя, у цих ти— ловиків-обозників тільки лише карабіни.

— Але ці, що в балці, одразу кинуться за нами.

— Кинуться, — погоджується Романчук, і до Оснача долинає в'їдливий смішок його. — А ти гадав, що випустять: летить собі, голубочки? Туг, Христофор і всі святі, треба дбати вже не про те, як урятуватися, а як по-людськи, по-моряцькому загинути. Форму на вас, студентиків, нап'ялюють, а ви ні порошу не нюхали, ні водиці соло— ної-гіркої не хлебтали.

І знову Святослав зауважує про себе, що старшина проказує все це так, ніби в нього тільки й клопоту, що вибити рештки страху в новачка. Та водночас і познущатися. Невже існують люди, яких навіть смертельна небезпека не робить людянішими? Що це: найогидніший прояв індивідуалізму чи, може, ота крайня межа зачерствілості, яка тільки й здатна по-справжньому проявлятися на війні? То, може, й самі війни виникають лише тому, що існує безліч таких жорстоких і черствих людей?

Оснач косує на Романчука. Проказати все це вголос він не наважується. А цікаво, як би старшина повівся, дізнавшись, що він про нього думає?

— Аби тільки зайшов цей триклятий місяць, — мовить тим часом Романчук і довго й запекло лається. — Тільки б він, Христофор і всі святі, зайшов... Ех, був би тут лейтенант! Або Сашко Кирга чи Матюха Солончак, з якими ми висаджувалися ще в Криму.. Влаштували б ми їм наостанку таку польку з вихиласами, що більшість із них так ніколи й не відхекалася б. Які хлопці в землю пішли, га, які хлопці!..

Святослав уже знав, що старшина воює з початку війни, що в боях — від першого гарматного пострілу, який пролунав над Дунаєм, де він служив матросом Дунайської флотилії. А потім, уже як морський піхотинець, обороняв Одесу і Севастополь, висаджувався під Новоросійськом. Людині, яка пройшла через три роки війни, через таку кількість десантів, битв і боїв, умирати зараз, коли ворогів от-от потурять за Дунай, повинно бути ще страшніше, ніж йому, "студентикові". Повинно... Але старшина тримається.

Місяць поволі згасає, а сигнальних вогнів усе нема й нема. Ще з півгодини — і їм треба йти на прорив... Отже, через півгодини він упаде десь там, на вологий холодний пісок, від кулі сонного обозника, ще й мучитиметься, вмираючи від смертельної рани. І

все це станеться через якихось півгодини.

Військова служба, якій присвятили своє життя прадід, дід і батько, Святослава не приваблювала. Та й взагалі, ставати військовим йому не хотілося, хоча з найбільшим захопленням читав саме книжки про війни — римських імператорів, Олександра Македонського, Га— рібальді, про громадянську. А кумиром його дитинства був грецький цар Леонід.

Мати викладала історію, отож переважна більшість їх домашньої бібліотеки складалася з книжок, в яких ішлося про стародавній світ. Це була своєрідна сповідь людства про лицарство своє і підступність, про військову мудрість і політичну короткозорість. Скільки раз він казав собі в дитинстві: "Тільки-но ще трохи підросту — почну виховувати в собі риси спартанця — мужність, витривалість, гідність". Мріяти — мріяв, але роки спливали, а з вихованням все чомусь не виходило.

— Чуєш, Романчук, — ледь-ледь торкається плеча старшини. — Ти про Спарту що-небудь читав?

— Про що? — аж здригається з несподіванки Романчук.

— Ну, про Спарту. Було таке місто-держава в Древній Греції.

— Яка, в дідька Спарта? — мало не простогнав Романчук. — Туг жити лишилося... на раз покурити. Фашиста пильнуй, анафема ти недовчена!

Святослав відсторонився від нього, і забуваючи про обережність, висунувся з-за пагорка. З фашистських окопів знову долинає кілька пострілів, одначе кулі лягають праворуч, метрів за два од нього.

— ... Я чому запитав. Цар Леонід повів своїх триста спартанців проти величезної армії персів. І під Фермопілами дав такий бій, що він увійшов у світову історію. Триста проти цілої армії!

— Ну то про них хоч у книжках написано. А ми з тобою удвох, хіба не під цими, як їх там?... Але про нас і собака не гавкне.

— Не гавкне, це точно.

Святослав з розпачем дивиться на червонувату скибку місяця, дослухається до тривожного шурхотіння хвиль біля підніжжя пагорба, і на очі несподівано навертаються сльози. Але це не плач, просто йому шкода себе, вісімнадцятирічного, кинутого в самий вир війни і забутого... Ніхто ніколи й не дізнається, де він загинув.

Схаменувшись, Оснач зиркає на Романчука, втирає рукавом бушлата сльозу і, глибоко вдихаючи повітря, але все ще жаліючи себе, заплющує очі.

...Обсажене молоденькими вишнями обійстя. Ледь уторована стежина, що в'юниться левадами аж до пагорба на узліссі... Блакитно-рожева куля вранішнього сонця, що палахкотить між гілками старезного дуба, наче велетенське сяюче яйце у покинутому гнізді... Де й коли він бачив цей краєвид? Чому пам'ять відродила саме його? Можливо, зберігся в зоровій пам'яті ще відтоді, як у дитинстві приїжджав до свого дядька на Вінниччину, в село з віщою назвою Спокути, в якому народилася мати. Так, цей краєвид могли подарувати йому тільки Спокути. Одначе Радомир не міг пригадати, коли, за яких обставин це сталося, а отже й зрозуміти, чому відроджує його

у своїй згадці все частіше й частіше. Вже не раз він снівся йому або ввижався в ранковому маренні. І щоразу, навіть уві сні, Оснач виразно відчував бажання знову, хоча б на мить, опинитися на тому обійсті, лицем до осяйного яскраво-зеленого пагорба і до сонця, що ніяк не виплутається із верховіття.

3

— То з чого ж ми почнемо працювати на пресу, професіонале? — діловито поцікавився заступник редактора Дмитро Римар одразу після вітань та обіймів — нібито йшлося про якусь термінову справу, за яку мали братися вдвох і то негайно. — Ти ж розумієш, що почати треба помітно. Читач два роки чекав появи на сторінках газети статей Оснача. Цілих два роки спрагло відшукував на газетних полосах твоє ім'я. Хоча б під малесенькими замітками. Та?! Отож! І сірятини він тобі не пробачить.

— "Читач два роки чекав появи статей Оснача!" Знущаєшся? Цей твій читач навіть не помітив моєї відсутності.

— Ну і що? Навіть якщо й не помітив, — розвів руками Римар, присідаючи так, ніби ставав у стойку борця вільного стилю. — А ми з тобою, професіонале, повинні виходити з того, що він чекає на наші статті, як на слово пророка. В цьому, в такій упевненості, й полягає секрет нашого сходження на професійну Голгофу.

Редактор був у відпустці, проте жодних проблем із працевлаштуванням не виникло. Поки Радомир служив, військово-патріотичну тематику в їх газеті вів позаштатний автор, який працював на договорі, отож вакансія лишалася, і він повертався на своє місце.

— Якщо "помітно", тоді почну з відрядження, — Оснач підійшов до карти області, що висіла перед столом Римаря, і тицьнув пальцем у блідо-синю пляму, котра загусла посеред жовтавого паралелепіпеда Буджацького району, забарвлення якого точно відповідало кольору випаленого степу. — Ти повість мою прочитав?

— Ще й питає! Та відклавши всі інші справи! Відклавши всі інші!..

— Так от, на мене тут чекав лист. Віднайшовся слід хлопчини, який повів тоді фашистів у трясовину. В повісті я про нього тільки згадую, оскільки ситуація сам розумієш яка... Але виявилось, що насправді

він добре знав брід, і навмисне завів німців у погибельне місце. Хіба не сюжет? Під рубрику "Імена з історії"...

— Сюжет. Замовлено — куплено, з відрядженням — жодних проблем. Хоча я більше втішився б, якби виявилось, що випрошуючись у це відрядження, ти поєднував би інтереси газети з "суто особистими". А що, саме час.

— Можеш не сумніватися, цього разу так воно все й буде.

— Ну? — враз посерйознішав Римар. — Що, лист від НЕЇ? Так вдало все збігається?

— Дещо співпадає. Не знаю тільки чи це на краще. Давай повернемося до цієї розмови після мого повернення, — зніяковіло всміхнувся Оснач.

— Тільки раз побував у цих краях, та й то лише в райцентрі. — Римареві було тридцять, але рання сивина робила його значно старшим. Як не дивно, Дмитро соромився її, і щоразу, коли його запрошували на зустріч до молодіжного кафе, чи на

завод, намагався послати замість себе когось іншого. "Ти ж розумієш, на сучасну молодь сивина моя діє відлякуюче, — виправдовувався. — А виступати в ролі "молодіжного діда" не в моєму амплуа". Він і з газети збирався йти тільки тому, що почувався "молодіжним дідом", а це ж був найздібніший журналіст редакції. — Трьох діб тобі вистачить?

— Повинно.

— Ну, знаю, знаю, що мало. Але ж ти бачиш: редакція напівпуста — хто у відпустці, хто відхворює належне йому, дехто просто не в формі. До речі, не забудь подивитися, як там у селі налагоджено спортивну роботу, хто ходить у спорторганізаторах. Хоча, кого я повчаю?

— Ні, справді, якщо цю історію вдасться розкрутити до кінця — може бути непоганий нарис? Подвиг, нове ім'я! Вважай, із забуття. Та ще коли вийти на сучасні проблеми нашої добряче занедбані моралі...

— Жодних проблем. Негайно в номер, з усією можливою рекламою. А поки йди, обживай свій "акваріум". Передусім наведи в ньому елементарний порядок. Занехали його варяги-позаштатники до останньої межі.

"Акваріумом" в редакції називали невеличкий хол посеред коридора, якого попередній редактор спромігся відгородити скляною перебіркою, утворивши в такий спосіб ще один кабінет. У ньому Оснач і господарював. Але відтоді, як його призывали в армію, акваріум, як сповіщав Городнюк, "віддали на поталу двом позаштатним бізонам та олуху-практикантові".

А й справді: на поталу Стіл був завалений пожовклими газетами і чиїмись рукописами, телефонний апарат розстрожили і склеїли ізоляційною стрічкою, книжкову полицю пограбували...

Оснач поскидав папери в нижнє відділення шафи, ганчіркою, яку знайшов там, протер потріскане настільне скло і з почуттям виконаного обов'язку сів на своє місце. Кілька хвилин він просидів заплющивши очі. Це було схоже на своєрідний ритуал. Як він мріяв повернутися сюди, знову сісти за цей стіл, відчувати себе журналістом! Й ось, повернувся. І ніякої особливої радості. Ніби з відпустки, або тривалого відрядження. А все, що відбувалося між днем прощання з "акваріумом", і днем повернення, раптом стерлося з пам'яті, наче запис з магнітофонної стрічки.

— Боже, кого я бачу! Це ти, Раде?

"Вікторія Тарасова! Віка". Солодкувата хвиля дорогих парфумів, джинси, волохата, "під зебру", теніска, грибоподібний начос... Красунею вона не була, проте одягалася і поводитися так, що, в яке б товариство, на який "бал" не потрапляла — ні в кого не залишалося сумніву, щодо того, хто там за королеву. Скільки розмов було в редакції про їх "службовий роман", скільки пліток нагороджено. Істина ж полягала в тому, що далі зітхань справи на цьому фронті в Радомира не посувалися. Хоча дівчина всім здавалася такою простою і доступною.

Сіла за стіл, ніжно притягла його до себе... за вуха, іпоцілувала, теж так само, як цілують цуценят — у холодний вологий носик. "Віка!.." Ось тепер усе знову на своїх

місцях. Тепер він справді повернувся.

— А чому не в тільняшці? Де блакитний берет? — одразу ж заходилася командувати парадом Тарасова.

— Чому блакитний? Я ж не повітряний десантник. Звичайнісінька морська піхота.

— Всього-на-всього?! — сплеснула руками. — Боже, який конфуз! А я всім хвалилася, що ти — десантник. Ми своїм дівочим кішлаком ходили на фільм... Ну цей, "У зоні особливої уваги", так, здається? То після нього моїх бабоньок просто "позаклинювало" на десантниках. А я, дурепа, ще й хвалюся: "Почекайте, я вам живого приведу.."

— Розчаруй їх.

— Покажись хоча б у своєму моряцькому, лейтенанте.

"Лейтенанте". В Марії з поїзда це звучало ніжніше.

— Добре, зважу на побажання трудящих.

— Змін у графі "родинний стан", сподіваюсь, не сталося?

— Як і в тебе?

— Ну, в мене... В мене інша ситуація. — Вона замислено глянула у вікно. — Ситуація в мене така, розумієш...

— Ти вже двічі побувала в ЗАГСІ? І тепер знову холостякуєш?

— Розлучатись тепер модно. Але я не про це. Коли чесно... — вона притишила голос, крадькома озирнулася на двері, зітхнула. — Коли чесно, я тебе чекала.

Підводився Радомир, наче загіпнотизований. Ні, вона сказала правду. Правду сказала — в цьому Оснач не сумнівався. Одначе від Віки він сподівався почути що завгодно, крім цього зізнання. Тим часом Вікторії здалося, що Оснач хоче поцілувати її, то несамохіть потяглася назустріч.

— Я справді чекала, — безнадійно зізналася вона, зрозумівши, що помилилася. — Тільки відчула це не одразу. — Ну а писати тобі в армію: "Леті с приветом, вернісь с ответом" — сам розумієш... Я на таке не здатна.

"Вона говорить все це серйозно", — знову вражено відзначив про себе Оснач, але ні радості, ні якогось особливого тепла це відкриття йому вже не подарувало.

Історії появи цієї дівчини в редакції він так і не знав. Просто одного разу, коли він ще був практикантом, повернувшись із відрядження, "відкрив" для себе в прийомній редактора таку собі вродливеньку дівчинку, яка впівока читала щось під столом, побоюючись, що хтось із двох шефів застане її за цим неслужбовим заняттям.

— Вам до кого? — непривітливо запитала вона. — До редактора чи заступника?

— Краще скажи, звідки ти взялося тут, дитя прерій?

— Що за тон? Між іншим, я вже працюю тут майже тшвдень. А от хто ви такий — це ще треба з'ясувати.

Оснач всміхнувся і, перегнувшись через стіл, побачив на оголених, дивовижно білих і пухкеньких колінах розкриту книжку. Плаття Віка підкотила занадто високо: щоб зручніше було потім маскувати її.

— Непогано починаєте, сенйоро. Через п'ять хвилин зайдете до мене в кабінет з

пояснювальною. Не встигнеш відлучитися на кілька днів у закордонну поїздку, як в редакції починається моральний занепад.

Хвилини через двадцять Віка справді зайшла, але на стіл поклала підписаний редактором наказ про оголошення йому догани, за "серйозні фактичні помилки", яких він припустився в статті про зустріч молодих верстатобудівників із ветеранами війни. Поспішаючи, бо матеріал ішов у номер, він переплутав чийсь високі титули.

— До речі, я одразу здогадалася, що це ви і є той самий Оснач, — насмішкувато проказала вона. — Коли редактор диктував мені вчора наказ, я, дурепа, ще й не знаючи вас, пожаліла, вмовила, щоб не сувору, а просто догану. Адже всього-на-всього практикант. Шеф тоді здивувався: звідки така чуйність? Якби він складав цього наказу сьогодні — попросила б негайно звільнити від практики.

— А співчуття? А творча солідарність?!

— Про солідарність поговоримо на летучці, коли вас драконити— муть. А поки що: підпишіть і через п'ять хвилин занесіть мені.

І впливла геть.

Ну а потім... Потім, за якихось півтора роки, поки він був "студентом-практикантом", з цією дівчиною сталися просто-таки дивовижні перетворення. За цей час вона зуміла пройти шлях від секретарки до завідуючої відділом учнівської молоді, від скромного дівчиська — до "світської левиці". При цьому ще й примудрилася видати кілька справді "цвяхових" статей. Одначе до останньої днини з Осначем розмовляла тільки таким, поблажливо-насмішкуватим тоном. Тільки з ним одним. І ніякої надії на покращення взаємин не подавала, ніякої!

Увійшли ще двоє кореспондентів, зазирнув окулярик з "Вечірки". Вигуки, вітання, поплескування по плечу, розпитування. А тим часом, так і не дочекавшись якоїсь членороздільної реакції на свої душевні одкровення, Віка якось непомітно відступала все далі і далі до дверей, і тільки погляд її кликав: "Вийди! Та пішли ти їх до дідька: нам треба поговорити! Вийди!"

— Після відрядження, — всміхнувся Радомир на її німотні поклики, сподіваючись, що після відрядження потреба в цій розмові відпаде сама собою. — Одразу після...

* * *

... Прокинувся Оснач від удару мечем. Котрийсь із "безсмертної" перської тисячі зумів-таки вихопитися з-за плеча воїна, з яким Святослав бився, і дотягтися до нього кінчиком лева. Скрикнувши від болю, Оснач спробував підхопитись, але чиясь важка сильна рука, можливо, самого царя Леоніда, лягла йому на плече і притисла до землі:

— Тихо ти!.. — прошепотів цар хрипкуватим голосом Федора Романчука. — Він ще й спить, ринда дирява! Прийшли он, сигналять: "Поспішайте, відходимо!"

Оснач дослухається до його слів, здивовано вдивляється у морок, намагаючись розгледіти обличчя свого співбесідника, але все ніяк не може "повернутись" із-під Фермопіл. Минуло ще кілька миттєвос— тей, перш ніж він нарешті збагнув, що відбувається, і побачив далеко за мисом, біля якого вони висаджувалися, ледь помітний вогник. "Катер! За нами!"

Й одразу ж звідти, з-за мису, де знаходився дзот, озвався кулемет. Але стріляв не по них, а по катерові — по них ударили з карабінів ті, що засіли в яру. Там уже лунали якісь команди, напевне, офіцер намагався підняти своє соне воїнство в атаку.

— Ну от, Христофор і всі святі, заметушилися, — пробурчав Романчук, відповзаючи до своєї "бійниці". — Тепер спробуй, відірвися від них — зрешетять. Та й хвиля піднялася.

— А якщо наші чують стрілянину, то чому не наблизяться, не підтримають вогнем? — з тривогою запитав Оснач, добре знаючи, що навіть при спокійному морі навряд чи проплив би метрів із двісті.

— Сюди наблизишся... пuzом на мілину. Треба дістатися до коси, а там уже... Слухай мене: один повинен лишитися на прикриття. Угадаєш — відходиш перший. Закон моря... — і тицьнув Оснача в груди своїми кулачиськами.

Оснач завмер з несподіванки. Сотні разів доводилося йому гратися у відгадки під час хлоп'ячих розваг, але хіба ставка у такій грі дорівнювала коли-небудь життю і смерті?

— Ну! — майже проричав, хоча й пошепки, Романчук. — Відгадаєш — відходиш.

— Не втрачай часу. Відходь. Ти врятуєшся. І припини ці розмови, — раптом з'явилися в голосі Оснача командирські нотки.

— Ну, дивись... — якомсь невпевнено проказав Романчук і розгублено роззирнувся. — Хотів по-чесному. Прощай, спартанцю. Ось автомат. Один карабін теж лишається. Й обойми. Відбий атаку — і в море. Якщо мені вдасться досягти катера, я його затримаю.

— Не зволікай, відійде.

— Патрони економ, — прошепотів старшина вже відповзаючи. — І живим не давайся.

Оснач відвернувся. Він боявся, що не витримає і кине́ться слідом за Романчуком. Там, під Фермопілами, моряки запропонували

евакуювати поранених спартанців на кораблі, проте цар Леонід заборонив робити це, сказавши, що поранені мають розділити долю всього загону. Зараза вони теж мали б відходити вдвох, або вдвох залишатися тут на смерть. Це було б чесно і справедливо... Ну що ж, він битиметься до останнього патрона. І може, хтось колись дізнається, що Святослав Оснач залишився тут один, останнім з усього одчайдушного десанту.

Святослав припав до автомата і, помітивши у сірому мороці кілька постатей, що копошилися у ярку, дав коротку чергу. Тепер він сам, і розраховувати йому ні на кого. Як не дивно, цей бій він приймав без особливого страху.

Місяць уже ледве проглядався. Море злилося з небом, утворивши суцільну фіолетово-сіру завісу, та все одно вже вловлювалися ледь помітні мазки світанку.. Якоїсь миті Святослав знову помітив сигнальні вогні катера, проте зараз йому здалося, що вони віддаляються. А може, то капітан маневрує, не даючи кулеметникам пристрілятися?

Оснач намагався розгледіти у воді постать Романчука, але не зумів відшукати її. Старшина зник, розчинився. Невже врятується? Хоча ніч видалася теплою, та все одно

вода могла бути холоднющою. Ні, йому, Святославові, не доплисти. Треба відбити цю атаку і прориватись у степ. Остання спроба, поки ще не настав світанок.

— Матрос, здавайся!

"Це ми вже чули, фріц. Не чоловіча розмова".

Він терпляче чекав. Йшли б вони вже в атаку! Відбиватися легше, ніж отак, із хвилини на хвилину чекати.

"Шнель, шнель! — Це знову голос офіцера. Святослав чує як він по-німецькому командує: "В атаку!", як підганяє своїх солдатів. І вже бачить, що із яру виповзають зловіщі тіні. Фашистів щось із дванадцятро. Ті четверо, що чатували на них праворуч і ліворуч, теж перебіжками наближаються до яру.

Ось вони вже у видолинку. Лунають різкі команди офіцера, проте солдати не біжать, а якимось повільно, стомлено бредуть. "Степом гуляють, Христофор і всі святі! — взявся Оснач за карабін. Тепер він підсвідомо намагався наслідувати старшину. — Зараз ви в мене погуляєте!"

Спіткнувся один, другий. Проте фашисти вже близько. І тоді він знову береться за автомат, за свою останню надію.

Та що це? Позад цепу раптом вибухає граната! Ще одна! Осколки градом випадають аж за спиною Оснача. Ще нічого не розуміючи,

Святослав заціпеніло стежить, як падають і корчаться ворожі солдати. І бачить, як ті, що лишилися неушкодженими, кидаються низиною до моря. А від яру лунають постріли з карабіна, потім з'являється чиясь велетенська постать, і до Святослава долинає громовий голос Романчука:

— Оснач! — кричить він. — Оснач — у степ! У степ!

Старшина ще стріляє навздогін переляканим обозникам, які, напевне, вирішили, що їх оточує десант, висаджений з катера, а Святослав, геть забувши, що теж повинен вести вогонь, що духу кидається до нього. Моряки миттю долають яр і, вже не стріляючи, біжать далі, до узвишся, на гребені якого починається лісосмуга. Тим часом німці спам'яталися. Та й кулемет почав вицьвюхувати свою стрічку у їх бік. Проте Оснач уже відчував: врятовані!

— Ти звідки? Взявся звідки?!.. — ледве вимовляє він, не в змозі подолати хвилювання й задишку.

— Пляжний сезон у мене відкривається в червні, — тяжко відхекується поряд нього Романчук. — А зараз тільки кінець травня...

— Ти молодець, Романчук.

— Отож. А ти: спартанці, римські легіони!.. Чиясь смерть, вона завжди красивіша, ніж своя.

Ось вони вже на узвишті. Попереду, за неширокою долиною, вимальовуються у сірому місиві світанку обриси пагорбів, і десантники з останніх сил кидаються до них. Вони вже обидва знеси́ли, але жадоба порятунку, інстинкт все ж таки виганяють їх на один із пагорбів, з якого вже не мають сили ні збігти, ані зійти, а просто скочуються, геть вимокаючи у холодній росі.

— І все таки?.. — запитав Святослав, доплентавшись до невеличкого гайка посеред долини і падаючи в траву поруч із Федором. — Чому ти не рятувався? Адже ти доплив би. Все одно довго ми тут, у степу, не протримаємось.

— А ти, мабуть, і плавати не вмієш?

— Так, трішечки... — знесилено похитав головою. — Вчили ж нас. Але все чесно. Я навіть жереб тягти відмовився.

— Я так і зрозумів. Ну а жереб свій, спартанцю, ми витягли ще в батальйоні, коли пролунала команда: "Добровольці, три кроки вперед!..."

— Воно звичайно... Гранати взяв у тих, що лежать під кручею?

— У них. Мабуть, німці зібрали всі гранати і послали тих двох, щоб закидали нас.

Кілька хвилин десантники відпочивали, дослухаючись до того, що діється навкруги. Погоні не було. Стрілянина вщухла. Чи надовго?

— Ще робитимемо далі, старшина?

— Далі? — перепитує Романчук. — А що далі? Воювати будемо. Завдання ми своє виконали. Командирів з нами нема. Зате ворогів скільки завгодно. І лінія фронту недалеко. Тепер нам потрібна ворожа форма й автомати. Та ще трішечки вдачі...

Дивна, сторожка тиша. Ніпострілів, ані голосів. Але моряки добре розуміли, що залишатися тут небезпечно. Доки зійде сонце, вони повинні знайти собі якесь пристановище.

4

Густий сивий туман розвіювався, і поміж сніговими барханами його проглядалася смуга крицево-блакитного плеса. Озеро вже прокинулося і стиха перемовлялося зі степом приглушеними голосами птахів, шерхотом невидимого звідси, з прибережного узвишся, очерету, злагідненим, наче голубине туркотіння, плескотом прибою.

Минав травень, і ще вчора Радомиру здавалося, що до цього закутня Буджацького степу вже завітало літо, отож дні і ночі залишатимуться однаково теплими, сухими і світлими, сплітаючись в золотаве мереживо запізнілого бабиного літа. Одначе сьогодні на світанку все несподівано змінилося. З півночі, з Кодр, раптом повіяв холодний вітер, над озером зародився густий туман, і блідорожевий круг сонця, проміння якого ледве пробивалося через густу завісу ранкового просвітку, одразу почав видаватися далеким і холодним, наче зимовий міраж.

Бігти далі не хотілося. Ні, втоми Оснач не відчував, просто йому раптом забаглося спуститись пологим схилом до причалу і хоча б кілька хвилин постояти там, або посидіти на днищі старого перевернутого човна. Улоговина, що завершувалася порослою очеретами затокою, прибережніпагорби, поміж якими ховалася від степових вітрів напакowana старими зіпрілими сітями та всіляким причандаллям рибальська хатина; приземкуватий, схожий на перекособочену черепаху, лабаз; старезний, обліплений човнами причал — усе це утворювало якийсь дивний, незнаний досі світ, якого Радомир Оснач, як і кожен городянин, уже схильний був ідеалізувати. Тим паче, що цей закутень справді помітно відрізнявся не тільки від навколишнього випаленого суховіями степу, але й від усіх краєвидів, які йому досі доводилося бачити.

Затока, що врізалася метрів за двісті в степ, була самою природою створена для озерного порту. Звідси, з маківки пагорба, вона здавалася мініатюрним фіордом, що здатний захистити рибальські суденця від будь-якої негоди. Той, кому першому спало на думку вибудувати в цій місцині хату, безсумнівно, враховував цю обставину.

Оснач спустився стежиною до причалу, роздягнувся і вже збирався увійти в воду, коли раптом побачив Крижаня.

— А я гадав, що це ти взяв човна, — глухо проказав старий рибалка, зупиняючись по той бік причалу. — Оце стою, виглядаю тебе з туману.

— Ви хіба не прив'язали його?

— На березі лежав. Ось тут, біля причалу. Був і нема. Й на озері нібито не видно. Ану глянь молодими очима.

— Не бачу жодного човна.

— Хто ж міг узяти? Ніхто не міг. Ніколи такого не траплялося. А човен стояв он там, біля верби.

Радомир уже зрозумів, що це старий розмовляє сам із собою. І що зникнення човна — подія, мабуть, справді досить рідкісна в цьому селищі — зовсім збило рибалку з пантелику.

Старому вже було далеко за шістдесят. Але й зараз, на схилі віку, він залишався досить кремезним і міцним. Учора пополудні, коли Радомир приїхав сюди, стояла спека, але на ньому була коротка брезентова куртка, коміром якій слугував пишний каптур. Старий пояснив йому, що має три таких куртки і носить їх навіть улітку. Тільки влітку одягає на голе тіло, щоб рятуватися водночас і від спеки, і від "радікулітних" озерних вітрів. А каптур ще й заміняв йому картуз, бо аж до перших снігів ніякого головного убору старий не визнавав. Ось і зараз велика, старанно виголена голова його жовтавіла над високим облогом каптура, наче над скафандром, до якого не встигли пригвинтити шолом.

— Не варто перейматися цим. Хтось із рибалок позичив, незабаром поверне, — заспокоював Оснач старого, входячи в озеро.

Вода вже була досить теплою, градусів вісімнадцять, значно тепліша, ніж у морі, отож він твердо вирішив, що купатиметься тут за будь-якої погоди. В школі Радомир тренувався в дитячій секції боксу, в університеті захопився спочатку дзю-до, а потім спортивною гімнастикою. Ну а загартування водними процедурами — було черговим його захопленням, якому він мав намір віддатися з дилетантською безпечністю людини, котра ніколи серйозно не ставилася до "шляху у великий спорт".

— Що значить: "позичив"?! — долинув до нього голос обуреного Крижаня, коли він випірнув з холоднющої глибини. — Рибалка в рибалки ніколи без дозволу човна не візьме — звичаю не знаєш! Найпо— слідує це діло: виходити на рибалку у краденому човні!

— Але шторму, здається, теж не було. Отже знести хвилину не могло.

— Який шторм, який шторм?! — знервовано походжав біля причалу. — А човна нема.

Що далі Оснач відпливав од берега, то вода ставала прозорішою і холоднішою, а туман поступово розступався і розступався перед ним, відкриваючи приховані досі великі пасма очеретів, поміж якими в'юнилася неширока протока. За картою області він уже знав, що озеро це велетенське, воно тяглося звідси на десятки кілометрів на північний схід, до кордону з Молдавією, і на південний захід, до самого Дунаю, з яким поєднувалось кілька протоками. З високих пагорбів, що оточували садибу Крижаня, він не міг огледіти й сотої часточки цього степового моря, але звідти йому відкрився вчора цілий архіпелаг розкиданих по неозорих плавнях острівців, очеретяні коси яких у багатьох місцях заходили далеко в степ, і вже важко було зрозуміти, що то: ще одна затока чи, може, поглинуте русло відмираючої річки.

Оснач відчував, як холод поступово зводить пальці, як тужавіють м'язи на ногах, одначе вперто плів до малесенького острівця, посеред якого, поміж двома старими вербами, виднілося обкладене камінням вогневище. Розгледіти цей острівець з берега було неможливо, видавала його тільки висока стара верба з розтрощеною блискавицями кроною. Саме завдяки вербі Радомир і відкрив його для себе під час учорашнього запливу.

Найважче було долати останні кілька метрів, які доводилося пробиватись уже плавнями, проте він уперто рвався до острівця. Двічі поблизу з'являлося вертке тіло водянки, і щоразу Оснач із жахом завмирав, чекаючи, поки огидна зміїна голова зникне в гущавині жов— тобрунатних купин, але до тверді все ж таки добувся.

Туман уже почав розвіюватися. Сиві клуби його піднімалися вгору і розчинялися в крицево-блакитній височині. Ось і сонце нарешті пробилось через сіру запону горизонту: багряна півкуля його проросла з далекого степового крайнеба, наче вогнище велетенського горнила.

На острівці було ще холодніше, ніж у воді. Давався взнаки отой самий "радікулітний" низовий вітер, що пробивався через очерети звід-

кісь із озерної далечині. Одначе затримуватися тут надовго Радомир не збирався. П'ять хвилин відпочинку, легкий масаж — і знову до берега.

Піднявшись на пагорбок, що увінчував острівець, Оснач роззир— нувся. Мабуть, невидимий з берега, він однак добре бачив причал, розкидані по долині рибгоспівські будівлі і кілька хат селища, дахи яких несміливо виглядали з-за узвишшя. Цей острівець мав бути справжнім раєм для хлопчаків. Та Осначу й самому здавалося, що дитинство його минуло не в місті, а тут, і що на цей острівець він запливав уже безліч разів, вважаючи його своїм робінзонівським пристановищем. Тут він мріяв, звідси нестримна фантазія переносила його в далекі незвідані краї, тут, під заворожуючий шерхіт очеретів, складав своє перше уявлення про навколишній світ, про таємничі зв'язки, що існують між озером і степом, птахами й взагалі всім сутнім, що є в цих краях. Він припливав сюди поночі, видобував зі сховку сірники і розкладав невеличке вогнище, яке зігрівало його, зачаровуючи своїм віщим полум'ям.

Старий все ще нервово походжував понад причалом і навіть звідси видно було, як він розмахує руками, доводячи щось самому собі. Все не міг заспокоїтися, не міг

змиритися із втратою човна. До того ж, Оснач уже помітив, що рибалка взагалі полюбляє розмовляти з самим собою. І вдається до цього досить часто, незважаючи на те: є хтось поруч нього чи нема. Одне слово, він поводився, як людина, яка давно звикла до самотини і не шукає собі кращого співбесідника, ніж той, яким є сама.

Оснач уже збирався знову входити в воду, коли раптом помітив, що звідкись іздалеку, з гущавини плавнів, піднімається в небо цівка диму. Він придивився. Так, дим. Горить очерет? Хтось розклав вогнище? Ще ніяк не пов'язуючи це із зникненням дідового човна, Радомир підскочив, ухопився за нижню гілку верби, і, з силою підтягнувшись, наче на турніку, опинився на розвилці. Гілки товстезні, ото ж підніматися вгору було неважко, і за кілька хвилин він уже був мало не на вершечку цього височезного дерева.

Краєвид, що відкривався звідти, просто вразив Оснача. Споглядаючи озеро і великі пасма очерету, що займали більшу частину видимого плеса, він пригадував кінокадри, показані в передачі телевізійного "Клубу мандрівників", зняті з літака над Амазонією: величезні, помережані венами великих і малих річок, обшири сельви, що здавалися ще одним "загубленим світом", таємничою планетою, на якій уже побувало чимало людей, але яка не стала від того ні ближчою нам, ні доступнішою. Таке ж враження виникло в нього і зараз. На якийсь час Радомир навіть забув про дим. Увесь простір над плавнями було поцятковано невеличкими хмарками блакитно-сивого туману і створювалося враження, що він справді оглядає всю цю озерно-степову амазонію з висоти пташиного лету.

Ну а дим... Неширока смуга його піднімалася звідкись із глибини плавнів, наче інверсійний слід реактивного літака, що приземлився на добре замаскованому аеродромі. Осначеві навіть здалося, що десь там, біля вогнища, проглядається щось схоже на дах будівлі. Однак впевнитися в тому, що це справді дах, він не міг: зір його стомився, все мінилося і розпливалося, наче далеке марево.

А тим часом логіка підказувала, що розкладене на островці вогнище могло бути пов'язаним із зникненням човна. Можливо, якась закохана парочка вирішила собі влаштувати робінзонівський рай в очеретяному курені, або просто хлопці "позичили" човна для рибалки.

Коли, повернувшись до причалу, він сказав Крижаневі про вогнище (диму рибалка не помітив, занадто слабкий зір) і показав, у якій частині плавнів бачив його, старий одразу ж визначив:

— На Чорній скелі це. Острів так називається. Там, під скелею, рибальська хатинка. Древня, як саме це озеро, але стоїть. Отже, хтось у ній зараз розкошує. А добувся туди, напевне, моїм човном.

— Заявлятимете дільничому міліціонерові?

— Міліціонерові? — перепитав старий. — Людей дивувати? Спочатку треба самому дізнатися, хто там, поговорити. Раптом це хтось із хлопців розкошує — до чого ж тут міліція? Село далеке, чужі сюди рідко навідуються. Хоча, все може бути...

— Це ідея: треба побувати на островці. — Оснач подумав, що зараз там міг

розкошувати хтось із учнів. Можливо, навіть із тих, з ким він устиг познайомитися. — Якщо дозволите, я попливу разом з вами.

— Тоді сходжу до Дмитра Чорторя, нехай позичить човна, — проказав старий, з-під лоба стежачи, як журанліст розтирає міцне м'язисте тіло рушником. Йому подобався цей велетень. — Мотор у нього новий, за двадцять хвилин будемо біля Чорної Скелі. Якщо не передумаєте.

* * *

Сонця ще не видно було, але десь там, далеко у морі, уже повільно зароджувався світанок.

Десантники зустрічали його, лежачи біля вигину степового путівця, в гущавині бузку та молоді акації, і дослухаючись, чи не

загуркоче десь поблизу мотоцикл, а ще краще — підвода із сонними обозниками.

— То й що там, кажеш, було під тими, як їх...

— Під Фермопілами?

— Во-во... — стримано всміхнувся Романчук. — Знаєш, ти мене цими спартанцями за живе взяв. Що, їх справді було тільки три сотні — і пішли проти цілої армії?

— Спочатку з ними було ще п'ять тисяч воїнів з інших міст. Але чотири тисячі загинуло. Решту цар Леонід відпустив, залишившись тільки зі своїми спартанцями.

— Нічого, ми з тобою теж трималися, — поплескав його по плечу старшина. — І фашистів чимало в землю увігнали. А взяти вони нас так і не змогли.

— Не змогли, це точно, — всміхнувся Святослав. Горло йому судомило, страшенно хотілося пити. Доймав іхолод. Але він не обмовився про це й словом.

— Я, знаєш, в історії не той... Народився в селі. Є неподалік Очакова така Ричаба Слобода. Так от, я звідти. Закінчив усього чотири класи, та й то вже переростком, і відтоді на морі. Ходив з батьком на рибальських човнах, потім на невеличкому сейнері. Вирвемося з цього пекла— обов'язково знайду книжку про спартанців. А поки що ми самі влаштуємо тут фашистам ці, як їх там...

— Ага, і польку з вихилями, — підтримав Оснач. Й обидва розсміялися.

Саме цієї миті й долинув до них із видолінку гуркіт підводи. Десантники попіднімали голови, намагаючись розгледіти, що там за вояцтво іде.

— Без стрілянини, — стиха наказував Романчук. — Приклад і ніж. Нападаємо, якщо це солдати і їх не більше трьох. Ти кидаєшся до підводи і знімаєш візника. Інших беру на себе.

Він плеснув Святослава по плечу і перескочив на той бік дороги. Оснач одразу ж перекотився на його місце й, обережно розсунувши кущі, почав стежити за підводою. Ось вона наблизилася до вигину. Солдатів двоє. Один правив, а другий, звисивши ноги на задок, безпечно розлігся на клумаках. "От сволоти, вирішили, що десанту вже не існує, і можна ось так, безпечно патякати на ранковій дорозі". — подумав Святослав, прислухаючись до голосної розмови обозників.

Він не поспішав. Почекав, поки підвода наблизиться до його укриття і навіть трішечки помине його, аж тоді мовчки кинувся на ворогів. Він просто впав на підводу,

ніби з неба звалився, і, вчепившись у солдата, який розлігся, щосили ударив ногою в голову візника. Не так, мабуть, від удару, як з несподіванки, обозник вилетів з підводи й одразу ж потрапив під приклад старшини.

Через кілька хвилин десантники вже сиділи на підводі і гнали коней у степ, подалі від путівця. Вони мали намір переодягнутися у ворожу форму, але обидва солдати видалися занадто дрібнесенькими, щоб форма одного з них підійшла хоча б на Оснача, не кажучи вже про Романчука. Та Святославові не дуже й хотілося розставатися зі своїм бушлатом і тільняшкою. Тому вони тільки накинули на себе шинелі, та на голови начепили пілотки.

— Ану оглянь майно, — мовив старшина, поганяючи коней понад балкою. — Може, щось там і для нас знайдеться.

Оснач розгріб сіно, яким були притрушені ящики, багнетом відірвав верхню дощечку одного з них. Міни для міномету малого калібру. В такий же спосіб він відкрив ще один ящик — теж саме. Зате в трьох інших були банки з тушкованою яловичиною.

— Не знаю, чи великої шкоди ми завдамо ворогові, перехопивши міни, — всміхнувся старшина, принюючись до відкритої банки, — але що через ці три ящики яловичини моральний дух ворожої батареї буде підірвано — то це точно. Перша успішна операція після воскресіння із приречених.

— Ще кілька таких операцій і ми деморалізуємо половину румунської королівської армії.

Тепер Романчук уже не був таким непривітливим, яким здавався Осначевідо цього світанку. Втім, зараз вони обидва поводитися, наче хлопчаки. І раділи так, ніби вже поминули лінію фронту, а все, що з ними сталося під час десанту, давно перейшло у сумні згадки і тривожні сни.

5

З човном усе владналося досить швидко, отож можна було вирушати в плавні. Оснач одягнув джінси і легкий светр, а Крижань піддів під свою штормівку ватяний жилет і, швидко поснідавши напеченими господинею млинцями, вони подалися до причалу.

Рибалка вже заходився відв'язувати човна, коли Оснач раптом почув:

— І куди це ми збираємося, хуг-то-ряни?

Озирнувся і побачив на стежині, що вела до причалу, вчителя місцевої школи Маркіяна Маркіяновича Вандевуру. Одягнений він був так, ніби збирався на прийом до міністра освіти: між лапами модного світлого плаща проглядалися чорний костюм-трійка, біла сорочка і чорний галстук. А на голові по-парубоцькому сидів чорний, майже "ковбойського" крою капелюх. Втім, у цьому ж одязі Радомир бачив Вандевуру вчора, коли знайомився з ним.

— Та так, вирішили пройтися озером, помилуватися плавнями, відповів Оснач, витримавши певну паузу. Оскільки рибалка говорити про зникнення свого човна не бажав, то і він теж вирішив промовчати. — А що привело сюди в таку ранню пору вас?

Він уже знав, що родом Вандевура звідси, з Рибані, одначе повернувся до села

тільки років чотири тому. А ще дізнався, що Мар— кіян Маркіянович був на рік молодшим від Захара Шаблюка і добре пам'ятав його. Маркіянова доля склалася щасливіше: в п'ятдесяті роки він закінчив Одеський університет і вступив до аспірантури, в якій навчався спочатку в Одесі, а потім у Києві, проте щось там у нього з наукою не вийшло, тому кандидатської так і не захистив. Та й взагалі, сталося так, що на якомусь відтинку життя фортуна, як він сам сказав: "підступно зрадила" його. Отож від великих мрій довелося відмовитись і працювати лаборантом у педінституті, потім викладачем у технікумі, а зрештою кинув сім'ю і подався в мандри. Два роки вчителював у сільській школі десь на Поділлі, а згодом прибився назад до Рибані, щоб, мабуть, осісти тут назавжди.

Зараз, перш ніж відповісти, Вандевура взяв Оснача попід руку і, вибачившись перед Крижанем, відвів його вбік.

— Розумієте, журналісте-газетярю, стався неприємний випадок. Я знаю, що ви приїхали сюди з приводу тієї сумнівної історії з Захаром, і вчора цікавилися автором листа — Гринєю Козаруком, якого, на жаль, не було в школі. Так от, я поговорив з матір'ю хлопця, то вона спокійнісінько заявила, що зараз він на острові, в плавнях. Ось так. Ви не знаєте, що б це могло означати?

— Ви запитуєте про це мене?

— Розмірковую. Вголос. Думаю, що він просто злякався... Знаєте, хлопчина є хлопчина. Писати листа до редакції — це одна справа, а пояснювати журналістові, що ти в тому писанні намудрував — це зовсім інше. — У Вандевури була досить приємна, інтелігентна манера розмови. Говорив він спокійно, лагідно, супроводжуючи мову вишуканими аристократичними жестами.

"Оце він і є — справжній учитель, справжній сільський інтелігент, — відзначив про себе Оснач. — Може, це й добре, що в місті йому не пощастило. На селі такі люди потрібні зараз більше, ніж у містах".

— Я над'їхав о десятій, а заняття в школі почалися о пів на дев'яту. І на першому уроці його вже не було. Оскільки про мій приїзд він не знав, то версію, пробачте, доведеться змінити, — якомога ввічливіше виклав свої міркування Оснач. — У плавнях Гриньо опинився не зі страху перед журналістом.

— Ну та, зрештою, не в цьому суть, не в цьому суть. Ми з вами розуміємо, чого можна чекати від хлопчини, який занадто захоплюється книжками про подорожі, війну і всіляких там командосів-ди— версантів. Знаєте, я навіть спеціально цікавився в бібліотеці. Повірте старому педагогові: читацька картка може багато дечого розповісти про людину, особливо про підлітка.

— Вірю.

Оснач озирнувся на старого рибалку. Той уже закінчив огляд човна і тепер зіштовхнув його у воду. Радомир подумав, що зникнення Ірині теж може бути якось пов'язане зі зникненням крижаневого човна, але тоді виходить, що човна взято ще вчора...

— І все ж таки, чому Гриньо Козарук замість того, щоб сидіти на уроках, подався в

плавні? До речі, він там, здається, й ночував? Конфлікт у класі?

— Можливо, й ночував, — ввічливо всміхнувся Вандевура. — Ну а щодо конфлікту... Не пригадую. Однак, усе може бути. Преса, журналісте-газетярю, велика сила, проте хамство в нашому суспільстві поки що сильніше за будь-які заклики і волення громадськості.

— На цю проблему існують різні погляди, — тактовно зауважив Оснач.

— Ясна річ, ясна річ. А той лист... Хоча б мене як класного керівника ви могли б?..

— Розумію. Директора я з ним уже познайомив. Завтра познайомлю і вас. Але, якщо я правильно зрозумів, суто шкільних проблем автор листа не торкається. Просить розібратися в справах давно минулих днів, повернути своєму ровеснику із сорок четвертого, Захару Шаблюку, добре ім'я. Тільки і всього.

— Але про вчителя і колишнього завуча Полянського теж, мабуть, пише? — й уперше Радомир вловив в усміпті вчителя щось кричущо— невчительське. Презирливо-зверхня, холодна, вона аж полум'яніла зневагою.

— Про Полянського? Ні, про завуча ні слова.

— Справді? Тоді дивно. Втім, у нього ще буде змога розповісти й про Полянського. Завуч Полянський — це окремий сюжет.

Оснач відчув, що за цими словами криється якась давня кривда Вандевури, проте з'ясовувати її суть не став. Усьому свій час.

Вандевурі вже було під шістдесят, однак видавався він значно молодшим. А чіткі, майже аристократичні риси худорлявого обличчя його, напевне, й послужили основою образу того героя, якого Маркі— ян Маркіянович наполегливо грав на своїй життєвій сцені. І не дивно, що вчора, під час їхнього знайомства, Вандевура так вразив Осна— ча. Глухе рибальське село, бездоріжжя, досить-таки занедбана школа, гурт літніх вчителюк, які давно перестали стежити за собою — безформні статури, спідниці, в яких, напевне, пораються і вдома по господарству (здається, що вони просто побоюються чимось виділитися з-поміж інших сільських жінок) — і раптом... рафінований інтелігент, що нагадував Радомирові вчителя тургенівських часів.

Як цей чоловік потрапив сюди? Як, живучи тут, йому вдається залишатися істинним інтелігентом? Оснач навіть не стримався і запитав директора (це директор переповів йому потім біографію Вандеву— ри): "Маркіян Маркіянович... Він що, завжди приходить на уроки в костюмі-трійці, чи, може, в нього якась подія?.."

"Та ні, знаєте, нам би всім брати з нього приклад. Хто б не приїжджав сюди, чи з райвно чи з облвно — всі звертають увагу, — і, простодушно оглянувши свій заношений, безколірний уже костюмчик, додав: — Знаєте, село. Якось не виходить. До цього треба звикнути. Та й кравців порядних катма... А Маркіян Маркіянович з учительської родини. Яка до війни приїхала сюди з міста. Інтелігент у третьому чи, може, й четвертому поколінні. Майже дворянські традиції. Грунтовне виховання. Принаймні мало бути ґрунтовним".

"З таким, напевне, легко працюється?"

"Легко? Не сказав би. Не наважуюсь говорити таке при журналістові... Проте

людина він складна. Звичайно, йому, істинному інтелегенту, з нами, селяками, важко. Це слід визнати. Проте і нам з ним теж не легше. Отож іноді зривається наш Маркіян Маркіянович. І, даруйте, але, зриваючись поводить ся так, що іноді здається: ні, далі костюма інтелегентність його не сягає. Не пробивається вона до душі, сукно, мабуть, затовсте. Ну, але ви тут в іншій справі, в іншій справі... Вас такі подробиці не цікавлять. Та й не дуже покладайтесь на мої враження. В них чимало суто суб'єктивного — чесно визнаю".

Тоді Радомир не став з'ясовувати подробиці, проте слова ці щодо інтелегентості і сукна запам'ятав, саме тоді й вирішивши якомога ближче познайомитися з Вандеурою. Можливо, за цією постаттю справді проглядається тип людини, обриси якого він ще не до кінця осягнув. Але ж треба знати і його, Осначеве, хобі: бо хто що, а він колекціонує людські типи. Щоправда, першим звернув на це увагу не він сам, а Дмитро Римар. "Слухай, професіонале, — сказав він якомсь, — ти мені подобаєшся: п'ять статей, і п'ять цікавих типів. Хоча ми частенько бурчимо, що в спортивних матеріалах Оснача бракує проблемності, але те, що в твоїй особі редакція знайшла колекціонера людських типів — безсумнівно".

— І все ж таки, що могло статися, що хлопчина, за листом якого я приїхав сюди, втік з дому?

— Зі школи — так буде точніше. Бачите, шановний журналісте — газетярю, у них свої "ігри", в які я намагаюся не втручатися. У такій дірі, як наша Рибань, неважко й деградувати, якщо, звичайно, не привчишся бути вищим за всі ці провінційні дріб'язковості. Але суть конфлікту я можу переказати. Тільки тому, що він пов'язаний з подіями, про які йдеться в листі.

— Неоцінена послуга. Хвилиночку..

Старий уже був у човні і нетерпляче поглядав у їх бік. Оснач попросив його почекати ще з десять хвилин і вони з Вандеурою сіли на лавку біля причалу.

— Отже конфлікт... — нагадав Оснач учителеві. — Якщо я вірно зрозумів, стосується він історії тих двох моряків дунайської флотилії, які тут переховувалися?

— Тут все значно складніше, ніж вам уявляється. Не зупинятимуся на подробицях, вам доведеться дізнаватися про них від інших. Але, впевнений, рано чи пізно, вам скажуть: Маркіян Маркіянович робить усе можливе, щоб ім'я Захара Шаблюка не те що в пресі, чи в розмовах, а навіть у згадці людській з'являлося якомога рідше. Що воно дратує мене, хоча, здавалося б, чому, з якого дива? Захар давно загинув, у війну і Маркіян, і він були підлітками, отож, навіть якби Шаблюк чимось і завинив перед ним, уже можна було б пробачити й забути. Що він, мовляв, і Гриню через це недолюблює, і вашу появу сприйняв, наче біль зубний.

— А, може, подвиг Захара справді якимось чином позначився на долі Маркіяна Маркіяновича? — обережно поцікавився Оснач, приймаючи умови гри. — Або на долі його рідних? Війна. Все може бути.

— Жодних заперечень з цього приводу, журналісте-газетярю, жодних заперечень, — загадково всміхнувся Вандеура. — З'ясуйте все самі, не хочу нав'язувати вам свого

трактування. А взагалі... попрацювати б вам у нашій школі хоча б із місяць. Та й хіба тільки в нашій? У будь-якій сільській. Інтелігенції нема, журналісте-газетярю, інтелігенції! Традиції старої української інтелігенції ми не тільки не зберегли, а, давайте казати одверто... зробили все можливе, щоб від них і сліду не залишилося. Натомість нових традицій не сформували. Ось і виходить, що тепер ми вже в кожному селі маємо до біса людей з дипломами, але, як правило, на все село ж-жбод-ного інтелігента (він так і вимовляв це слово "ж-жбодного"), суррогат-с, суррогат-с. Знаєте, якось, взявши до рук одну центральну газету, я був здивований заголовком статті — "Хрустальное хамство". А йшлося там про хамство працівників якогось чи то главка чи навіть міністерства. Правдива стаття, безкомпромісна. Шкода тільки, що автор обмежився цим главком. Насправді ж у нас, куди не кинь оком, — всюди суцільна завіса "хрустального хамства".

— Що, справді все так безнадійно? — похмуро запитав Оснач. Не дивуйтеся: перед вами суто міська людина.

— Хамство завжди безнадійне. О, — раптом кивнув він убік Кри— жання, — он і болотня принцеса.

Оснач озирнувся і побачив дівчину, що, сидючи до них спиною, сильними чоловічими гребками гнала до причалу великого, вифарбу— ваного в яскраво-зелений колір човна.

— Ольга Досвітня, десятикласниця, — пояснив Маркіян Маркія— нович. — Подружка Грині. Отже, й сам він десь тут, мабуть, на якомусь із острівців.

Вони мовчки дочекалися, коли дівчина доведлує до причалу. Кри— жання зустрів її спокійно і, поки вона неголосно пояснювала щось старому, діловито оглядав човен.

— Маркіяне Маркіяновичу, якщо одверто: важко вам тут було прижитися? В цій школі, в неінтелігентному середовищі?

— Чому ви так вважаєте? Навпаки, дуже просто. А просто тому, що в мене свої життєві принципи. Чіткі, ґрунтовні. Людина з твердими принципами залишиться особистістю, навіть проживши десять років у мавп'ячому розпліднику. Ви не згодні зі мною?

— Ні, чому ж...

— Так, навіть у мавп'ячому. Це довга розмова, проте...

— Ми могли б зустрітися з вами сьогодні ввечері, — поспішливо мовив Оснач, бачачи, що старий рибалка вже розпрощався з дівчи— ною, але не відмовився від бажання плисти до островів і нетерпляче поглядає в їх бік. — Неділя, вечір обіцяє бути чудовим. Посидимо на причалі, можна навіть з вудочками, поговоримо. Не знаю, як вам зі мною, але мені з вами буде цікаво.

— До ваших послуг, журналісте-газетярю, до ваших послуг. Доля так рідко закидає сюди інтелігентну людину..

— О, ні, — розвів руками Оснач. — Не перебільшуйте. На взірець інтелігентності я не претендую.

Радомир відштовхнув човен, вскочив у нього, і, доки вони розверталися, поглядав

на Вандевуру, що теж підійшов до берега. Горда, незворушна постава, ідеально підігнаний, ніби від паризького кравця, костюм, холодне випечене обличчя, насмішкуватий, сповнений поблажливого презирства погляд. Оцей погляд... Що дає Вандевурі підстави дивитися ось так на нього, на Крижаня, на своїх колег, на весь світ? Яких таких вершин він досяг у своєму житті, на яких моральних засадах ґрунтується його світосприйняття, в образі кого він перебуває — зараз, щоденно?..

"Не поспішай з висновками, — мовив собі Оснач. — Над тобою тяжіє думка директора про псевдоінтелігентність Вандевури. Але в глухому селі така людина будь-кому може здатися диваком. А ще зваж, що і такій людині в селі теж ведеться нелегко — директор має рацію".

Оснач раптом відчув, що дух протиріччя, який вселився в нього, вимагає відстояти цю людину, захистити в ній від неправедних язиків хоча б ті паростки істинної інтелігентності, які в ній ще збереглися.

Втім, щойно вони виявилися за першим валом очеретів, що оперізували затоку, і Вандевура зник з виду, Радомир почав забувати про нього. Попереду — нова стіна очерету, і незабаром човен опинився в замкнутій водоймі, в такому собі озері посеред озера. Рибалка зменшив швидкість, й Оснач встигав добре роздивитися порослі верболозом острівці та руді купини, з яких звисають напівзотлілі кореневища відмерлих дерев, плавневі протоки та плавучі архіпелаги з вижовкло— го очерету. Крижань не звертав на них уваги: для нього все тут бачене, все звичне. А Радомир роззирався з такою цікавістю, ніби перед ним справді відкривався ще один "загублений світ".

Знялася і просто над їхніми головами прошелестіла крильми згряя диких качок. Звідкись із очеретяної гушавини озвалася горлиця...

— Стоп, — мовив старий. Досі він мовчазно смоктав мундштук, пильнуючи, щоб не наскочити на міліну. — Далі мотором не проб'ємося, доведеться "по-пластунськи".

Оснач здивовано глянув на рибалку. Перед ними поставала суцільна стіна поцяткованого вербами очерету і він не уявляв собі, як Крижань збирається пробиватись через нього. Проте рибалка взявся за весла і, прокравшись уздовж стіни, знайшов-таки невеличку прогалину, а відтак, спритно маневруючи поміж купинами, все далі й даі заглиблювався в гушавину.

— Нам аби тільки вийти на чисту воду, за плавні, а вже звідти пробитися до Чорної Скелі легше. Ольга, дівча оте, що човен мій вернуло, каже, що Козарук там, на Чорній Скелі. Але нічого, проб'ємося і з цього боку. Після розмови з Ольгою, я мандрую туди вже заради тебе. Коли ще побачиш наші плавні? А тут саме нагода.

— Дякую, якщо так. То це вони вдвох вкрали вашого човна? — Досі Оснач навмисне не цікавився його розмовою з дівчиною. Чекав, коли старий сам згадає про неї.

— Ну, чому вкрали? Це ж Гриньо Козарук. Я, тільки-но почув, що це він узяв — одразу й заспокоївся. Ні на що лихе й негідницьке цей хлопець не здатний. А сьогодні Ольга сама взяла. Вдосвіта. Сніданок возила. Щоб ніхто не бачив. Попросити соромилася. Що вдієш: у них там свої таємниці. А чого це вчитель до нас навідувався?

— У моїх журналістських справах. Ви добре знайомі з ним?

— Аякже. Дивакуватий чоловік: отак дивишся на нього і здається, що ні село йому не мило, ні школа. Та й не тільки я так вважаю — всі це бачать. А поговориш — ні, таки задоволений життям своїм, що тут скажеш, як задоволений? Або ото говориш із ним — аж страшноувато: інтелігент, учений чоловік, учитель, а дивиться на тебе не по—вчительськи. Як підпанок на наймита — ось так він дивиться на тебе. Та, може бути таке?

— Та ніби не повинно.

— О, я теж так думаю: не повинно. Але чоловік — он він. Сам навідувався. Може, я чогось не розумію, а ти хлопець ученіший і мудріший, то придивися до нього. Про такого, мабуть, ще ніхто й не писав. Ні в газетах, ні в книжках.

Оснач вдячно всміхнувся старому.

Ще один закутень. Човен упирається в якесь коріння, майже повзе по міліні і нарешті вони знову опиняються на чистій воді невеличкого озерця, край якого, просто з-посеред очеретів, виросла невисока, схожа на осколок артилерійського снаряда, скеля. А за нею, на узвишші, виднілася хатина.

Старий рибалка знову пішов очеретами і незабаром вони нашттовхнулися на розтрошену напівзігнилу корму човна, потім на рештки борту, що тирчали з води, ніби тут потерпіла катастрофу якась шхуна, а вже після неї відкрилася полога, поросла травою кам'яниста коса, обабіч якої чорніло ціле кладовище човнів, напівзруйнований пліт, та спорохнявілі колоди, а далі, у невеличкій затоці, виднілася навіть рубка напівзатопленого катера.

— Оце він і є — острів Чорна Скеля, — знову озвався рибалка. — Тут багато острівців таких собі, як ми кажемо, "наплавних": сьогодні їх намулило, завтра розмие зливами. І тільки чотири давніх. Але най— древніший, мабуть, цей. І найбільший. Туди, далі, за ним починається заплава річки Чундуклеї, яка заходить далеко в степ. Там гектарів із двісті очеретів і теж є кілька острівців, тільки менших. У війну в тих плавнях навіть діяв невеличкий партизанський загін. Та й просто так люди переховувалися, від фашиста рятуючись. Особливо влітку.

— То це там знаходиться Кричинецький острів?

— Там. Степом до нього ближче. Але посеред трясовини він, страшної трясовини. Хто тобі розповідав про нього?

— Заради Кричинецького й приїхав сюди.

— Та ну?! Отже давно знаєш про нього? Чому ж мовчав?

— Ви не цікавилися. До речі, про те, що там відбувалося під час війни, ви знаєте?

— Там багато дечого відбувалося, — стеновав плечима рибалка. — І в війну, і до війни.

— Про моряків чули?

— Моряків? Тих, що з десанту?

— І про загибель Захара Шаблюка.

— Он воно що? Значить, приїхали розбиратися, — задумливо проказав Крижань. — Тепер усе зрозуміло. Іриньо Козарук написав? У газету?

— Написав.

— Свята душа. Всі давно змирилися, а він, бач, ні. Відстоює.

— Отже вам теж дещо відомо? Пі час війни ви, мабуть, були?..

— Що я знаю, те знаю, — досить різко перебив його рибалка. — Я можу багато дечого наговорити. А ти сам розберися, що й до чого. Щоб усе по-чесному.

— Але ж ви теж могли б... по-чесному...

— На мене, старого, не зважай. Допитуйся в інших. Хтозна, раптом у мене в цій анафемській бієчці Грипі з нашими "правдолюбця —

ми" свій інтерес? Отожж бо й воно! Ти мене краще про острівець розпитай, про Кричинецький. Розповім усе, що знаю. Шкода тільки, що знаю не все.

— Тоді — що знаєтею

Крижань помовчав, озирнувся на сповиту серпанком стіну очерету і, спохмурнівши, немовби і ці спогади ворухити йому не хотілося б — жалкує, що напросився — проказав:

— Розповідатиму те, що сам чув. А чув, що колись давно, там, на Кричинецькому, козаки залишали таємну залогу, засідку таку — зо два десятка козаків, які й розвідкою займалися, і татарів та турків переймали — старий на веслах підігнав човна до берега неподалік затопленого рибальського сейнера, але сходити на берег не поспішав. — Так от, якось татари вирішили знищити цю залогу. Вона їм тут — як більмо на оці. Але піді знищ. Спробували пройти до острова на трьох човнах, але козаки вдарили по них із рушниць. Тоді сотня татарів подалася бродом. Мабуть, не знали вони, харцизяки, яка там трясовина бродом. Кілька годин долинав потім до залоги і поближніх хуторів крик яничарів, яких повільно засмоктувало болото. Відтоді й острів звуть Кри— чинецьким. Може, так воно насправді було, а може, легенда... Хоча схоже на правду. Бо дід мій розповідав, що був серед тієї залоги і наш предок, козарлюга Крижань. А що ми, Крижані, козацького роду — то це давно відомо. Та й Шаблюки, якщо хочеш знати, — теж.

— Такі легенди здебільшого правдиві.

— Отож. А ще розповідають, що біля Чорної Скелі партизани переховували зброю. Там, між кам'яними плитами, є сухий вибалочок, а в ньому щось схоже на печерку. В ній партизани і влаштовували свій склад. І так добре замаскували, що двадцять разів можна було пройти повз неї і не помітити.

— Ага, це вже цікаво. Вже якась зачіпка. Скажіть, Захар міг знати, де саме вони ховають зброю?

— А тут і гадати нічого: знав. Сам і перевозив її у човні. Захар у них нібито за розвідника був. Спочатку вони тримали свій арсенал у селі, в одного дядька в сараї. Місце однак виявилось ненадійне. Ну, Шаблюк і допоміг їм. Кому-кому, а Шаблюку партизани довіряли.

— І складу цього карателі тоді не знайшли?

— Не знайшли, це точно.

— Отже Захар все ж таки не видав його? Ось вам і доказ того, що він не зрадник! Що ж до поліцаїв, то Шаблюку вони довірилися тільки тому, що іншого провідника

просто не знайшлося.

— Та довірилися, щоб їм!.. Такого хлопця зі світу звели! Нікому не вір, що нібито він справді хотів довести німців до острова, але збився зі стежини. Бо дехто й таке казатиме, а ти не вір. Збитися він міг би, якби йшов бродом, якого добре знав. А він же повів фашистів іншим шляхом, щоб у найстрашнішу трясовину. Там колись глибочезна западина була, так ото її затопило, замулило... Виборсатися звідти вже неможливо.

— А ви точно знаєте, що він повів їх не стежкою, а через западину? — вражено перепитав Оснач.

— Що ж тут знати? Так і повів.

— Розумію, впевнені. Але як це можна довести? Є хтось, хто підтвердив би ваші слова? І не просто підтвердив. А щоб переконливо.

Радомир з нетерпінням чекав на його відповідь, однаке рибалка несподівано замовк. І тільки після тривлої паузи, що потрібна була їм, аби мовчки витягти човен на берег, похмуро мовив:

— Чого дарма допитуєшся? Я там не був, слід у слід за Шаблюком не йшов. Кажу ж тобі: докопуйся. Зрадник — то зрадник, а ні... Тільки щоб раз і назавжди міг сказати: "Ні!". І відстоював це своє "Ні!"

Позаду них раптом почулися кроки. Обидва озирнулися. Неподалік, біля пригаслого вогнища, стояв кремезний парубійко років шістнадцяти. Шерстяний спортивний костюм, в'язана шапочка, в руці книжка.

Вогневище було велике і, з усього видно, давнє. Проте користувалися ним зовсім недавно. Обабіч нього чорніли свіжозакіптюжені рогачі, а поруч, між камінням, стояв обчаділий казанок.

— Оце він і є — Козарук, — полегшено якось зітхнув Крижань. Ніби поява Гріпі одразу знімала всі питання, що стосуються загибелі Захара Шаблюка.

— Тільки не треба зараз про човен... — прошепотів Оснач старому. — Не час. Потім.

— І не казав би нічого, — пробурмотів Крижань, відходячи назад. — Поговори сам. Я тільки заважатиму. Тут побуду, біля човна.

— За човен ви пробачте, винен, — розгублено всміхнувся Козарук, по-своєму витлумачуючи ситуацію. — Треба було запитати, попросити. Але ж... Одне слово, пробачте. Ольга вже повернула його. Напевне, десь у плавнях розминулися з нею.

— Не розминулися, — розважливо заспокоїв його Радомир. — Човен на місці, все гаразд. Але нам з тобою треба поговорити.

— А ви... той журналіст? Учора приїхали?

— Учора. Ольга розповіла?

Гриня мовчки кивнув. Якусь мить Оснач вагався, не знаючи, як побудувати цю зустріч. Він побоювався, що Гриньо може замкнутися в собі. А хотілося, щоб розмова відбулася — серйозна, одверта. Ради якої тільки й варто було добиватися у ці краї.

— Я так і не зрозумів, остров'янине: ти що, перебрався сюди надовго?

— Та як вам сказати? На кілька днів, — відвів погляд Козарук. — Хоча з радістю перебрався б на все літо.

— Ну, в цьому ти не оригінальний. Я теж не відмовився б відпочити в такому райському куточку. Тиша, птахи, чисте повітря, вудочка... Але нічого не вдієш: життя диктує свої умови. Так що вважай мене гостем, показуй володіння. — З'ясовувати причини, які спонукали Гриня до цього робінзонства, Оснач поки що не наважився.

Острівець був, на диво, кам'янистий. Майже на кожному кроці зустрічалися порослі зеленим мохом валуни, а трав'яні килимки зеле— навіли тільки в западинах-оазисах, на занесеному степовими бурями ґрунті.

Сама Чорна скеля звідси, із лощини, нагадувала почорніле, пошматоване штормами вітрило, та й невеличка печерка, в якій навряд чи могло б уміститися троє людей — була нібито каютою яхти-ост— рівця. А загалом у цьому острівцеві Осначеві ввижалося, щось дивовижно романтичне, жюль-вернівське, і якби не очерет, що майже впритул підступив до нього з трьох сторін, важко було б повірити, що знаходишся посеред степового озера, а не в якомусь закутні океану. І приземкувата хатина з розкошланою очеретяною стріхою — ця жалюгідна подоба людського житла, тільки підсилювала відчуття відокремленості від світу.

Позаду скелі, навкруг ще одного вогневища — теж, мабуть, дуже давнього, бо ніша, в якій воно знаходилося, закіптявіла до антрацитової чорноти — визирали з трави три опуклі, ніби закам'янілі черепи велетнів, камені. Після невеличкої екскурсії по острову на цих каменях вони і присіли.

— Сподіваюсь, у понеділок ти вже з'явишся в школі? — мовив Оснач ніби між іншим.

— З'явлюся, звичайно. Хоча з'являтись туди вже не хочеться.

— Розчарувався науками? Не бачиш перспективи? Конфлікт з Маркіяном Маркіяновичем? Тільки одверто, одверто.

— Ви вже знаєте і про конфлікт?

— Поки що тільки припущення. Але із джерел, гідних довіри, стало відомо...

Підійшов Крижань і вони обидва замовкли. У човні старому не сиділося та й, мабуть, цікаво було послухати пояснення Ірині. Він підійшов, проказав: "День сьогодні буде спекотний. І риба вже біля острівця. Багато риби. Сітку б сюди", сів на вільний камінь і заходився обстругувати рибальським ножом невеличкий корч, що потрапив йому до рук. Оснач побоювався, що присутність Крижаня стримуватиме хлопчину, але просити рибалку, щоб той знову залишив їх удвох, уже не міг.

— І все ж таки. Про конфлікт вам розповів сам Маркіян Маркія— нович? — повернувся до розмови Гриньо.

— У мене було дві зустрічі з твоїм учителем. Але він мовчав. Тому почнемо з твого листа. Я прочитав його дуже уважно. І тут уже де з ким поговорив. Але поки що мені важко з'ясувати, як воно там усе сталося, тоді, в сорок четвертому. А без цього поїздка моя нічого не варта. Давай домовимося: ти розповіси про Захара Шаблюка все, що тільки знаєш — про його захоплення, підпільну роботу, загибель... А ви, Георгію Миколайовичу, в свою чергу, додасте до цієї розповіді все, що відомо особисто вам. Згода?

— Якщо вже ви приїхали... — розвів руками Козарук. Тільки тепер Оснач уважніше придивився до нього. Перед ним стояв досить кремезний хлопчина, з борцівською шиєю і боксерськими плечима. Та й у гострому погляді чорних очей теж уже досить виразно проявлялася твердість характеру. — Якщо приїхали, то про Шаблюка, звичайно, розповім. Але тільки про нього. Про конфлікт з Маркіяном Маркія— новичем — ні слова. Зрештою я про нього не писав. І взагалі, це наші справи, вони вам ні до чого.

— Ого! Не думав, що тут усе настільки серйозно. В такому разі твій конфлікт із Маркіяном Маркіяновичем цікавить мене зараз не менше, ніж сама історія загибелі Захара Шаблюка. Не з цікавості, ні. Просто я починаю розуміти, що не збагнувши суті цієї вашої сутички, не зможу збагнути головного — чому це раптом навколо імені Шаблюка розгоряються такі трагічні пристрасті.

— А він, хлопче, правду каже, — підтримав Радомира Крижань, не відводячи погляду від корча. — Тут уже або говорити все, як є, або мовчати. А ти ж сам листа написав. Не ти — інші розкажуть. Але вже по-своєму. Краще з перших рук. З перших — завжди правдивіше.

Коли сонце вже мало пірнати за обрій і підвода виповзла на чергове плескاته узвишшя, Святослав Оснач роззирнувся. Праворуч — рівний, лиш де-не-де покрайний ярами та всіяний невеличкими рудуватими пагорбами степ. Ліворуч, мабуть, за кілометр од них — руїни сільської околиці, обіч якої, вигином дороги, повільно тяглася вервечка машин із солдатами в кузовах та причепленими позаду гарматами. Над ними, очікуючи свого часу, але вже мовчазно і скорботно кружляла, правлячи свій скорботний ритуал, вороняча зграя.

— Ну що там? — стомлено запитав Романчук, не підводячи голови. Він сидів на передку з віжками і руках і, насолоджуючись перепочинком, куняв.

Святослав не відповів, просто не знав, що відповісти. Поблизу не було нічого такого, що могло б стати їх пристановищем.

— Не мовчи. А мовчиш — то не маяч, — пробурчав старшина, не розуміючи, чому Оснач раптом знімів. — Та шинель, шинель поправ. Не світи "рябчиком", бо фашисти й без бінокля засічуть.

Святославові теж здалося, що німці занадто пильно вдивляються в їх бік, тому відвернувся, стягнув поли шинелі і, поки коні повільно брели гребенем узвишшя, продовжував оглядати місцевість.

— Слухай, там лісочка поблизу., хоч паршивенького не видно? Чи хоча б лісосмужки?

— Звідки вона тут... — почав було Святослав, але одразу ж вигукнув: — Е, там очерет! Точно, очерет: он там, у долині! Кілометрів за два звідси.

— Чого ж ти мовчав?! Куди ж ти раніше дивився? — враз пожвавішав старшина. — А не примарюється?

— Та ні. Он і річка. Чи, може, озеро. Господи, тільки б горло промочити! І на німців

не напоротися.

— Саме біля озера на них і можна наткнутися, — погодився старшина, проте коней все ж таки справував у той бік, куди показував Оснач. Якийсь час вони їхали розлогою, помережаною стежками долиною, а коли вдалині з'явилися перші будівлі села, знову піднялися на пагорб, і вже звідти навіть Романчук розгледів у далині зарості очерету, між якими зблискували блакитні плеса озерець.

— Слухай, а може, це морський лиман? — невпевнено мовив Оснач, привстаючи на підводі.

— Ага, морський лиман, порослий очеретами!.. — єхидно зауважив старшина. — Великий ти знавець тутешньої природи, студенте.

"Очерети ростуть лише на берегах прісних водойм! Це ж так просто!" — зрозумів Святослав свою помилку і, зніяковівши, замовк.

Проїхавши трішки попід очеретами, вони знайшли невеличку, густо порослу молодю травою косу, що вужем заповзала в плавні, і спрямували коней туди. Роззирнувшись, Оснач одразу зрозумів, що їм пощастило: кращої схованки в цьому степу не знайти. Звідкись зі сходу долинали ледь чутні вибухи снарядів, але в цьому мирному затишку під кронами верб вони здавалися лише відлунням далекого грому. Знаходячись в такому ідилічному куточку, важко було повірити, що десь ідуть бої і вмирають люди. Хотілося пошвидше скупатись, а потім лягти горілиць у незаймано зелену траву і, заслухавшись пташиним лементом, заснути.

— А що, спартанцю, хоч як не добре на цій каруці, але далі тюпа— тимо пішки. Що ближче до Молдавії, то села стоять густіше, й у кожному селі фашисти, поліцаї та інша погань, яка, якщо й не стрілить тобі в спину, то обов'язково донесе, що бачила якихось двох підозрілих, що роз'їжджають степом.

— А по-моєму, вночі ще можна їхати.

— Уночі ще небезпечніше, — похмуро зауважив Романчук. — Фріци добре знають, що десь у цих краях переховуються десантники. А значить, скрізь патрулі і засідки. Пішки, може, й довше, зате надійніше.

— Тоді що робитимемо з кінями і мінами?

— Міни треба було б зірвати, але неподалік село. Там почують вибух й одразу поцікавляться, що сталося. Тому ящики заховаємо в плавнях. Підводу тежу плавні, а коней — уступ. Комуś знадобляться.

— Дивись, тобі видніше.

— Ти поки що збігай на хутір, розвідай, що там і до чого. Тільки обережно, тримайся поближче до плавнів.

Оснач допоміг старшині занести в болото ящики з мінами та зняти з підводи ящики з тушкованою яловичиною і рушив до хутірця.

Дві садиби його розташувалися в улоговині, високі схили якої обступали їх з трьох боків, захищаючи від степових вітрів та від очей подорожнього. Можна було пройти за двісті метрів від хутора і не помітити його. Добре він проглядався хіба що з озера, та й то, напевне, тільки здалеку, бо й звідти його прикривали плавні.

Скрадаючись, спочатку під очеретом, а потім неглибоким яром, Святослав підійшов до напівзруйнованого сарая і з-за рогу його уважно оглянув обійстя. Там не було нікого, вікна й двері хати забиті до-

піками. Судячи з того, що двір устиг порости травою, та й очеретяна стріха провалилася, у хатині не жили вже щонайменше років зо два. А будівля, що виднілася за цією пусткою, на самому березі озера, взагалі не могла правити за житло. Напевне, то був рибальський лабаз.

Підкравшись до нього, Оснач відчув, як від будівлі разюче тхне сітями. Та й прямо до дверей підступав дерев'яний хідник, що вів од причалу, біля якого чорніли потрощені напівзатоплені човни. Хатина була справна, у дворі виднівся журавель криниці, а на мотузці, протягнутій між хатою і сараєм, сушилася білизна.

Захопившись оглядом, Святослав не одразу помітив літнього чоловіка, що сидів на кормі човна, притопленого десь посередині між причалом і тією хатиною, в якій ще хтось жив.

Дійти до нього Оснач міг тільки відкритою місциною і його одразу ж побачили б із вікна хати. Хоча важко було повірити, що в цьому рибальському хутірці є солдати, та все ж таки ризикувати він не наважився. Висунувшись з-за рогу лабаза, неголосно свиснув, потім ще раз, а коли рибалка нарешті озирнувся, жестами попросив його підійти.

Чоловік зійшов із човна, роззирнувся і, все ще не випускаючи з рук вудочку — тепер він тримав її так, наче йшов в атаку з трюхлінійкою — почав поволі наближатися до моряка. Це був невисокий, страшенно схудлий і згорблений чоловік років п'ятдесяти п'яти з плескатим бурачковим обличчям, на якому важко було розрізнити щось, окрім глибоких, цегляного кольору зморшок. Він наближався, не зводячи погляду з Оснача, і якось аж занадто уповільнено, ніби сновид. Й аж коли зупинився за кілька кроків від десантника і випустив з рук вудлище, той зрозумів, що рибалка просто не вірить своїм очам. Він бачить радянського військового моряка, але не здатний повірити, що то йому не привижується.

— Звідки ж це ти, синку, взявся? — стиха запитав старий, усе ще не наважуючись підійти ближче. — Та ж навколо шваби.

— З фронту, батьку, з фронту. Десантник. — Який сенс говорити йому неправду? — Німці в тебе ночують?

— У мене нема. В селі кучкуються. — Так сам тихо відповів старий, і Святослав відчув, що горло йому засудомило: чи то від хвилювання, чи то від спраги. — Озеро тут. І річечка. Та ще плавні. Величезні. У сорок другому у них навіть партизани козакували — такі ці плавні великі. От гітлери й бояться. — Він так і сказав: "гітлери".

— І де ж тепер цей загін?

— Більша частина загинула. Решта, мабуть, подалися на північ, у Кодри, до молдавських партизанів. Або спробували пробитися за Дністер, до подільських лісів. Хіба ж хтось може знати? Ну, а вас? Вас тут скільки? — Старий підійшов ближче й шанобливо торкнувся пальцями дула автомата.

— Лишилося тільки двоє.

— Двоє? — співчутливо зітхнув хуторянин. — Всього-на-всього? Скільки ж було?

— Та було, батьку, було... Полягли.

— Полягли? Всі? А що вдієш? Війна. І де ж той, другий?

— У плавнях.

— Поранений?

— Ні, обійшлося. Тільки стомлений. І голодний. Як і я. Правда, маємо три ящики тушонки, — одразу ж поспіхом додав Святослав, розуміючи, що з харчами в старого може бути сутужно. — Могли б і поділитися. Хто ще є на хуторі, крім вас?

— Крім мене? — завагався рибалка. — Та як тобі сказати? Чи то донька, чи невістка...

— Та головне, що не чужа, — розвів руками старий. — Як гітлерам, то кажу, що донька — не так нахабніють. У сорок першому син привіз її з Ізмаїла. Він там на заводі працював. А вона вчилася. На цих... на курсах медсестер. Сирота сама, родом із села з-під Кілії. Зростала в тітки, — захопився розповіддю рибалка, вже ведучи Святослава до хати. — Приїхала, як зараз пам'ятаю, в субботу, відпустка в сина була. Одразу й про весілля домовилися. А назавтра чутка: війна, фашисти бомбардують Одесу. Яке вже тут весілля? Микола, син мій, того ж таки дня на фронт пішов, а Марія так і залишилася — куди повертатись, як Ізмаїл уже під румунами? Десь там і син, мабуть, загинув, бо жодної звістки. Ось так... Але що вдієш? Живемо, чекаємо, поки над світом вило годиться...

— Зрозуміло, батьку, зрозуміло... Фашисти сюди часто навідуються?

— Ні. Їх і в селі всього зо два десятки. Та ще кілька поліцаїв. Село наше від доріг далеке, а військо — дорогами, дорогами. А вже сюди, на хутір, тільки поліцаї навідуються. Рибу їм подавай. А де її, в біса взяти, тієї риби, як човни звелено потрошити і затопити? Побачать на озері на човні чи плоту — стріляють без попередження.

— І коли вони востаннє навіду..?

Доказати Оснач не встиг. На порозі з'явилася дівчина. Обличчя її не розгледів: вона обв'язалася хусткою так, що виднілися тільки очі.

"Марія" — здогадався Святослав. Дівчина ступила за поріг, проте, побачивши моряка, відійшла назад і, знесилено обіпершись на одвірок, якийсь час дивилася на нього так само зацікавлено, як оце нещодавно дивився старий.

— Що?! Невже? — раптом сплеснула вона руками, і, на ходу зриваючи з голови хустку, кинулась до Оснача.

Напевне, Святослав затримав її в обіймах довше, ніж годилося б, тому що рибалка з докором зиркнув на нього, і, нічого не мовивши, увійшов до хати. А Марія, смагляволиця, повнощoka, нібито ні війна, ні жодне лихо не торкнулося її, то виривалася з обійм моряка, зомліло проказуючи: "Наші. Ну, нарешті, наші!..", то знову кидалася обіймати його. І навіть коли Святослав пояснив, що військ ще нема, що він всього лиш десантник, на дівчину це не справило ніякого враження. Вона

підстрибувала наче дитя, що тішиться поверненню батька, і кричала: "Та це ж наш! Наш!.."

Їй було років двадцять, і на довгому чорному волоссі не з'явилося ще й жодної сивиночки (а під Одесою Святославові доводилось бачити вісімнадцятилітніх посивілих дівчат), і було щось дивовижно життєдайне у сміхові її, в кожному порусі чітко окресленого налитого стану. "Як тільки старому вдалося вберегти від фашистів це диво? — з якоюсь щімкою радістю подумав Оснач, відчуючи, що не може відірвати погляду від Маріїного обличчя. — Ні, справді, як?"

— Та годі, годі, вгомонись, — пробурчав рибалка, ставши у дверях і осудливо зиркаючи на невістку. — Краще поглядай за шляхом. — І Святослав відчув, що старий просто ревнує невістку. Боляче передчувати, що Марія може зрадити синові. — Заліз на горище, звідти далеко видно, а головне — тебе ніхто не помітить.

— Уже біжу — радісно погодилася Марія. Проте до рогу відходила повільно, задкуючи.

— Отож, кажете фашисти турбують нечасто? — примирливо запитав Оснач, увійшовши слідом за старим до оповитої мороком хати, що складалася з трьох кімнаток-комірчин, голими, але охайно побіленими стінами, попід якими чорніли саморобні лавки. Та й взагалі, як він потім зрозумів, усі меблі в цій господі, начиння і навіть миски й ложки були змайстровані самим господарем.

— Останнім часом не дуже. Не до нас їм. А раніше було... Нас поліцай тут один трішки ніби рятує.

— Поліцай, кажете? — поглянув Святослав у вікно, прикидаючи, як у цій хаті краще тримати оборону. — Рятує? Щось новеньке.

— Є тут у нас, у селі, такий... Кирило Святешний. Нібито за старшого серед поліцаїв. Не второпаю навіть, що він за чоловік. Здається, із тих, що намагаються перебути війну так собі: щоб і вашим, і нашим... А ще бачу, накидає поглядом на Марію. Одне слово, трішечки опікується. А Марія, тільки-но десь поблизу з'являються німці або румуни, в плавні подається. Тут зо три острівці, до яких по тутешній трясовині добудеться тільки той, хто знає, як добутися. Там і переховується. Навіть узимку доводилось.

— Острівці, — враз пожвавішав Оснач. — Далеко від берега?

— Озеро величезне. Тягнеться аж до Дунаю. Та й завширшки дай боже. І смуга плавнів зо два кілометри. Ще й долини двох річок очеретами-плавнями зайшлися. А найбільший з островів — Кричи — нецький. От тільки пройти до нього найважче. Одна-єдина стежечка, та й та невидима. "Сатанинським бродом" називаємо. Бо таки сатанинський.

— Гаразд, батьку, побуваємо й на островах. А поки що нам треба відпочити і відіспатися. Якщо дозволиш — пересидимо в тебе до завтрашнього вечора. Не проженеш?

— Не прожену, — спокійно відповів старий. — Як можна прогнати? Іди клич товариша.

Але повертатися до того півострівця у плавнях, де залишився з підводою старшина, Святославові не довелося. Коли він вийшов з хати рибалки, Романчук уже чекав, заचाївшись за лабазом, у гушавині молодих акаційок, і замаскувався так, що Оснач мало не наступив на нього.

— Ти хоч під ноги дивись, — пробурчав Федір, підводячись перед самим його носом. — Не десантник, а ходячий "язик" для ворожої розвідки. На хуторі, як я зрозумів, усе в нормі?

— Здається, господар надійний.

— Якщо в тилу у ворога зустрічаєш людину, яка з першого погляду здається тобі надійною — це повинно насторожувати. Краля його на горище подалася. Бачив.

— Старий послав. Стежити за шляхом, що веде від села.

— Ага, отже ти знав, що вона подалася туди? Вже легше. Але за нею треба простежити.

— Підозрювати всіх підряд? Люди й так ризикують.

— Ну-ну, поживемо-побачимо, — Оснача вражало, що навіть зараз, коли вдалося вирватись із ворожого оточення і дістатися цього, майже райського куточка Буджацького степу, Романчук, усе ще ли-

шається похмурим, сторожким і підозрілим. І хоча старшина списував це на умови їхнього буття в тилу ворога, сам Святослав радше списав би на вади його характеру. Жодні "особливі умови" не повинні позбавляти людину здатності втішатися, якщо тільки випадає така можливість, життям, і за будь-якої ситуації залишатися людиною.

6

— Навіть не знаю... — завагався хлопчина, вислухавши Оснача і Крижаня. — Не хотілося вплутувати в цю історію щей журналіста. Та й розповідати таке про вчителя... Небагато честі.

— Язапам'ятаю, щотисказавце...Прочесть, — зауважив Радомир.

Кілька хвилин Гриньо мовчав, збираючись з думками. Журналіст не підганяв його, розумів, що почати таку розповідь нелегко.

— Учитель у нас тут був, Полянський, Василь Федорович, — несподівано прийшов йому на допомогу рибалка. — То я про нього кілька слів скажу, а тоді вже й тобі, хлопче, легше розповідатиметься. Так ото, вчитель цей добре пам'ятав Захара Шаблюка. Пригадую, і в нас, у рибгоспі, — а він лектором був, і на сільських зборах усе згадував про цього хлопчину, казав, що треба б якось вшанувати його пам'ять. А коли ставили пам'ятник загиблим односельцям, Полянський і в сільраду ходив, і в райцентрі до начальства пробивався, щоб, значиться, вписали туди й прізвище Захара. І вже сходилося на тому, що всі нібито погодилися. Але ВанDEVура, ікалося б йому, раптом узяв і нашкрябав кудись-там листа. Так і так, мовляв, ніякий Захар Шаблюк не герой, а, навпаки, фашистський провідник, зрадник, тобто. І що то він сам викликався показати фашистам, де переховуються моряки. А загинув — тому, що погано знав плавні. Одне слово: втопився разом із карателями — туди йому й дорога. Й оскільки Полянський захищає свого дружка-зрадника, то, мабуть, і в самого душа гнила. Треба до нього

уважно придивитися. Отож у школі йому не місце.

— Ви впевнені, що цього листа написав саме Маркіян Маркіяно— вич?! — вражено перепитав Оснач. — Саме він. Ви не помилилися? Адже це, мабуть, була анонімка?

— Та ні, яка ж анонімка? При підписах. Усе, як належить. Вандевура першим підписався. За ним ще двоє вчителів. Та ветеран війни. Але то Вандевура намовив їх, знаючи, що ці люди з Полянським великої дружби не водили. Ну а після такого листа десь там, угорі, одразу переполошилися. І прізвище Захара про всяк випадок наказали викреслити. Ось так. І, звісна річ, — прочищав Крижань свій мундштук, — викреслили. Кому хочеться бути оборонцем "зрадни— ка-провідника", знаючи, що за це й тебе самого Вандевура — він "папір" складно пише — так обмалює-заплямує, що потім і внуки не відмиються.

— Невже справді Вандевура? Ніколи б не подумав. Може, в нього є докази? Все може бути... Невже ніхто не пробував з'ясувати, що ж насправді сталося в плавнях біля Кричинецького?

— Чому ж? Пробували. Комісія якась приїжджала, документи розшукувала. А тільки документів цих катма. На трясовині протоколу ніхто не чорнилив — он що виявляється! Комісія говорила з багатьма людьми, але все одно найбільше віри в цій справі йому, Вандевурі.

— А ще історик! — Стиха проказав Гриньо. — Сам же й учить, що історію пишуть не королі, а народ. У житті так воно й виходить. Історію пишуть такі, як Захар Шаблюк. А Вандевури тільки переписують її на свій лад.

Оснач замислено хмикнув. Йому просто не вірилося, що Маркіян Маркіянович здатний на таке. На нього все ще діяла магія інтелігентності цього "інтелігента третього покоління". Здавалося, що йдеться про когось іншого. Що сталося звичайнісіньке непорозуміння. Хіба що, може, він справді знає про Захара щось таке, чого не знає ніхто інший? Більшістю голосів утверджується думка, а не істина. Істину ж, як правило, віднаходять незламні в своїй самотності Галілеї, яких, перш ніж визнати, про всяк випадок спалюють.

— Ну і чим усе закінчилося? — запитав він рибалку по якійсь хвильці гнітючого мовчання.

— Серединка на половинку — ось як воно закінчилося. Нібито й Полянський не грішний, але й Захар Шаблюк теж не святий. І По— лянського не виправдали, але й Захарове ім'я не вберегли. А вчителів, Полянському, тобто, після цієї комісії ще й гірше повелось. Аякже: дружок зрадника! Спробуй повчителюй з такою міткою. Один тільки Маркіян Маркіянович лишився святим-пречистим. Він взагалі виявився ні при чому. Нашкодів, як шолудивий пес, і сидить собі біля будки, ланцюгом подзвякує. І, що б ви думали? Дочекався-таки. Після другої комісії Полянського відвезли до лікарні, з тим, як його?..

— З інсультом, — підказав Козарук.

— От-от, із ним. З могили лікарі його, правда, витягли, але що там уже від чоловіка лишилося після того всього? Звільнився наш учитель зі школи і виїхав кудись. Навіть не

знаємо до пуття куди саме. Та й

чи пережив усе це? А завучем на його місце Вандевуру призначили. Кажуть, Маркіян Маркіянович сам у район їздив, кандидатуру свою "підказував".

— Дивовижна історія, — мерзлякувато пересіпнув плечима Радомир. — Невже в селі нікому було заступитися за Полянського? Та й за Шаблюка теж? У школі, сільраді, в правлінні колгоспу..

— Заступалися. Але тільки ми, учні, — сумовито всміхнувся Гри— ньо. — І взагалі, це я у всьому винен. Про Захара мені розповіла тітка Леся. Я ще був тоді семикласником...

— А так-так, Леся, — докинув Крижань, — молодша сестра Захара. Коли все це сталося, їй тринадцятий відзозулювало.

— ... Ну, почув її розповідь і здивувався: як же це так, у нашому селі жив такий відважний хлопець, він здійснив такий подвиг, а ми вдаємо, ніби нічого не сталося, ніби цієї людини взагалі не існувало?! Потім я часто думав про нього. Намагався уявити, як усе це відбувалося там, на трясовині; збагнути, як Захар зважився на такий вчинок, на таку страшну смерть. Іноді до того зафантазовувався, що й уночі снилось: це я веду фашистів, я гину! І сні ці були... Ну, ніякі не сні, а звичайнісіньке пригадування. Ото зі мною самим це сталося — і все тут.

— А до тітки Лесі ніхто й не згадував про Захара?

— Та згадували. Іноді. Ніби переповідали давню-давню легенду. Навіть болото дехто називав "Шаблюковим". Але виявилось, що, наприклад, у нас у класі мало хто й знав, чому його так називають. Почувши розповідь тітки Лесі, я наступного дня, перед початком уроку хімії — її у нас Василь Федорович Полянський викладав — підвівся і питаю: "Хто хоча б що-небудь знає про подвиг Захара Шаблюка? Тільки чесно". Ну, хтось там, двоє чи троє, несміливо "якнули", але подробиць не знали до пуття навіть вони. Дехто взагалі вважав, що Захар сам викликався провести фашистів до острова. Тоді я розповів усе, що почув од тітки Лесі і запропонував боротися за присвоєння нашому піонерському загону імені Захара Шаблюка. Мовляв, запишемо все, що тільки знають про нього в селі, звернемося до архівів, у піонерській кімнаті обладнаємо "куточки пам'яті"...

Кілька дівчаток, правда засумнівалося: раптом виявиться, що Захар справді сам повів фашистів, як зрадник? Але всім іншим пропозиція сподобалася. Одразу почали пропонувати хто що придумав: створимо загін червоних слідопитів; треба написати замітку до районної газети; влітку проведемо трудовий десант і збиратимемо брухт, а на зароблені гроші збудуємо пам'ятник. Хтось навіть запропонував написати в "Комсомольську правду", щоб надіслали кореспондента. Тоді вже про подвиг Захара дізнається вся країна. Так захопилися, що не тільки прогавили дзвінок, а навіть Василя Федоровича не одразу помітили. А він стояв біля дверей, і слухав, не бажаючи заважати нам. Чесно кажучи, я не сподівався, що найгарячіше підтримуватиме всі ці ідеї саме він. Адже Василь Федорович завжди був таким стриманим, мовчазним.

— Це ваш улюблений учитель? Я маю на увазі: був улюбленим.

— Улюблений? — невпевнено перепитав Гриньо, і Радомир зрозумів, що заскочив його цим запитанням якось зненацька. — Ні. По— моєму, ми не любили його. Але й не побоювалися. Навіть важко визначити, як саме ставилися до нього. Уроки його подобалися. Проте на оцінки він був не лихий, нотацій не читав, директорові та завучеві не скаржився. Знаєте, такі "тихі" учителі не дуже й помітні.

— Таких не помічають, — погодився Радомир, відчуваючи, що ставлення Ірині до вчителя давно змінилося. Тому що зараз він говорив про Полянського так, як можна говорити тільки про дуже близьку тобі людину. — Але й пам'ять про них ніколи не буває лихою.

— Уроку хімії Василь Федорович так і не провів, бо всі сорок хвилин, що лишилися, розповідав про Захара і його невеличку, з п'яти хлопців та дівчат, молодіжну підпільну групу, до якої входив колись і він сам. Проіснувала група недовго, всього півроку, бо одразу після загибелі Захара поліція почала стежити за всіма, хто з ним товаришував. Полянського і ще одного хлопця, Петра Зорівчака, навіть заарештували, але, на щастя, до районної поліції не відвезли, а тут, у селі, хлопці зуміли протриматися кілька днів і нікого не видати.

— Проте через два дні по тому, як їх випустили, Зорівчака знайшли вранці край села, вбитим, — похмуро докинув Крижань. — Увечері вбили, пострілом у спину. Хтось із поліцаїв або жандармів постарався. А чутку розпустили, що це друзки-паризани йому помстилися. За зраду. За те, що видав усіх, кого тільки міг видати.

Кілька хвилин усі троє мовчали. Низько над островом, тримаючи в дзьобі вужа чи, може, й гадюку, пролетів лелека. З-за стіни очеретів долинали приймачева мелодія якоїсь іноземної пісеньки і дівочий сміх. І мелодія, і сміх пропливали повз них, зливаючись із перегулами горлиць, що утверджували своє право на цей острів, сидячи у гущавині верховіття.

— Що сталося з іншими членами цієї групи? — порушив мовчання Радомир. — Полянського поліцаї та жандарми не зачіпали?

— Побоюючись, що доля її сина буде такою ж, як і Зорівчака, мати відправила Василя Федоровича до тітки, кудись аж за Одесу. Можливо, це і врятувало його. А третій хлопець з цієї групи, Петько Узуй, якого вони так і не видали, перебував у селі всю окупацію, і загинув уже після визволення. На міні підірвався. Пас корову і... Ось так і вийшло, що з усієї групи залишилася жити тільки молодша сестра Захара, тітка Леся. Але вона мало що знає. Друга дівчина, Дарина Ковальчук, одразу після війни переїхала з батьком на Миколаївщину і померла вже в п'ятдесятому чи в п'ятдесят першому році.

— Туберкульоз доконав дівку, — пояснив Крижань, запалюючи нову цигарку. — Прокляття всього роду їхнього, Ковальчуків.

Помовчали. Над островом, мало не зачіпаючи вершечок скелі, пролетіла галаслива зграя чайок. Радомир бачив їх тут уперше і здивувався: невже з моря долетіли?

— Ну а як повівся Вандеура, дізнавшись, що в школі зацікавилися подвигом Захара? — звернувся Оснач до Грині.

— Та як?.. Він уже тоді був у нас класним керівником. Наступного дня зустрічає

мене в коридорі і, в'їдливо посміхаючись, запитує: "Що це ти за героя там винайшов, Гриню? Чи не Захара Шаблюка? Ага, ще тільки його в герої не витягли. Це тобі хто про нього розповідав? Тітка Леся, еге ж?.. "Тітка Леся" — кажу. "Ага, і вона туди ж! У підпільниці. Гоп-трись, і вже тобі, якщо не сама героїня, то принаймні сестра героя!"

Спочатку я гадав, що це вчитель так жартує. Хоча, які тут жарти? А потім зрозумів: ні, його дратує будь-яка згадка про Захара. Проте й досі не можу зрозуміти, чим це викликано. Чому Маркіян Маркіяно— вич так поводить, чому так ставиться до Шаблюка, до мене, тітки Лесі?.. Адже він наш класний керівник.

— Він що, справді говорив з тобою так, як ти оце переповідаєш? — обережно уточнив Радомир. — Ти це не з образи на нього?

— Та майже слово в слово! Неподалік стояв Вітька Кочут із сьомого "б". Він усе чув. На закінчення Маркіян Маркіянович ще й наказав нам забути "про цього свого задрипаного героя". А боротися треба за ім'я Якова Гордієнка. "Це герой перевірений — за нього й боріться. А то розвели антимонію". Я тоді сказав, що треба все ж таки розібратися, в тому, що сталося біля Кричинецького. І що подвиг Захара не менший, ніж Япі Гордієнка. Отож я не розумію, чому він так ставиться до Шаблюка. Проте Маркіян Маркіянович знову в'їдливо так посміхнувся: "Ти що, Козарук, маєш щось проти народного героя Якова

Гордієнка? А носити після цього піонерський галстук ти маєш право? Цей ваш Захар такий герой, як я — папа римський. Є перевірені герої — з них і беріть приклад, в них і вчіться. А всі інші... І взагалі, ми ще докопаємося до того, як там було насправді. Он, чутка є, що сам Шаблюк і викликався вести карателів у плавні, тільки що дороги до пуття не знав. І доки не докопаємося до цього — щоб імені його в класі я не чув. Бо й зі школи полетиш, як зрадницький прихлебатель. Він так і сказав: "зрадницький прихлебатель".

— Маркіянович тільки так і міг сказати, — докинув Крижань. — Він і з літніми людьми іноді говорить, мов прокурор у трибуналі.

Оснач раптом відчув, що постать Вандевури зацікавила його не менше, ніж постать Захара Шаблюка. Він збирався написати про цю людину нарис і навіть зараз, почувши все це, не хотів розставатися з тим образом сільського інтелігента, в якому Вандевура постав перед ним під час знайомства. Радомиру захотілося зараз же, негайно, поговорити з учителем. Йому чомусь здавалося, що варто Маркіяну Маркіяновичу дізнатися про те, що тут мовилося, і він зуміє виправдатися, зуміє все поставити на свої місця.

— Ну а потім, потім... у вас були сутички? — нервово запитав він Козарука.

— Наступного ж дня. Маркіян Маркіянович знову заговорив на уроці про "сумнівного, неперевіреного героя" Шаблюка. А я сказав, що він не має права називати Захара "сумнівним героєм". Деякі хлопці підтримали мене, деякі злякалися і промовчали. А мене Маркіян Маркіянович вигнав з уроку. Ну, вигнав то вигнав. Я навіть не образився, вже й самому не хотілося слухати його, "вандевурівську", історію. А наступного дня написав до редакції районної газети. Не про сутичку з класним

керівником, звичайно. Про це я ні словом не обмовився. Просив, щоб прислали кореспондента, щоб хтось із журналістів спробував докопатися до істини, написав про Захара.

— І кореспондент приїжджав?

— Навідувався. Десь через місяць. Поговорив зімною, з тіткою Лесею. А після розмови з Маркіяном Маркіяновичем зустрів мене та Ві— тьку Кочута і сердито так каже: "Ви, унтервуди-вундеркінди! Ви якого дідька голову мені морочите?! "Герой! Завів фашистів у трясовину!" Через вас я ще й мав би неприємності. Треба ж думати, що ви пишете до редакції. Краще б двійки свої повиправляли, слі-до-пи-ти!"

— "Принциповий" трапився вам журналіст. Нічого не скажеш. Як повівся у цій ситуації Василь Федорович Полянський?

— Хімік завжди був за нас. Пропонував створити музей, вивчити матеріали. Маркіяновичу це дуже не сподобалося, і він знову написав кудись. Що, мовляв, Полянський, згубно впливає на учнів, відстоює зрадника. І що ще треба перевірити, чим він сам займався під час окупації. Ну а далі все зрозуміло: приїхала комісія. Василь Федорович тяжко захворів. Замість нього хімію нам читала Ірина Володимирівна, наша ботанічка. А їй байдуже: що там насправді здійснив отой Захар Шаблюк, та чиє ім'я носитиме піонерський загін і чи носитиме взагалі. А хімії вона, звичайно, не знає. За конспектами Василя Федоровича читала.

— Ну, це їй можна пробачити. Вона ж не фахівець.

— Я розумію. І все ж таки хімії вона зовсім не знає.

— Гаразд. Але чому ти вважаєш, що їй байдуже до всього того, що пов'язане з Шаблюком. Вона що, говорила про це?

— Хіба таке обов'язково говорити? І взагалі, не треба вважати нас дурниками, — досить різко відповів Гриньо. — "Учіть хімію і не мо— рочте собі й нам голову з цим Захаром", — ось що вона могла б сказати, якби наважилася. Але не наважилася. Тому що й досі вдає, ніби нічого не знає ні про наш конфлікт із класним керівником, ні про подвиг Захара. їй так зручно — нічого не знати, ні про що не здогадуватися. Така її "життєва позиція". Про яку ото стільки пишуть в газетах. Ірину Володимирівну вона цілком влаштовує. І взагалі в цьому конфлікті в кожного своя позиція. Дивно тільки: чому в кожного своя? І чому ці позиції такі несхожі?

Він замовк. Оснач і Крижань теж мовчали. Щось не подобалося Осначеві в цьому хлопчині. Можливо, вражала категоричність суджень і оцінок. І навіть ця "доросла" розкутість.

— Слухай, Гриню, в листі ти писав, що зумів розпитати про Захара все, що тільки можна було, і навіть описав його подвиг чи то в літописі чи оповіданні. Ти міг би дати ці папери мені? Хоча б до завтрашнього дня?

— Звичайно, дам.

— Тоді — негайно в човен. Не гайнуватимемо часу.

— Навіщо? Зошит тут, у хатині. Зараз візьму.

Оснач і Крижань презирнулися. їм не хотілося залишати хлопця на острові, а

зараз вони втрачали реальну можливість виманити його з цього пристановища. Ну а щодо зошита... Радомир подумав, що сьогодні він знатиме те, чого не знав, працюючи над повістю, чого не знав і не міг знати його дід.

До хатини він подався разом із Гринєю. Було в цьому занедбаному помешканні щось робінзонівське. Невеличке віконце геть засліпло. А подих забивало запахами риби, зіпрілого листя та озерної тини. Радомир ледве розгледів напівзруйновану піч, невеличкий, збитий з обтесаних дошок стіл та дві лавки обабіч нього. А коли очі трішечки звикли до сутінок, помітив товстий зошит, що лежав на столі. Оснач узяв його і, ще раз окинувши поглядом хатину, поспішив вийти на свіже повітря.

На листочку, наклеєному на обкладинку зошита, старанною "арабською" в'яззю було виведено: "Біля вогнища чужої слави". Радомиру залишалося тільки всміхнутись і похитати головою.

— Ну що ж, не без філософського підтексту.

— Вандевурині слова, — пробурчав хлопець. — Це він вважає, що ми всі — Полянський, Ольга, Вітька, я — "вхопилися" за подвиг Шаблюка, щоб погрітись біля вогнища чужої слави.

— Он як?! Тоді тут справді такий вузол, якого не скоро вдасться розплутати, — спохмурнів Оснач. Йому хотілося дізнатись про подвиг Захара. Тільки про його подвиг. А все, що накручене навколо його імені, починало дратувати Радомира. Ця провінційна гризня! Йому вона потрібна? Захар врятував життя його дідові і Радомир не хотів, щоб це ім'я було спаплюжене плітками, підозрою, гризнею... — Дякую за зошит. Завтра поверну. До речі, де я зможу знайти тебе?

— Тут.

— Ти що, справді вирішив отаборитися на острові?

— Я ж сказав.

— Але це несерйозно. Ти ж не хлопчисько, щоб вдаватися до таких дитячих демонстрацій. Кинути школу, втекти з дому і жити на острові!.. Що за примхи?

— З дому я не втівав. Мати знає, що я тут.

— І як вона поставилася до цього?

— Спочатку лаяла, потім відмовляла, а наприкінці просила не застудитися. Восени сорок третього Захар три дні переховувався на цьому острові. Він приплив за патронами, а слідом поліцаї. Захар свого човна притопив, а сам заховався під перекинутим старим човном, і майже годину просидів у крижаній воді. Так і врятувався. Ось і хочу трішечки побути в його становищі. Відчути, що це таке — залишатися наодинці з озером й островом. Та й Вандевури поблизу не буде.

— Навіщо тобі жити життям Шаблюка, хлопче? Живи власним.

— Що, вам не подобається?..

— Та ні, ні... Все гаразд, морська піхота, все гаразд. — Поплескав його Радомир по плечу. — Не ображайся. Просто не захоплюйся цим конфліктом з учителем. Ти справді вирішив залишитися тут?

— Залишусь, — уважно подивився йому в очі Гриньо. — Вам не подобається, що я

говорю так про вчителя?

— Якщо чесно, не подобається. І вся ця ваша гризня над могилою Шаблюка — теж.

— Але ж затіяв її не я.

— Я розумію. Пробач, я до цієї розмови не готовий. Мені ще треба з'ясувати що тут до чого. Постарайся не застудитись. Завтра навідаюсь.

— Сів би ти краще, в човна, хлопче, поки ми тут, — пробурчав старий рибалка, якому вся ця затія Козарука із втечею на острів сподобалася ще менше, ніж Осначеві.

— Вигадуєш якісь дурниці на свою і сусідську голови, аби тільки мати і вчителі журилися.

— Протримаємось, діду, — зніяковіло всміхнувся Гриньо, відштовхуючи їх човен. — Усе гаразд. А ви що, теж були морським піхотинцем? Як і ті десантники? — запитав Оснач.

— Цілих два роки. Щойно демобілізувався.

— Лейтенант?

— Лейтенант.

— Цікаво... — замислено проказав Гриньо.

* * *

На хутір уже тричі навідувалися поліцаї та фашистський патруль і тричі десантники ледве встигали заховатися в поближніх плавнях. Хоча й це пристановище було ненадійне, бо смужка плавнів, в яких вони перечікували небезпеку, виявилася невеличкою і натрапити на них фашистам було дуже просто. На щастя, вони обмежувалися обшуком хутора, тільки й того, що кілька разів пальнули по очеретяних заростях.

— Хтось дізнався, що ви на хуторі, — похмуро мовив Куденко по тому, як під час чергових відвідин поліцаї влаштували йому допит, пригрозивши повісити і його, і невістку. — Сьогодні знову про моряків питали. Ой, зітхає моя душа на нещастя, зітхає...

За тих п'ять днів, які вони провели на хуторі, Оснач і Романчук уже мали змогу переконатися, що чоловік цей був не з лякливих. Мужній чоловік — чого вже там. І добре розуміли, що коли в селі справді знають про них, то спокою Куденкам не дадуть. Напевне, хтось помітив, як вони поверталися з нічної засідки на дорозі.

— Якщо вже вони вп'ялися в вас, то можуть влаштувати облаву і в плавнях, — мовив Оснач, краєм ока зиркаючи на Марію, що під час цієї розмови вишивала, сидячи біля вікна. Коли моряки спускалися з горища, звідки по черзі стежили за підходами до хутора, вона завжди бралася за шитво, сідаючи біля вікна, з якого видно було частину путівця. Правда, Святославові здавалося, що вона ще й навмисне сідає так, щоб не зустрічатися з ним поглядами. Старий уже давно помітив, що він і Марія небайдужі один до одного. Ось вона й остерігається.

— Вони все можуть, — так само похмуро погодився Куденко, від— кидаючи зношені солдатські черевики, які мав намір підлатати. — Не треба було вам іти на дорогу. По тому, як ви обстріляли оту легковушку з румунським полковником, вони й

заметушилися.

— Ми обстріляли?! Хто вам сказав, що це наша робота? — невдо— волено зиркнув на нього старшина, зупиняючись посеред кімнати, наче статуя з чорного мореного дерева.

— Тоді вважатимемо, що це я його на той світ спровадив.

— Зрозуміло, дядьки-хуторяни, зрозуміло... Але, що вдієш? Ми прийшли сюди не для того, щоб ховатися по закутках.

— Не знаю, чого ви прийшли, а тільки тут вам не фронт, — пробурчав рибалка. — І лісів поблизу нема. Про себе не дбаєте, то хоч про нас із Марією подумайте. І про хутір. Якби того полковника не вбили, фашисти вважали б, що ви вже повернулися до своїх. І заспокоїлися б. А вчора ви ще й мотоцикліста поранили. Самі поліцаї сказали про це, допитуючи.

Старшина й Оснач мовчки перезирнулися.

— Пробачте, батьку. Ми вважали, що через п'ять-шість днів наші вже будуть тут, — вибачливо пояснив Оснач. Не так господареві, як Марії. Його важко було звинуватити в тому, що не хвилюється за долю дівчини.

Господар не відповів. Але моряки самі повинні були зрозуміти: "гостини" закінчилися.

— Гаразд, дядьки-хуторяни, — першим порушив затяжне мовчання Романчук. Оце винайдене ним самим "дядьки-хуторяни" припало йому до душі. — Дякуємо за все. Нарікати нам нема на що. Сьогодні вночі підемо до Дністра, до фронту.

— Так, треба щось робити, — стенив плечима Куденко. — Не при— хіть моя — життя таке підступне.

— Та не пройдуть вони зараз до фронту, — стиха озвалася Марія, не відриваючи погляду від шитва. — Невже ви не розумієте, що не

пройдуть? Це тут, у нашій долині, тихо, а в степу, мабуть, все забито військами. Одні з фронту, інші на фронт. Самі ж кажете: лісів нема. Але туди далі й плавнів теж нема. Де заховаться? Хто їх прийме? А скрізь патрулі, скрізь шукають десантників.

Якусь хвилюку всі троє здивовано дивилися на Марію. Досі вона взагалі рідко втручалася в чоловічі розмови. А якщо вже заходилося про плани моряків, одразу зникала з хати. Одначе всі троє, і передусім, Куденко, зрозуміли: дівчина має рацію. Пробитися зараз до Дністра буде надзвичайно важко. Проте й залишатися на хуторі десантникам теж не можна було.

— Я ж не виганяю їх! — раптом зірвався старий на крик, відчуваючи, що невзможі знайти якийсь більш-менш прийнятний вихід із ситуації. — Вони прожили тут майже тшвдень! Але ж ти бачиш: хутір обклали з усіх боків! Як вовків вистежують.

— Ну, заспокойтеся, заспокойтеся, — втрутився Оснач, заступаючись за Марію, що враз притихла, ще нижче схилившись над шитвом. — Старшина вже сказав: уночі вирушаємо.

— І вся полька з вихилями, — підтримав його Романчук.

— На острів їх треба перевести, — раптом знову подала голос Марія. — На

Кричинецькому не знайдуть. Хіба що з літака помітять. А брід у селі знають троє-четверо. Навряд чи хто й поведе. Святешний говорив, що наші ще за Дністром. Але наступу німці чекають з дня на день. Я випитала. То навіщо ризикувати? Перейдуть наші на цей берег ріки — тоді видно буде. А можна тут, у плавнях, і дочекатися.

Куденко розгублено дивився то на Марію, то на моряків. Він вагався. Якщо десантників виявлять на острові, то зрозуміють, що завів їх туди він — більше нікому. Порятунком його полягав лише в тому, щоб моряки пішли з хутора, пішли з плавнів. Проте вголос він цього сказати не наважувався.

— Я так вважаю. А ви вирішуйте самі, — мовила Марія, розуміючи, що при ній чоловіки домовитися не зможуть, і вийшла з хати.

Куденко зітхнув. Сів на її місце біля вікна і знесило вклався плечима на стіну.

— Може, нам краще пробиватися в Кодри? — запитав Оснач старшину. — Ми ж так і планували. Та й хтозна скільки доведеться просидіти на островці. А раптом наступ почнеться тільки через місяць-два?

— Ви не знаєте Кодр. І не знаєте дороги туди, — стомлено мовив Куденко. — Так само, якія. Імови молдавської теж. Одрозумів: не місцеві. Як не круги — Марія діло каже. Доведеться переправляти вас на Кричинецький. Потерпіть там кілька днів, нехай заспокояться. А я поговорю з одним чоловіком із села. Надійний чоловік. І головне, в Овадівці, що кілометрів за двадцять звідси в бік лінії фронту, в нього рідня. Якщо вже не терпиться, за одну ніч перейшли б туди. Що не крок, то ближче до своїх. Та й про десантників там, мабуть, не чули. Нелякані отже.

— Переконав, дядьки-хуторяни. Показуй брід.

Тільки-но старшина запропонував це, як до хати вскочила Марія:

— Німці! Двома підводами!

— Де вони? — підхопився рибалка.

— Вже біля татарської могили!

— Тоді ще встигнете, тоді ще... Швидше! За Марією! — наказував Куденко морякам. — У плавні. Проскочте берегом до затопленого човна. Ти, Маріє, знаєш де це. Та й ви бачили. Зачайтесь там. А коли німці проїдуть, веді моряків до броду. І на острів.

Усі троє вже були неподалік порослого очеретами, захаращеного струхлявілими кореневищами яру, коли Оснач, що озирнувся, помітив позаду Куденка. Господар біг за ними, показуючи рукою: вяр, залягайте!

— Побоявся, що без мене Марія не доведе, — пояснив він, падаючи на схил яру поряд із Осначем і тяжко відсапуючись. Саме в цей час поблизу яру, повз високу старезну грушу, яка, як запевняв Куденко, вже років із п'ятнадцять не родила, натужно ревучи мотором, ніби піднімалася на гірський перевал, пройшла крита машина, з якої долинали голоси німців.

— А її не видно було, — розгублено мовила Марія, коли машина зникла в лощині. — Тільки підводи. Звідки їх стільки?

— Саранча є саранча. Яром, у плавні... — знову наказав старий. — Туди я ще проведу. А назад, уже, мабуть, доведеться самим дорогу знаходити. Бо... самі бачите.

Вів старий з величезною обережністю, старанно промацуючи шлях жердиною, яку Куденко (він зізнавався в цьому) приготував ще позавчора, бо ще тоді з'явився намір переправити їх сюди. Такі ж акацієві жердини дісталися й морякам. Тільки Марія безпечно ступала слід у слід за старим, не виявляючи ні сумніву, ні страху. Відчувалося, що долати цей шлях їй не вперше, і вона цілком покладається на інтуїцію провідника.

Значну частину броду вони йшли відкритою місциною, на якій, з пагорба, від засохлої груші, їх легко могли помітити. І була мить, коли нерви таки підвели Оснача і він спробував підігнати старого.

— На Сатанинському броду поспішають тільки самогубці, — стримано відповів Куденко. — Краще шлях запам'ятовуй. Бо звідси він один: і до берега, і на той світ.

Оснач одразу припишк. Стало незручно перед Марією: ще подумає, що злякався. Хоча, що дивного? Він уперше в житті потрапив на болото і вперше виявився на трясовині. Тому й намагався тепер ступати за дівчиною слід у слід, вражаючись її витримці і навіть безтурботності. Як, зрештою, і витримці старшини, що замикав їх ланцюжок. Романчук не тільки не підганяв провідника, а ще й час від часу зупинявся і встромляв очеретяну тростину з розчепленим кінчиком. Він прихопив з собою десять таких тростин, які повинні були допомогти їм потім дістатися до берега.

Втім, вів їх рибалка досить уміло. Тай брід виявився надійним: траплялися зовсім сухі купини і навіть два невеличкі острівці. Проте обабіч тієї невидимої стежини, болото раз по раз погрозливо "закипало", і варто було оступитися, варто було зійти з броду на крок-другий убік...

Сонце вже всілося на полудневому троні і застигло на ньому, велике, нещадне і по-імператорському велично-бездушне. Добувшись острова, моряки попрощалися зі старим і якийсь час мовчки проводжали його поглядами, намагаючись ще раз, хоча б по думки, пройти отим Сатанинським бродом. Пройти і запам'ятати його.

Марії старий наказав дочекатися на острові вечора і потім на хутір уже не повертатися. Мала добутися плавнями до села і переночувати там у якоїсь його родички. А сам він подався додому.

— Що його чекає там, га? — знічено запитала Марія, коли, поминувши другий острівець, Куденко ступив на останній відтинок броду, що закінчувався вже у прибережних плавнях.

Відповіддю їй була автоматна черга, та два рушничних постріли, що один за одним прогрімали десь поблизу хутора.

— Господаря із плавнів викликають, — розшифрував їх старшина.

— Недавно там, де ви заховали ящики, фашисти розстріляли трьох підпільників із сусіднього села, — стиха проказала Марія. — Нібито повезли до райцентру, а насправді...

Тим часом старий добувся до плавнів і всі троє чомусь полегшено зітхнули, ніби з тієї миті, як рибалка зник у заростях, небезпека для них минулася. А ще за кілька хвилин заходилися відбудовувати повалений очеретяний курінь, поставлений кимось

біля підніжжя невисокого пагорба, між двома пасмами очерету, що надійно приховували цю споруду від сторонніх очей.

На світанку Радомир підхопився від того, що почув, як хтось сів біля нього на ліжку. А потім знадобилося ще кілька миттєвостей, щоб згадати, де він, як опинився в цій сільській хатині і що то за невиразна постать окреслюється на тлі сірого квадрата вікна.

— Міцний сон маєш, лейтенанте, — стиха мовив Крижань, мабуть, побоюючись розбудити господиню, — молодий. Я про такий уже забув.

— Ви давно в кімнаті? Треба було розбудити.

— Сиджу недавно, а ось підсідаю — втретє. Читав оце твоє... Ну, повість твою. Я спочатку навіть засумнівався: невже це про наші місця, нашу трясовину? Та й прізвища чужі. Але ж острів... Острів — Кричинецький! То я повість твою за ніч двічі перечитав, хоча до писаного, щоб ти знав, не дуже охочий. Рибалки ми... Озеро слухаємо, з озером говоримо. І читаємо теж по ньому.

— По озеру?.. — спросоння перепитав Оснач. — Це щось нове. От чого не читав, того не читав.

— Чому ж ти одразу не сказав, що маєш таке, написане про наші краї? Ну і про батька теж...

— Та ні, вже про діда.

— Я ж оце й досі не знаю, якою була його смерть, — не звернув Крижань уваги на уточнення Радомира. — І ніхто в селі не знає. Марія ж тоді в село вже не повернулася. В сусідньому переховувалася, в якоїсь старенької, а потім...

— Почекайте, почекайте, — схвильовано торкнувся його плеча Оснач, усе ще сидячи в ліжку. — Здається, я вже чогось не розумію. Ви сказали "про батька". Той чоловік, рибалка, ну, Куденко?.. Може ви мали на увазі свого батька?

— Та чому ж Куденко, лейтенанте? Не Куденком він був — Крижа — нем. Як і я. Хто тобі сказав, що Куденко?

— Крижанем?! Можливо, й так. — стенив плечима. — Не знаю. Дід не запам'ятав його прізвища. Стільки років минуло. Пригадував, що нібито на "К" починається. Кудлань, Кудленко. Яке це має значення?

— Має. — Рибалка витримав здивований погляд Радомира і ще рішучіше підтвердив: — Має-має...

— Почекайте... Крижань? Теж Крижань? То, може той рибалка?.. Невже? Отой хуторянин, який рятував десантників?.. Він що... ваш батько?! Слухайте, я ще спросоння...

— Виходить, що ніби так, що мій. Якщо тільки опишуєш ти наш хутір і нашу трясовину Бо, може, ще десь трапилося таке... А про наш острівець чув...

— Та ні, все відбувалося саме тут. Десь тут. Значить, ви?.. Ви той син рибалки-хуторянина, що пропав безвісті? Принаймні так вважав Куденко... Тобто, я маю на увазі: Крижань.

— Виходить, що той. Під Кагулом мене поранило. Тяжко. Евакуювали за Дністер.

Взявся за листа, а писати вже нікуди. Через фронт листоноші не ходили.

Якусь хвилю Оснач заворожено дивився на старого. Йому здавалося, що все це йому сниться.

— Неймовірно. В це важко повірити. Ні, не в те, що ви залишилися живим. А що я потрапив до вас... Саме до вас.

— Мабуть, тому й нарадили напроситися до мене на квартирування, що розуміли: краще Крижаня цієї історії не знає ніхто. Хоча я теж нічого до пуття... — підвівся господар з ліжка. — Вся надія тепер на Гриня. Тільки він один і добувається до цієї правди — не легше, ніж до Кричинецького. Все трясовиною, трясовиною...

— Нічого страшного, дрібні сутички. Поговорю з Вандеурою — він усе зрозуміє. Інтелігентний чоловік... Повинен заспокоїтися.

"А господиню звать Марією Федорівною, — враз пригадав Оснач, — Невже це вона і є — Марія? Невже вона?! Звичайно, тепер цьому важко повірити. Полковник розповідав, що Марія... Але ж літа..."

— Ну а ти ж від кого дізнався про все це? — запитав Крижань уже від вікна. Тим часом Радомир теж підвівся з ліжка й почав поспіхом одягатися. Про вранішній сон уже не могло бути й мови. — Хто ж там міг бути за свідка — ось чого я не збагну. Невже поліцай, Святешний? Невже він, га? Але ж не може бути, щоб він і досі нудив світом?

— Святешний? Це той поліцай, який, ну?.. — зам'явся Радомир, — який симпатизував Марії і, кажуть, навіть рятував її від залицянь німців та румунів.. Справжнє його прізвище — Святешний?

— Рятував! — майже з люттю прохрипів Крижань. — Таке скажеш: рятував!.. Та він!..

І на найвищому реєстрі люті раптом замовк.

— Тут усе просто, — неголосно пояснив Оснач, зрозумівши, що Крижань сказав усе, що здатний був сказати в ці хвилини. — Вас це здивує, але... Одним із двох десантників, які переховувалися на острові, був мій дід, морський піхотинець Святослав Оснач. Від нього я і почув усю цю історію.

— Твій?!.. — зболено якось видихнув старий рибалка. — Дід?! Він був тоді на Кричинецькому?! — Крижань вражено похитав головою і заходився масажувати під серцем. — Заженеш ти мене в могилу, лейтенанте. Дай мені прийти до тями. Невже ж ото так і звела колись доля предків наших? Невже ж таке може бути, синку? — вже зовсім розчулено прошепотів Крижань, обіймаючи Радомира за плечі. — А, боже ж ти мій!.. Чому ти досі мовчав? Хоча... ти ж не знав, хто я.

— Не знав, звичайно.

— Чому ж раніше не навідувався? Ні ти, ні дід. Чорти б вас забрали. Як же він виривався з острова?

— Давайте вийдемо на подвір'я, — вивільнився Радомир з його обійм. — Душно тут. А ранки у вас чудові. Дивні ранки.

— Ага, давай. Вийдемо, подихаємо. Та й стару зі сну не вириватимемо. Але ж ти

скажи!.. Хто б міг подумати, що один із моряків усе ж таки лишився живим, пройшов трясовину? — проказував Крижань уже йдучи подвір'ям. — Ми ж усі вважали, що там вони й залишилися. Що перейти до берега ті, інші, не змогли. А ти кажеш, що їх було тільки двоє...

— Двоє. Старшина Романчук і рядовий Оснач. А висаджувалося їх з моря двадцять один. Нічого не вдієш. Пощастило тільки Осначеві.

— І що, дід твій потім ще воював?

— Дійшов аж до Німеччини. А помер оце кілька років тому. Полковником морської піхоти. Полковником у відставці.

— То аж он яка доля моряка! Он яка! Полковник! — схвилювано проказував старий, знервовано видобуваючи з однієї кишені піджака мундштук, з другої — пачку цигарок. — Знати б мені про це раніше! Ой, знати б!.. Ти ж розумієш, я грішним ділом, усе нарікав: "Ну, що батько мій і той хлопчина, Захар, що вони зуміли зробити? І самі загинули й моряків своєю смертю не врятували". Ще й казав собі: "Це все через отих вояк-десантників, дідько б їх забрав! Ховалися по плавнях, чиєсь життя під кулі підставляючи, а через них і батько, й хлопчина... І хутір спалили". А що, ти думав, що я святий? — різко озирнувся Крижань на Оснача, що йшов слідом за ним. — Так і грішив. "Усе через отих недолугих вояк, що за бабські спідниці ховалися. Не принесли б їх чорти, може, все й обійшлося б". Село наше великих руйнацій не зазнало. Фронт поблизу не проходив: без бою визволили. Одне слово, пощастило селу. Пощастило, та тільки не Крижаням.

— Що тепер вдієш? — мовив Оснач, і собі видобуваючи сигарети. Він почувався незручно перед цим чоловіком. Ніби тінь провини за його трагедію лягла й на нього.

— Ну а про батька мого... Що він ще розповідав, цей морський піхотинець, дід твій?

— Майже все, що я дізнався від нього — там, у повісті. Що відбувалося на хуторі, коли фашисти прийшли туди, щоб примусити господаря бути провідником, цього вже ніхто не розповість. Свідків не існує. Одначе з усього видно: старий тримався гідно. Моряків не видав. Вести ворогів на Кричинецький відмовився. Загинув мужньо. Це теж багато важить, як людина загине.

— А щоб ти знав, — погордо підтвердив Крижань. — Гідно і мужньо. Як і належить. Жоден із Крижанів козацького роду не зганьбив. І було б добре якби твій дід...

— Він хотів навідатись сюди. Навіть мене з собою взяв. Але, на жаль, не доїхали ми. Так, у дорозі, в Одесі якраз, і помер колишній морський піхотинець, десантник Святослав Оснач.

Вони зупинилися на пласкому пагорку, що зависав над яром, й Оснач одразу ж відчув на обличчі повів занадто теплого і занадто сухого як на такий ранок вітру. Й увесь простір над озером був на диво чистий і прозорий — ні туману, ні хмарини — випране дощем і висушене вітрами небо.

— Рано він чомусь розгулявся цього літа, жаровій наш буджацький, — ніби вичитав його думки старий рибалка. Говорив Крижань неголосно, проте озерна луна підхоплювала його слова і заганяла аж кудись у заобрійне піднебесся, щоб по якійсь

хвильці повернути, хоча вже дещо й спотвореними, зате врочисто гучними. — Оце із тиждень повіє таким і... На поливі ще так-сяк, а на богарі скрутно доведеться. Може, й усеньке літо посушливим буде.

Оснач ввічливо промовчав. Він не знався ні на землі, ні на місцевих суховіях, отож додати до мовленого степовиком йому було нічого. А щоб повернутися до розмови, несміливо запитав:

— Скажіть, ви могли б показати місцину, на якій стояв ваш хутір?

— Що ж тут показувати? — стенив плечима Крижань. — Ти все бачив. Хата моя на тому ж місці, на якому стояла батьківська. Навмисне там поставив. А лабаз рибалки новий збудували. От тільки хату Лан — чука, сусіда нашого єдиного, відбудовувати вже було нікому. Ну а по війні село насунулося на наш хутір, наче ріка в повінь, насунулося й поглинуло. І виявився він на околиці. — Старий встромив цигарку в довжелезний, інкрустований тонкою мельхіоровою в'яззю мундштук, і, солодко прицмокуючи, закурив. — Звичайно, читаючи твоє, написане, не одразу й признаєш наші місця. Але звідки тобі було знати, як воно все виглядає насправді? Хата Дмитра Ланчука он там, у видолинку, стояла. За висоководдя озеро дотягувалося мало не до порога. А біля неї — велика стайня. Це, мабуть, під стайнею і заліг отой старшина, чекаючи Святослава Оснача. Якщо тільки так воно все й було насправді.

— Дивно, я вважав, що хутір стояв десь далі, в глибині плавнів.

— Це Сатанинський брід туди далі. Адже починається він не від хутора. Та так воно і по повісті виходить. Зараз ми туди підійдемо. Ніколи не думав, що дізнаюся імена цих десантників. То кажеш, їх було тільки двоє? Отой старшина і твій дід, Святослав Оснач? А на селі й досі чутка, що там їх було щось із п'ятеро.

— Це вже з легенди.

— Вся ця історія і так уже сприймається, як давня легенда. Та тільки Вандевура ніяк не хоче ні довіритися їй, ні змиритися з тим, що вона існує. Але не я йому судя, не я... Он, в лабаз — бачиш, там ще підмурівок залишився — снаряд влучив... То, кажуть, останній снаряд, випущений фашистами в цих місцях. Може, тільки й випущений, що з люті і відчаю. Хоч бери та знак якийсь став на тому місці, щоб люди пам'ятали — ось вона, остання рана війни! Ну а Сатанинський брід починається он за тими пагорбами, з порослої очертами та верболозом лощини. Похмура, скажу тобі, місцина. У оповіді своїй ти про лощину не згадуєш. Мабуть, тому що й дід про неї не згадав.

— І ви добре знаєте цей брід?

— Знаю, а що? Е-е... — нашорошено зиркнув на нього Крижань. — Ти, може на Кричинецький зібрався?

— Варто ризикнути. Якщо вже я тут — варто.

— А не страшно. Чесно кажучи, сам я востаннє добувався до нього років сім тому. Вже й призабув. А чого без потреби сатану дратувати? А, пригадую, одразу по війні... я ледве добувся туди. Стежку цю болотяну до війни я ніби й знав, але скільки часу сплило! Тому іти побоявся — чабана вмовив. Нема його вже тепер, старий був чоловік. Ну то що тобі казати? До острова ми ще добулися, а повертаючись назад, мало не

загинули. Брід, щоб ти знав, теж не вічний, "повзучий" він, як змії. Його щоразу намацувати... Та що я кажу: "намацувати"? Нутром відчувати треба. Як ото мінерові мінний вибухівник. Ну а потім, десь через тиждень, знову подався туди. Сам. І відтоді мало не щомі-

сяця навідувався на острів. Ото постою біля груші, і бреду до Кричи— нецького. Ніби на побачення з батьком. Було... Тепер уже старий. По твердому не ходиться, що вже про трясовину казати.

— Почекайте, але ж Марія повинна була знати, що моряків прибилося тільки двоє. Та й імена, напевне... І бродом вона сміливо ходила. Це точно, дід розповідав. Отже, й стежку знала.

— Марія?.. Може й так, хто його знає?

— Але чому?.. — почав було Радомир, і раптом осікся на півслові. Тільки тепер він збагнув те, чого досі, спросоння, мабуть, не розумів. — Почекайте, Георгію Миколайовичу... Марія Федорівна, дружина ваша, вона... хіба?..

— А, он ти про що, лейтенанте! — сумовито всміхнувся Крижань. — Он ти про що! Та це ж не вона. Не та це Марія, яку кохав твій дід. Це зовсім не та Марія, хлопче! Ой не та, не та... — скрушно похитав головою старий. — Якби ж то!..

— Пробачте. Я не вловив суті, — розгублено проказав Оснач. — Не знав я цього, не міг знати.

— Це геть не та Марія — ось що я тобі скажу, хлопче, — все ще не міг угамуватися Крижань. — Ім'я однакове — люди різні.

"Отже не та! А що сталося з тією?"

Вони зупинилися у виярку між двома пагорбами, вершини яких були розриті так, що нагадували кратери давно згаслих вулканів, і Радомир здогадався, що глибока, густо поросла верболозом та очеретом улоговина, і є тим місцем, з якого починається брід. Проміння, що сіялося з блілого сонячного окрайця, ще не сягало сюди, а над очеретами зависли клуби туману, якого ніде в іншому місці вже не було. Місцина й справді видалася похмура, непривітна, і спускатися в цю болотяну лощину Осначеві не хотілося. Натомість він досить виразно уявив собі, як воно все відбувалося того ранку, коли фашисти привели сюди Захара Шаблюка. Якою ж мужністю треба було володіти тому хлопчині, щоб спуститися тоді в цю улоговину, ступити на бро— дову стежину і, ведучи за собою ворогів, піти на смерть! На жахливу смерть.

Описувати все це в повісті йому не довелося, оскільки він нічого не знав про Шаблюка. Так само, як не знав про нього і Святослав Оснач. Тільки тінь цього мужнього хлопчини ковзнула перед ним, наче тінь птаха в піднебессі. Наче тінь птаха...

— Що ж тоді сталося з Марією, Георгію Миколайовичу? — у степовій тиші голос Радомира пролунав якось напрочуд різко і сухо. Це був голос, який закликав старого рибалку до твердості і до святої правди — якою жорстокою вона не була б.

— Полідай її вбив. Святешний. Отой, що нібито опікувався нею, "рятував од залицянь фашистів", — Крижань знервовано пересіпнув плечима, даючи зрозуміти, що змушений повторювати тільки те, що чув од нього самого, Радомира. — Він тоді на

острів не пішов. Одразу подався в плавні, сказав, що приведе партизанку — Марію Крижань. Ну а потім... Потім уже не знаю, чи то він якось у тилу нашому виявився, чи вже з-за лінії фронту повернувся. Але повернувся. Вночі. І тут, на хуторі, в хаті, застрілив її. Якщо вже йому не дісталася, то щоб нікому... У звірів теж любов яка-не-яка... Але й у них любов ця — не звіряча ж, мабуть... — зболено прохрипів Крижань, тамуючи сльози. — А цей звір застрілив. І хату спалив. Фашисти чомусь не спалили. Може, не до того було. То Святешний надолужив. Разом із Марією... спалив... хату. І втік. Бачили його на світанку в степу. За Дунай, напевне... Який там кордон був у ті часи? Ти, звичайно, запитаєш, як же це я міг побудуватися на тому ж місці? А ось так, як бачиш: побудувався і живу. З попелом на душі. Де Марія моя, там і я, де Марія...

* * *

Надвечір Святослав Оснач, що саме стежив за берегом, помітив, як неподалік груші з'явилося четверо озброєних людей. Вони пройшли попід плавнями, потім піднялися на пагорб і залпом стрілили по острівцю. Одна куля зрізала кору з верби, якраз над головою у Марії і всі троє залягли. Поліцаї стрілили ще раз, й один із них гукнув:

— Егей, є там хтось?! Виходь, краще буде!

— Та це ж Кирило! Святешний. Старший поліцай, — впізнала по голосу Марія, відповзаючи за курінь. — Невже здогадався.

— А може, свекор підказав? — суворо глянув на неї старшина.

— Вони ж не впевнені, що ми й справді тут, — одразу ж заступився за неї Оснач, підводячись і присідаючи у верболозі край острівця, аби бачити що робиться на березі. — Хіба не чуєш: "Є там хтось?"

— Все одно підозріливо, що вони так одразу пальнули по нас.

Пригнувшись, Оснач підбіг туди, де лежала повалена верба, і вже звідти, обережно розсунувши верболіз, визирнув. Тепер він знаходився ближче до берега, ніж Романчук і Марія, і навіть чув, як поліцаї голосно перемовляються. От тільки слів розрізнити не міг. Але зрозуміло було, що радяться. А ще за кілька хвилин один із них знову стрілив по острову і всі троє подалися берегом далі.

— Оглядають плавні, — пояснив Святослав, повернувшись до старшини і Марії.

— Отже, спробують оглянути й цей острівець, — похмуро додав Федір.

— А батька, напевне, допитують. — Шануючи звичай, Марія весь час називала Куденка "батьком". — Тільки ж він, звичайно, мовчатиме.

— Що б там, на хуторі, не коїлося, тобі краще переночувати на острові. З'являтися в селі теж небезпечно.

— А якщо вранці вони посунуть сюди? — пробурчав старшина. — Знайдуть провідника — і?... До темряви їй треба повернутися на берег і перечекати цю веремію в селі. Старий добре все продумав.

Святослав і Марія промовчали. Вони зрозуміли, що потрапили в пастку і єдине, що їм залишилося — терпляче чекати кінця облави, вечора, дива...

Десь через годину на пагорбі біля дикої груші знову з'явилася група, але тепер уже

німців. Оснач одразу помітив, як на призахідному сонці зблиснули скельця біноклю. Цього разу всі троє залягли біля поваленого дерева, де зарості густіші, знаючи, що найуважніше офіцер оглядатиме саме це, увінчане трьома вербами узви́птт́я. Тепер чути було тільки його владний голос. Кожне слово офіцер вимовляв так голосно, ніби командував щонайменше ротою, готуючи її до атаки.

— Може, зняти його? — запитливо глянув на старшину Святослав, підсуваючи до себе трофейний карабін.

— Потерпи, студентик, ще настріляєшся, — Романчук обережно відхилив кущ молодого очерету, що заважав йому оглядати підходи до Сатанинського броду, і визирнув. Але зі свого прихистку Оснач і так добре бачив, як один із німців спустився схилом, підійшов майже до того ж місця на болоті, з якого починається брід, ступив кілька кроків й одразу загруз у баговинні.

— Все це так, але чому вони не привели сюди Куденка? — замислено жував стебло якоїсь соковитої болотяної травини Оснач, незворушно стежачи, як фашисти видобувають з трясовини того невдаха. — Невже не розуміють, що кращого провідника їм не знайти?

— А чому ти вважаєш, що він погодиться? — несміливо мовила Марія. — Він не поведе їх сюди, ти не думай...

Ще трохи потуплювавшись на березі і прочесавши кількома автоматними чергами прибережні очерети, німці нарешті забралися геть, а моряки і дівчина, замаскувавшись у плавнях край острівця, ще з го— дину уважно стежили за пагорбами та видолинками, що відкривалися їм, намагаючись з'ясувати: чи не залишили вороги десь там засідку І тільки коли сонце вже ось-ось мало зайти за обрій, зрозуміли, що зволікати далі не можна, Марії треба переправлятися на берег. Пройти Сатанинським бродом уночі вона навряд чи зуміє.

— Проведеш її, — наказав старшина Осначеві, як Марія вже заходилася обережно намацувати жердиною перші сходинки броду. — Я, звичайно, теж міг би... — По-замовницьки всміхнувся він, почухавши потилицю. Але ж ти образишся. — І, підштовхуючи Оснача в плече, додав: — Тільки не забудь повернутися. Не загуляй. А головне — зумій. Орієнтуйся за мітками.

— Хоча б старому вдалося урятуватись і домовитися з тим чоловіком, ну, з села... — пробурчав Оснач у відповідь. Жартувати з приводу їх стосунків з Марією йому не хотілося. — Не подобається мені це острів'янство. А може, давай підемо зараз? Прорвемося плавнями, а там степами...

— Старий діло пропонує. Пересидимо цю ніч. Не видав досі, то й уночі не видасть.

— Я сама домовлюся з тим родичем, — докинула Марія. — Ну, все, я готова. А по вас пришлю хлопчину. Є тут один, який знає ці плавні краще нас. Ціле літо пастушкує біля них. Якось навіть теля примудрився завести на Кричинецький. Паша тут улітку хороша буває. Так от він вас і вночі проведе.

Зараз вони йшли значно повільніше, ніж тоді, до острова, зі старим. Час од часу Марія раптом зупинялася, щоб знайти мітку чи просто пригадати шлях, і тоді

Святослав мало не натикався на неї. Вдихаючи м'ятний запах її волосся, він легко, майже побожно, як віруючий — святого образка, торкався пальцями її плеча, шиї і, ледве стримуючись при цьому, щоб не обійняти, шепотів: "Маріє". Тільки це одне слово, тільки її ім'я... Геть забуваючи про трясовину та про небезпеку, що чатувала на них там, на березі.

І тільки коли Марія зупинилася перепочити на останній купині, за якою починалася смуга очеретів, Оснач стиха проказав:

— Не йди, Маріє. Не йди...

— Пробиш залишатися? — стримано запитала дівчина, пильно оглядаючи навколишні плавні. Їй оскільки при цьому вона навіть не всміхнулася, то виходило, що ніби вона готова була до цього. — Чи надовго? На вечір? На ніч? Назавжди? — вже одверто глузуючи над ним, допитувалася Марія.

— Хіба можна й назавжди?

Марія увійшла в зарості очерету і, почекавши, поки десантник наздожене її, раптом стиха запитала:

— Ну а все ж таки... Якби йшлося про це серйозно?

— Якщо я вирвуся звідси, то вирвуся тільки на фронт. Але по війні... По війні обов'язково навідаюсь сюди.

Неподалік з'явилася стара знемічніла змія і вони, застигнувши в обіймах одне одного, заціпеніло простежили, як вона проповзла повз заліплені болотом чоботи і зникла під кореневищем спіяної верби.

— Неправда, — прошепотіла Марія, м'яко вивільняючись з його обіймів. — Доля відвела нам тільки ці дні. Було б дивно, якби вона була такою милостивою до мене... Я ж передчуваю: тільки ці дні.

Вже над далеким пагорбом з'явився окраєць блілого місяця, вже повіяв прохолодний вечоровий вітерець, що повільно наганяв із глибини озера клуби прозорого блакитного туману, а вони все ще стояли, не маючи сили розняти обійми та ступити бодай крок за цю завісу очеретяного порятунку.

— Маріє... — уста її по-дитячому теплі і тремткі. — Маріє... — Яка в неї ніжна шия! А скільки років снитимуться її непокійливі пальці? — Маріє...

Потім ще, може, з кілометр вони пройшли очеретами, в обхід, і тільки коли попереду замаячила крайня хата села — попрощалися й Оснач заліз за пагорбочок, щоб простежити, як, скрадаючись, Марія намагається непомічено дійти до крайнього двору. Та не встигла вона проскочити невеличку улоговину, як із плавнів почулося:

— Стій! Хто така?!

Оснача поліцай не помітив, тому вийшов з плавнів і сміливо подався до Марії. Напевне, їй треба було зупинитися. Ну, що міг мати поліцай проти жінки з хутора, яка йде в село провідати родичів? Але Марія зойкнула і кинулася бігти до села.

— Стій! Партизанка! Стій! — заволав поліцай і вже підняв рушницю, щоб стрілити в Марію, проте постріл Оснача пролунав на якусь мить раніше. Лише на якусь мить. Поліцай неприродно шарпонувався, випустив зброю і почав повільно осідати на землю.

Але з очеретів одразу ж ударили по десантнику. З двох рушниць. Пригинаючись, він кинувся назад до плавнів, і потім, на ходу відстрілюючись, відводив за собою поліцейську засідку все далі і далі від села, від утікаючої Марії.

Святослав уже був неподалік броду, коли від хутора до нього долинув гуркіт мотоцикла, команда німецькою та автоматні черги. Отже, до тієї частини плавнів, що біля хутора, по відкритому степу йому вже не проскочити. Відтепер залишався тільки один шлях — бродом до острова. Якби на Кричинецькому не було Романчука, він, можливо, й спробував би втекти в степ — відстрілюючись, ярами, долинами... Але поки старшина на острові, залишати його там одного він не мав права. Це було б схоже на зраду.

Фашисти помітили моряка вже аж тоді, як він добувся острівця біля розтрощеної верби. Він не відстрілювався, беріг патрони, однаке й повзти по болоту під ворожими кулями теж не збирався. Підвівся і так, на весь зріст, освітлений місяцем, повільно, стомлено побрів далі. Наче заворожений, наче привид нічний здолав він той шлях, і жоден з німців чи поліцаїв не зумів поцілити в нього.

Втім, і десантник, і його переслідувачі добре розуміли, що відтепер острів для нього — вже не сховок, не порятунок.

8

— Вітаю вас, Осначе! Виявляється, ви не тільки газетяр, а ще й письменник! — "Вандевура!" — по голосу впізнав Радомир, і тільки тоді оглянувся. Схрестивши руки на грудях, Маркіян Маркіянович стояв біля хвіртки й усміхнено чекав, поки Оснач наблизиться. На чорному жилеті, одягненому поверх білої сорочки з закасаними рукавами, золотавою райдугою зблискував на вранішньому сонці ланцюжок кишенькового годинника. — Ще тоді, під час першої зустрічі, я помітив, що вас вражає моя манера одягатися, — подав йому руку Вандевура. А ви знаєте, що в Бесарабії жилет — давній традиційний елемент костюма? Та й взагалі час повертатися до європейських стандартів. Може, це когось і дивує, але я особисто надаю величезного значення одягові. Одяг дисциплінує і розбещує, він допомагає відродити в собі аристократизм духу, або навпаки, підкреслює вашу мізерність, безхарактерність, нищість. Знайти свій костюм, свою манеру одягатися — значить знайти свій образ. Даруйте за банальність, але життя справді мало чим відрізняється від театру. У кожного своя роль, свій образ.

Оснач вислухав це мовчки. Про "європейські стандарти" він уже все знав. Отож чекав, коли Маркіян Маркіянович повернеться до того, з чого починав розмову.

— Зайдете? Глянете, як живе провінційна інтелігенція?

— Ви наймаєте тут кімнату?

— Наймав. Однаке півроку тому придбав увесь будинок. Ясна річ, мріялося не про такий. Але нічого, з часом збудуємо щось людяніше.

— Якщо будинок ваш — обов'язково зайду. Цікаво глянути, як вона живе, ця провінційна рибанська інтелігенція.

— Скромно, журналісте-газетярю, скромно. Так ото чув од своїх діточок-

школярників, що нібито ви повість написали, — стримано всміхнувся Вандевура, проводячи його до хати. — І, кажуть, про наші краї, якраз про ту історію з десантниками на острові Кричинецькому. Цікаво було б прочитати.

— Цікаво? Тоді жодних проблем — прямо на порозі будинку Оснач видобув зі спортивної сумки газети і майже врочисто вручив їх Ван— девурі. — Якщо ж ви справді хочете прочитати мою повість — будь ласка. Поки що вона з'явилася тільки в газетній публікації.

Учитель не чекав, що Радомир так швидко відреагує на його слова, і якусь хвилю розгублено вертів газети в руці, не знаючи, як поведетися далі.

— З умовою, що завтра ви їх повернете.

— Ясна річ, ясна річ. Хіба ж я не розумію: авторський примірник. Прошу, сідайте.

— Та ні, дякую. Я на хвилинку. І суто з цікавості.

Журнальний столик, крісла, скромна стінка, в кутку, на старовинній тумбочці — телевизор... Сучасна міська квартира. От тільки на стіні — стара вицвіла картина в облупленій рамі, — з тих "шедеврів живопису", якими торгують по сільських ярмарках. Напевне, спадщина колишнього господаря. —... Поки не підшукаю щось підходяще, — пояснив Маркіян Маркіянович, перехопивши його погляд. — Якби ви бачили, що це за конюшня тут була. Грошей чоловік мав до біса, інтелігентності ж — ні на копійку. Але що ви хочете? Духовна злиденність — ось що вбиває в нашого селянина людину. По селах зараз розвелось безліч заможників, але скільки серед них людей, котрі ніяк не можуть та навіть і не бажають виборсатися із духовного жебрацтва. Ніщо їх не цікавить у цьому світі: ні культура їх народу, ні його історія, ні майбуття. "Нам треба гроші і харчі" — ото єдине їхнє гасло. На все життя.

— Так, проблема існує, — стримано погодився Радомир, щоб не встрявати в полеміку. — Грунтовно обживаєтеся. Вирішили залишитися в цьому селі назавжди?

— Вирішив, що місто й без мене обійдеться. Клімат у нас південний, сухий. Не те що зливи й болота Поділля. Заробітки теж непогані. Від райцентру до Одеси тридцять хвилин літаком. І навіщо мені ця міська суєта? Та й, знаєте, селу теж потрібна інтелігенція. Не втікати в міста, а — як бачите, по моїй квартирі, хоч вона ще й не обставлена належним чином — піднімати рівень свого буття тут, у селі, аж до міського. Ось про що б вам статейку влучити на сторінках газети. Та? Отож. Ну та це як вам на серце ляже. Хата, бачите, кам'яна, міцна, вічна. Три кімнати, сарай, гараж. Он там, у кутку, поставлю собі великий камін з баром і холодильником. Вже навіть придивився такий в одному одеському магазині. Ну а в цьому кутку можна приладнати магнітофон зі світломузикою. Запрошую сюди через рік. Побачите, як можна звичайну сільську хату перетворити на сучасне людське житло.

— Треба зважити й на те, що у кожного своє уявлення про умеблювання й оформлення житла, — делікатно зауважив Оснач. Проте Вандевура не надав цьому значення.

— Будь ласка: дві репродукції картин Чюрльоніса. Люблю цього художника. Дивлячись на його полотна, починаєш вірити, що цивілізація вічна і що в космосі ми

справді не самотні. Трапиться ще кілька репродукцій — обов'язково придбаю.

— Так, своєрідна манера.

— Ну а все інше... Гараж є, отже буде й машина. Озеро поруч. Наступного року придбаю човна. А рибалка у нас завжди славна. Можна і з рушницею походити. То чого мені шукати по містах?

— Нічого, — погодився Радомир. І вже хотів попрощатися, але майже на порозі Вандевура підхопив його під руку і зупинив.

— Я зрозумів це так, що моєю колекцією вишивок та гончарства ви не поцікавилися тільки з чемності. Бо пам'ятаю, як уважно оглядали те, що я передав до районного музею.

Вандевурі справді було що показати. Дві кімнати свого трикімнатного будинку він перетворив на зали домашнього музею. Тут було зібрано кілька сотень вишиваних рушників, хусток і хусточок, наволочок, невеличких покривалець, які все рідше зустрічалися тепер на місцевих українських, болгарських та гагаузьких селах. Який добір кольорів! Які вигадливі візерунки! Яке розмаїття прийомів і стилів вишивки! І, що найбільше вразило Оснача, кожен із цих виробів Вандевура ладен був коментувати, наче професійний екскурсовод, або майстер народної вишивки.

— Як же це вам вдалося зібрати? Як взагалі можна зібрати таке багатство? Я вважав, що отой "ваш" розділ в районному музеї...

— То лише сота часточка. Тут, у моєму ранчо, ви теж бачите не все. Чимало речей залишається у батьківській хаті. Колись моя бабця була найкращою вишивальницею в окрузі. Вишивки почала збирати, власне, ще вона. А вже гончарними витворами я сам захопився. Прошу сюди, — запросив Оснача зазирнути на кухню.

Навіть побіжного погляду було досить, щоб зрозуміти, що господар ніколи не куховарив тут і взагалі використовувати це приміщення за своїм прямим призначенням не збирався. На широкій печі, на полицях, на підвіконні, лавках і просто на підлозі стояли десятки глечиків — великих, малих і зовсім дрібненьких, декоративних куманців... Давніх, почорнілих від часу і новеньких, можливо, тільки цього року випалених...

— Не рахуйте. Поки що тільки сімдесят дев'ять. Але зважте: я почав збирати їх лише три роки тому.

— Дивовижно. Ні, справді, як вам це вдається?

— Дуже просто. Всі знають, що я колекціонер. І що найцінніший подарунок для мене — рушник, або ось такий глечик-куманець. Але більшу частину я зібрав, завдяки школярам. їм теж хочеться, щоб у Рибані був музей. До того ж, я тричі об'їздив весь район і деякі села сусідніх районів. Одне слово, аби тільки бажання. Зібрати колекцію — не проблема.

— Ви згадали про музей у Рибані... Це серйозний намір?

— Все, що я задумав — все серйозно. Так, тут, у Рибані, я хочу створити музей народного мистецтва. Звичайно, певну частину експонатів віддам до районного музею, може, й до обласного, якщо, з вашою допомогою, — всміхнувся він, злегка торкаючись

рукою передпліччя Радомира, — проб'юся туди. Але кінцева мета моя все ж таки музей у рідному селі. На березі озера. Колись Рибань сама славилася гончарами, тут неподалік є хороша, "майстрова", як кажуть у нас, глина. Тож не дивно, що свого часу в селі діяло кілька майстерень, а вироби наших майстрів продавалися на ярмарках Ізмаїла, Кілії, Білгород-Дністровського і навіть Одеси й Кишинева. Тепер цей народний промисел, на жаль, занедбано, в селі не залишилося жодного майстра. Але, створивши музей, ми могли б відродити в селі майстровий дух. Вишивальницям, щоправда, пощастило більше. Їх і зараз чимало. Раніше у нас і килими ткали. Тепер залишився тільки один верстат, і той поламаний. Але я радився з теслями — вони згодні відремонтувати.

— Ну що ж, тоді справді може вийти непоганий музей.

— Непоганий. Ні, це буде незвичайний музей. Я волію бачити його таким: на березі озера — дві будівлі. Між ними — невеличка вузька затока, в якій зібрано старі й новітні рибальські човни, а на берегах затоки, під навісом сіті, якорі, всіляке рибальське причандалля, копильня для риби. В самих будівлях — рибальський одяг, вишивка, глечики, ткацький верстат, вироби різьбярів, картини — є тут у нас один самодіяльний художник, в якого вже близько п'ятдесяти картин, і на кожній з них — озеро, степ, побутрибаньців... Аще — фотографії, портрети відомих людей, архівні документи про минуле краю... Справжній музей рибальства, історії та етнографії, придунайського краю.

— Ви вже зверталися з такою пропозицією до місцевих керівників?

— Оце завершиться навчальний рік і почну займатися цим по— справжньому. Ви знаєте, як важко залагоджувати такі справи.

— Може є сенс домагатися заснування нового музею в райцентрі? У Рибані, він навряд чи виправдовуватиме своє призначення.

— Для мене важливо, щоб музей був саме тут. Я не для того збираю все це багатство, щоб розпорошити його по різних музеях. А щодо призначення... Давайте пофантазуємо. Що завадить включити нашу Рибань до туристичних маршрутів? Місця тут он які! Збудувати неподалік музею готель, водну станцію для прогулянок на човнах і яхтах, пляж... На базі музею можна буде створити училище майстрів народної творчості. Чи хоча б курси. Ось вам: дивіться, вивчайте і самі вчіться...

Оснач мовчав.

— Що, не віриться, що мої фантазії можуть стати реальністю? — занепокоєно поцікавився Вандевура, відчуваючи, що мовчання його затяглося.

— Та ні, чому ж?.. Якщо з'явиться готель, водна станція, пляж... весь цей туристичний комплекс, напевне, буде прибутковим. Я про інше мовчу...

Йому раптом пригадалося все, що він чув про Вандевуру від Ірини Козарука і Крижана. І знову здалося, що вони розповідали про іншу людину. Якої він особисто не знає. Радомир не міг збагнути, як в одній людині можуть вживатися оцей сільський інтелігент, учитель, заповзятий збирач народних скарбів та знавець народної творчості і... закоренілий "писака", який виживає зі школи і зживає зі світу свого колегу,

паплюжить ім'я ровесника-героя...

"Ні, тут щось не те... — мовив собі Оснач. — Щось у цій історії не співпадає, не стикується, не вписується у життєвську логіку, в прин-

ципи характеру... Не виключено, що "загадка Вандевури" буде для мене ще складнішою, ніж загадка подвигу Захара Шаблюка".

— Може, я непереконливо?

— Ні-ні, чому ж? Дуже переконливо, — кивнув Оснач, ідучи до дверей. — Я оце хочу навідатись до Івашуків. Кажуть, що Іван Петрович — якийсь далекий родич колишнього завуча вашої школи Полянського. До речі, як склалася його доля? Я маю на увазі долю Полянського.

— А, цього доморощеного Макаренка? — поблажливо посміхнувся Вандевура. На стосунки з колегами його інтелігентність, очевидно, не розповсюджувалася. — Та хто його знає? Чоловікові з дипломом померти з голоду у нас не дадуть. Знаєте, журналісте-газетарю, існують педагоги, яким здається, що вся педагогічна мудрість, сама істинність педагогіки відкрилася тільки їм одним. Тільки у них, бачте, "спільність інтересів з дітьми", тільки вони, бачте, знають душу дитини та живуть з нею одним життям.

— А насправді таке неможливе: знати душу і жити?..

— У нас, тут, у Рибані? — Вандевура майже співчутливо глянув на Оснача і скрушно похитав головою. А говорити і посміхатися Маркіян Маркіянович намагався погордо. Щоправда, це йому не завжди вдавалося, проте він старався. Іноді Осначеві здавалося, що вчитель весь час намагається перебувати в ролі зубожілого дворянина, але час від часу забуває настанови режисера, і збивається. — Я — з четвертого покоління інтелігентів, але навіть я ще не можу витруїти з себе раба нищоті, яким заражений з дитинства. Бо ж середовище, середовище яке! Що вже казати про них... провінційних Пестолоцці? Злидня духу — та й годі. Ось цей, Полянський... Сиди собі тихо, працюй, вдосконалюйся, якщо здатний на це і маєш таке бажання. Так ні, обов'язково треба зображати з себе провінційного демократа від перебудови, страдальця за істину. Ну, не було в Рибані героя, не було й бути не могло. Значить, не судилося. І змирись з цим. Але ж ні, таки знайшли!..

— Йдеться про Захара Шаблюка?

— Розумію, що вам неприємно чути про це, — всміхнувся Вандевура. — Але ви — інша справа. Ви про нього пишете, то принаймні маєте з цього шматок хліба. Та ще й з маслом. Отже, у вас свій інтерес. — Почувши це, Оснач зціпив зуби і тільки тому промовчав. — Ви зацікавлені, щоб Шаблюк став героєм. І вас можна зрозуміти. А цих — Полянського, Гриню? Сотворили собі кумира, аби тільки погрітися біля вогнища його слави. — "На вогнищі чужої слави", пригадав Оснач. — Чули б ви, який вони тут галас здійснювали. Ново— явлений Іван Сусанін! Пам'ятник йому! Прізвище на обеліску! А я, особисто я, знав цього Шаблюка. Це ж, по суті, мій ровесник. Я знав його, як облупленого. Знайшли героя! Хто сказав, що цей злидня духу пожертвував би собою, ради якихось там десантників, що ховалися на острові?! Його запитали: "Поведеш?" Ще

й, мабуть, пообіцяли добре заплатити. Тоді ж за все платили! За голову партійного активіста — стільки-то грошей і стільки-то соток землі. Викажеш партизана-підпільника — теж маєш. І він повів. Ще й пістолетом пригрозили — і повів, а куди він дінеться?!

— То все ж таки: повів Шаблюк за гроші, як зрадник, чи його примусили вести під пістолетом?

— А яке це має значення?! — презирливо змахнув рукою Вандевура, ніби відмітав од себе щось огидне. — Яке це має тепер значення? Головне, що повів. Думав: "Пройду". Думав, що знає дорогу, а стріляти в хлопця моряки не будуть... Пригадую, Шаблюка хотіли записати в святці ще тоді, коли будували сільський обліск. То добре, що я саме нагодився сюди у відпустку. Люди добрі, кажу, що ви робите?! Чие прізвище збираєтеся викарбовувати, цього злидня духу?! Схаменіться!

"Ось чому Шаблюка було надовго забуто! — зрозумів Оснач. — А вся трагедія Маркіяна Маркіяновича якраз в тому й полягає, що він був "майже ровесником" Шаблюка. Він знав цього хлопця, вони разом виростили... Але Шаблюка вважають героєм, а його ні! Й усвідомлення того, що сам він нічого героїчного не вчинив, зупинити Вандевура вже не може. Він не здатний стримати своєї заздрості навіть до загиблого — ось у чому весь жах!"

— І вони прислухалися до вашої поради: схаменулися?.. — сумно повів Оснач.

— А що?! Куди ж їм дітися? Шаблюка — та в герої!.. Я їм так і сказав: "Я на вас анонімок не писатиму, а прямо в лице кидаю: доки я живий, Шаблюка вам у герої не витягти! І біля вогнища слави його не грітися!"

Якусь мить вони мовчки дивилися один одному в вічі. "Тільки не вдавай, що не розумієш мене, — вичитав Оснач у погляді Вандевура. — Все ти чудово розумієш. На моєму місці ти й сам кістками ліг би, щоб Шаблюк не став героєм".

— Якщо вже ви про все так одверто... Що означає "грітися біля вогнища слави"? Як біля вогнища слави Шаблюка міг погрітися, ну, скажімо, Полянський? Або Гриньо Козарук?

— Як? Та дуже просто! Адже виходить так, що нібито Полянський був разом із Шаблюком у якійсь там начебто аж підпільній піонерській групі. Отже, якщо Захар справді герой, то й він, Полянський, теж...

— Пробачте, а ви?

— Що я?

— Ви до цієї "начебто аж підпільної" групи не належали?

Вандевура спробував усміхнутися, але, зрозумівши, що усмішка тут буде недоречною, миттю змінив маску. (Радомира все ще не полишало відчуття, що Вандевура не реагує на його слова, як усі інші люди, а саме змінює маску. В залежності від того, яку роль — зубожілого дворянина, сільського інтелігента — осколка старої української інтелігенції, самовідданого збирача народних творів, чи одчайдушного борця за справедливість — він грає в даний момент). А змінивши, довго виважував Оснача холодним, гіпнотизуючим поглядом.

— Я не належав до жодної з груп. Так, до жодної! Але теж писав листівки. Що не вірите? — блазнююче всміхнувся Маркіян Маркія— нович. — Говорю непереконливо? Може, й непереконливо. А писав. Не гірші за Шаблюкові. І нехай хтось доведе, що в селі мої листівки не з'являлися. Але зважте: я про ці свої героїства мовчу. Втім... Слухайте, журналісте-газетарю, може, ви й мені нараєте податися в герої-підпільники, га? Та не хвилюйтеся, не хвилюйтеся! Я в підпільники, як Полянський, не пнуся. Але й фашистським провідником, як його дружок Захар Шаблюк, теж не був! Так, дружок. Цей Полянський, може, й сам повів би фашистів, якби знав брід. То чи варто дивуватися, що свого часу він, разом із директором, зробили кращою ученицею школи нашу "поліцайшу"? Аякже, кругла відмінниця! Кращої, бачте, й бути не може! Та так вони всі вкупі зіспівалися, що ця "поліцайша" геть знахабніла, сама в захисники Шаблюка подалася. В адвокати. Тепер вона вже мало не дослідниця його подвигу.

— Пробачте, я знову нічого не розумію. Про яку "поліцайшу" йдеться?

— Та про яку ж? Є тут одна, внучкою поліцаєві доводиться.

— Кому саме? Чи не Святешному?

— О, то ви вже й про нього знаєте?! Ну то саме йому! Уявляєте, до чого дійшло? Я два роки домагався, щоб її з інституту виперли. Внучка поліцай — і раптом дипломований спеціаліст, у керівниках? Шкода, що не відрахували, а тільки на заочне відправили. А там уже й до диплома дотягли. Кажуть: не маємо морального права мстити внукам за гріхи їх дідів! А хто сказав, що не маємо? Де наша, в такому разі, революційна пильність? Та не дотягли б, чесно кажучи, тільки не хотілося нерви собі псувати. А тепер вона живе тут, працює в сусідньому селі, на елеваторі. І що б ви думали? Навіть з комсомолу досить не потурили!

— За те, що дід був поліцаєм?

— А хоча б і за це?! Хтозна, може, вона й ідейки серед молоді пропагує? Притчу про яблуню і яблуко ви й без мене знаєте.

— І вона справді пропагує... ці ідейки?

— Слухайте, а чому ви так допитуєтеся? — підозріливо примружився Вандевура. — Ви що і з нею вже знайомі?

— Поки ще навіть не здогадуюсь, про кого йдеться.

— Крижань хіба не говорив вам про неї? Ну, про Марію Василівну Святешну? Невже не говорив? Отже ж угодовець! От угодовець! Існують же такі люди! Батька, мов Ісуса, розп'яли, дружину в хаті спалили, а він, злидня духу, все прощає! Все прощає!

— Ви сказали, що її звать Марією? — Оснач раптом відчув, що в нього пересохло в горлі.

— Та Марією... Як і матінку. Синочок поліцай надібав її матір десь у місті, міську. І так причарував, що сюди приїхала. Красуня була, нічого не скажеш, красуня. Сам з такою одружився б. Так ото він тихенько тут пристроївся, може, й у бригадири міг би вибитися, бо вже й у технікум документи подав, на заочне. Але я влаштував йому таке "тихе життя", такий "технікум", що він і документи забрав, і хату залишив, й опинився десь аж на Полтавщині. У найглухішому селі. Гадав, що не знайду. Але я, тільки-но

почув, що він на Полтавщині, одразу листа на Полтавський обком. А ті швидко розшукали, де він причаївся. Першого разу, правда, відповіли, що людина, мовляв, працює чесно, норми виконує, бере участь в громадському житті. Ага, думаю, злидня духу, то він у вас уже й норми виконує! Пишу вище. Ще вище. А там уже не з'ясовували, який він у громадському житті...

— Стривайте, стривайте... Оця Марія...

— Та Марія-Марія!.. — невдоволено пробурчав Вандевура, нервуючи з того, що журналіст перебиває його. — Тут півсела Марій, ніби інших імен не існує.

— Де вона живе?

— Живе? Хто сказав, що живе? Я їй до останньої днини своєї жити не дам. Як і батечкові її, що десь там, на Полтавщині, кажуть, з мосту кинувся. На мотоциклі — та з мосту. Нібито аварія, проте мені так здається, що сам, злидня духу, й кинувся. Нервами не вдався.

— Почекайте, да вона все ж таки живе, ця дівчина? — різко перебив його Оснач.

— Де? Он там, — показав у бік плавневої затоки, що, вриваючись далеко в степ, розтинала село майже навпіл. — Якщо не через місток, а в обхід — то якраз по дорозі на хутір. Можете провідати. Вам, бачу, все це близьке і рідне. От тільки не збагну, в чому причина.

— Обов'язково провідаю. — Оснач знервовано обмацав кишені, відшукуючи цигарки, махнув рукою і вже від дверей:

— Давно хотів запитати вас, журналісте-газетярю... Хто це вам такий матеріал підсунув, що аж на повість вистачило? Де ви його так би мовити, накопили? Чи не Полянський, бува? Га, тільки чесно?

— Можу заспокоїти вас: не Полянський. Це інша історія. До речі, як вам після Полянського завучем працюється, Маркіяне Маркіяно— вичу? Досвіду не бракує?

— Мені й директором не забракне, — поплескав його по передпліччю Вандевура.

— Тоді останнє запитання: чому ви такі одверті зі мною? Не побоюєтесь, що як журналіст?..

— Ні, — виширився Вандевура. — Уявіть собі: не побоююсь! Може, для того й розповідаю, щоб не я вас, а ви мене боялися. Жартую, жартую... Проте запам'ятайте: перед народом і перед історією Маркіян Маркіянович Вандевура чистий. Ось так. А вас, журналісте-газетярю, щось дуже тягне до цієї легенди про Шаблюка. Чому саме до неї — поки що не збагну, але... — і довго, застережливо кивав плескатим кощавим пальцем.

* * *

Ніч минула спокійно, проте облоги німці не знімали. А вранці ще й одержали підмогу.

Посеред острівця зеленавіли три кошлаті верби, і вони чомусь вирішили, що моряк заліг саме там, між деревами. Вони вже майже "викосили" кулями очерет, що приховував від них ту частину острівця, посікли стовбури дерев, одначе переправлятися все ще не поспішали.

Тим часом Оснач і Романчук зачалися за якихось тридцять кроків од крайнього дерева, під стовбуром вигнутого, майже полеглого явора, що вперто тягнувся до води, неначе хотів напиться, чи хоча б змочити свою голу поруділу маківку. Досі вони нічим не видавали себе, лежали на вузесенькій і кривій, ніби турецький ятаган, косі, що, маскуючись заростями очерету, тяглася до берега, і знаходилися зна— чи о ближче до фашистів, ніж ті могли припустити. А з невисокого пагорба вороги бачили тільки центральну частину острівця. Його вони час від часу й прочісували кулями.

Коли ж постріли затихали, один з поліцаїв знову, від імені німецького офіцера, починав умовляти моряка здатись у полон. Фашисти були переконані, що він тут один, і, допомагаючи поліцаєві, вимагали, вмовляли, погрожували: "Матрьос, здавайся!"

Поліцай, напевне, знав ці місця і пояснив офіцерові, що ризикувати не варто. Все одно десантникові нікуди дітися і врешті-решт він повинен буде повернутися болотяною "стежиною" назад, до берега.

— Ну, що робитимемо? — прошепоїв Оснач, ледве ворущачи потрісканими губами. Метрів за двісті від них була чиста озерна вода, якої можна було б і напиться. Але до неї ще треба дійти. А пити каламутну рідину з трясовини, що оточувала острівець, вони не наважувалися... Єдине, що Святослав дозволяв собі — час від часу змочувати губи водою з маленької, що аж кишіла мошкаркою, калюжі. Вона чорніла по той бік стовбура, й Оснач міг дотягтися до неї, не підводячись.

— Що робитимемо? — спокійно, аж навіть якось безтурботно перепитав Романчук, перевертаючись на спину і підставляючи засмагле вилицювате обличчя пекучому сонцеві. — Блаженствувати. У порівнянні з тими "Фермопілами", в яких ми опинилися кілька ночей тому, це майже курорт. Повернувшись у батальйон, скажу комбатові, щоб відбайдиковані на хуторі дні зарахував за фронтову відпустку.

Він усе ще жартував, але ці його жартики уже починали нервувати Святослава. Романчук і справді поводився так, ніби нічого особливого не відбувається: ну, подумаєш, у пастці, ну, подумаєш, схоплять і розстріляють! Він що, настільки змирився зі своєю приреченістю, що вже не відчуває страху?

— Треба щось придумати. Довго ми тут не всидимо.

— Довго — ні... — погоджується Федір, і, насунувши на лице пілотку, знову замовкає.

— Якби з нами був господар хутірця, він, напевне, зумів би вивести нас звідси. Вночі, плавнями. Хоча й говорив, що існує тільки цей один, Сатанинський, брід, але я цьому не вірю. Не може такого бути.

Романчук знімає пілотку, і звівшись на лікті, уважно дивиться крізь негусту стіну очерету, на берег, намагаючись зрозуміти, що там відбувається.

— За господарем справа якраз не стане, — каже він нарешті. — Ще трішечки посуєтяться й обов'язково пошлють за ним.

— Думаєш, вони справді наважаться піти сюди?

— А ти вважаєш, що це тільки нам діватися нікуди? їм теж. Якби з ними не було офіцера, вже давно забралися б геть і доповіли начальству, що матрос убитий, а тіло

його залишилося в плавнях. Але офіцер не відступиться від свого, поки не переконається, що на острові справді нікого нема. І було б добре, якби вони поткнулися сюди зараз же, негайно, поки їх усього дванадцятаро чи тринадцятаро. Гірше буде, як надійде ще більша підмога. Тоді вже нам доведеться ставити свою останню платівку — польку з вихилями.

— Нема в цьому селі більше ні німців, ні поліцаїв. Оце на березі весь їх гарнізон. А для того, щоб схопити одного партизана — вони ж і досі впевнені, що я тут один — підмогу не викликатимуть, посоромляться.

— О, стра-тег! Усе прикинув, усе врахував... — вражено проказав Федір, іраптом хлоп'ячому якось проскімлив: — Нам би тільки до ночі протриматись! Тільки б до ночі!..

— А потім? — насмішкувато запитав тепер уже Оснач, обережно відхиляючи при цьому зарості, щоб подивитися, що там діється на березі.

— Можна спробувати й пліт. Звичайно, якби острівець був трішечки далі від берега...

— Тільки не фантазуй, — мляво перебиває Романчук. Він лягає горілиць, кладе голову на зімкнуті руки і заплющує очі. А Святослав ще кілька хвилин мовчки стежить за ним. Спокій старшини ще й досі дратує його, проте починає усвідомлювати, що, тільки така витримка й здатна врятувати їх зараз.

"Справжня твердість полягає у відсутності жалю до себе..." — пригадав слова, які вже не раз спадали йому на думку відтоді, як їх десант розпочав свій рейд тилами ворога.

— Егей, десантнику! — Цей хрипкий голос п'яниці давно остогид Осначу, і він ледве стримується, щоб не взяти поліцая, що саме підвівся, на мушку. — Здавайся! Якщо ти здасися і правдиво відповіси на всі запитання, німецький офіцер гарантує тобі життя і найкращий табір для полонених!

— Чуєш, Романчук? — штовхає Федора у бік. — Вішати мене вже не будуть. Пропонують почесний полон.

— Потерпи ще годину і вони поклянуться на Біблії, що до самого Берліна везимуть тебе з королівськими почеснями. Нерви у них здають — ось що я тобі скажу. Тепер головне — не видати себе, мовчати, нишкнути.

Поліцай замовк. Відтепер з берега долинали тільки вигуки офіцера. Святославу не вдалося розчути всі слова, але все ж таки зрозумів: наказує розвідати брід. Оснач сказав про це старшині, але той тільки презирливо посміхнувся:

— Нічого, нехай виваляються у болоті. Може, порозумнішають. Він видобув зіжмакану цигарку, довго розглядав її, вирішуючи: курити чи ще трішечки потерпіти? Спостерігаючи, як він потім нервово вкладає її за гумову перетинку, Святослав з полегшенням подумав: "Яке щастя, що я не курю! Зараз Федір мучився б іще й від того, що цю, останню, цигарку доведеться ділити на двох".

— Звичайно, — стиха проказав Романчук, поглядаючи на Оснача, — можна вискочити на край острівця, розірвати тільняшку: "На, стріляй! Моряки смерті не бояться!" У сорок першому я і таких бачив. Плече в плече, на повний зріст, в лоб, під

автоматні черги... Героїзм! А ти вужем повзай, з могили виповзай, зубами в горлянку вчепися, а зумій перемогти. Пермогти і вижити — ось так, Христофор і всі святі!..

Знову почав горлати поліцай. Його крик ставав так само нестерпним, як спрага і комарина навала.

— От сволота-поліцаюга, стоїть і стоїть над душею: "Здавайся, зізнавайся!.." Краще б уже матюжив, стерво отаке! Тоді хоч на душі було б легше.

Минуло ще з півгодини. Оснач бачив, що кілька фашистів на чолі з офіцером та поліцай подалися у бік хутірця, і тепер чекав, коли вони повернуться. "Це моя вина, — корив себе, зволожуючи губи тухлою рідиною з калюжі. — Треба було тікати в степ, подалі звідси. А так привів фашистів до острівця, і тепер через мене постраждають і старшина, і хуторяни. Фашисти ж розуміють, що сам я броду не знайшов би. А хто міг показати його, крім діда-хуторянина?"

Зараз він із жахом чекав тієї миті, коли побачить на прибережному схилі Куденка. Святослав уже не сумнівався в тому, що в ці хвилини старого катують, вимагаючи зізнатися, що то він переховував, а потім переправив на острів моряка-десантника.

Нестерпно хочеться пити. На щастя, комарів нема, може, у них ще не сезон, бо тоді життя взагалі стало б нестерпним, але все одно допікає якась дрібна мошкара. Оснач відірвав погляд од берега і раптом побачив, що просто на нього повзе стара напівоблізла змія.

— Романчук, старшина! — наполохано штовхнув у бік Федора, що вже знову задрімав.

Той повільно піднімає голову і дивиться спочатку на Святослава, потім туди, куди він показує.

— Ну, студентик! Ти що, ніколи і житті вужа не бачив? — вражено похитав головою, намагаючись і висловити своє "фе", і, водночас, розігнати сон. — Древній який, га, — провів його поглядом. — Господар! Приповз поцікавитися, що за народ окопався в його володіннях і чому без дозволу.

— Я подумав: змія. Моя б воля — винищив би їх усіх до одної.

"Дивно, — сотав свої думки Оснач, — на березі на нас чатують вороги, смерть. А ми сидимо собі на острівці, посеред виру війни, і мирно розмовляємо про те, про се. Може, все це сон? Може, ніяких фашистів там, на березі нема? Просто, ми удвох із товаришем, запеклі мисливці, забрели сюди, щоб перепочити після блукання плавнями. Сонячний день, озеро, згряя птахів над тихим острівцем... І жодного пострілу. Учора, зі сходу, можливо, вже з правого боку Дністра, долинали гарматні постріли. А тепер не чути навіть їх. Чому? Раптом війна вже закінчилася? Німеччина запросила перемир'я і бойові дії припинено, а ці десять, чи скільки їх там, фашистів і досі не знають про це?.."

— Ну ось, ти хотів бачити хуторянина... — раптом долинає голос Романчука. — Дивись, привели...

І справді, на вершині пагорба, що був праворуч того місця, де починався Сатанинський брід, піднялися офіцер, поліцай, двоє солдатів і Куденко. Тепер фашисти вже не ховалися, стояли так, щоб моряк міг бачити їх. Святославові навіть здалося, що

вороги помітили їх, хоча насправді розгледіти можна було тільки тоді, коли б вони залишалися біля верб.

— Гей, матросе! — закричав поліцей. — Офіцер дає тобі на роздуми тридцять хвилин. Якщо не вийдеш, господаря хутора повісять, а хату його спалять.

Тієї ж миті один із солдатів почав дертися на дерево, під яким вони стояли. Оснач і Романчук мовчки презирнулися.

— На психіку б'ють, Христофор і всі святі, — процідив Романчук. — Почекай, шкуро, моряк ще вийде... По твою голову.

"Марія... — раптом подумав Оснач. — Що з нею? Звертаються тільки до одного моряка. Отже Куденко й досі не виказав, що нас двоє. Мовчить старий — це зрозуміло. Одначе, що з Марією?"

В його уяві постала долина, в якій знаходився острівець, стара, приліплена до узвишшя, наче ластівчине гніздо до одвірка,

хата Куденка, обкладена диким камінням криниця з потрісканим журавлем, смаглява чорноволоса дівчина з повними відрами на коромислі...

Солдат усе ще сидів на дереві. Оснач не міг розгледіти, що він там робить, але здогадувався: тепер із тієї гілки звисає зашморг. І жити старому Куденку залишилося лічені хвилини. "Про що він думає зараз, цей старий рибалка? Що пригадує? Мабуть, вдивляється в зарості очерету: "Бачать хоча б ці горе-вояки, що гину, але не зраджую їх?! Чи навіть не бачать?" А може, й проклинає, що так несподівано накликали на його хату біду".

І знову, вкотре вже, Святослав з болем у душі покайно мовив собі? "Звичайно, відходити треба було в степ. А так занапастив і старого, і Романчука..."

— Матросе, ти чуєш?! Залишилося п'ятнадцять хвилин. Якщо вийдеш, німецький офіцер гарантує і тобі й господареві хутора життя.

Святослав нашорошено зиркнув на Романчука, але той зосереджено мовчав і нібито й не помічав його. Чи розумів він, що зараз це мовчання вражає болючіше, ніж будь-які найразючіші слова докору?

— Гей, десантнику! Пан офіцер хоче поговорити з тобою!

— Ага, поговорити? — стиха перепитав Оснач, хапаючись за карабін і вже навіть встиг підвестися на коліно, щоб зручніше було цілитися, але тієї ж миті Романчук ударив кулаком по зброї.

— Ти що? — прошипів. — Лежи і чекай, зрозумів?!

— Але ж треба якось виручати старого.

— І ти гадаєш, що цим пострілом виручиш його? Навіть якби й поцілив поліцей чи офіцера — виручиш?

— Що ж тоді робити? Ну, скажи: що?

Замість відповіді старшина перевірів автомат і поклав його право — руч себе, потім виклав із патронташа на шинель дві обойми для карабіна. Він розумів, що переговори триватимуть недовго, що ось-ось має настати розв'язка, але готувався до неї спокійно, з якоюсь внутрішньою переконаністю, що й цього разу вирветься із розставленої

фашистами пастки.

— Чого припишеш? — підозріливо зиркнув на Оснача.

— Слухай, адже ти теж вважаєш, що мені треба вийти до них... — вимовити слово "здатися" Святослав так і не наважився.

— Ну, вважаю... — процідив Романчук, не дивлячись на нього. — І що з цього?

— Гей, ти чуєш мене?! Знову заволав поліцай, стріливши з рушниці. — Якщо чуєш, відгукнися! Ми не відкриватимемо вогню! Офіцер хоче поговорити з тобою.

— Вони відпустять старого. Ось побачиш. А тебе я не викажу..

— Ти впевнений в цьому? — в'їдливо посміхнувся старшина. — Ні під якими тортурами не викажеш? Лежати! — натис йому на плече. — Надумаєш підвестися без мого дозволу, — сам і пристрелю. Як перебіжчика. Тут тобі війна, а не полька з вихилясами.

— Але ж його повісять! Невинного. Через нас. Через мене.

— Са-ла-га! — перебив його старшина. — Вони зроблять це одразу, щойно ступиш на берег. За зв'язок з партизанами... В їхньому свинячому окупаційному законі є така спеціальна стаття. А тоді візьмуться за тебе.

— Гей, матросе! — знову гукав поліцай. — Залишилося п'ять хвилин! Через п'ять хвилин господаря хутора буде повішано.

— Чув? — схопив його Романчук за рукав. — Він усе ще звертається до одного матроса. До одного, зрозумів? А значить, Куденка вони не повісять. Крім нього, до острова провести їх нікому.

— Він хіба погодиться?

— А я що — бог? Поки-що тримається геройськи. "Нікого я на острів не водив і дороги туди не знаю", — ось його політика! І порятунок його в тому, щоб і ми теж мовчали. Можу покластися: офіцер уже й зараз сумнівається — був той моряк насправді, чи, може, п'яницям— поліцаям щось привиділося? І застрілили самі свого.

Осначеві здавалося, що Романчук говорить усе це, аби знайти якесь виправдання їхній бездіяльності. Хоча, справді, все свідчило за те, що старий рибалка й досі мовчить, і їм теж не треба вказувати себе. Сидіти і чекати дива.

Тридцять хвилин уже давно минули. Десантники напружено стежили за тим, що відбувається на вершині пагорба. Й анітрішки не здивувалися, побачивши, що старого раптом відвели від дерева і погнали до гущавини очерету. Моряки чули голоси поліцай та офіцера, що підганяли старого, бачили, як Куденко впирається, намагаючись щось пояснити офіцерові...

— Ось і кінець спектаклю, — втер рукавом спітніле чоло Романчук. — Пограли на нервах — і досить. Зараз вони посунуть сюди. А тут ми з ними поговоримо. — І, всміхнувшись, підбадьорююче плеснув Оснача по плечу. — А ти — пошвидше: "Виходити, рятувати!.."

— Ось так доля і зводить людей! — вражено мовив Радомир Оснач, коли двері нарешті відчинилися і на бетонових східцях, що вели на високу веранду, постала... дівчина, з якою він познайомився у поїзді. Коли він почув од Вандевури ім'я

"поліцайші", серце стислося в лихому передчутті "А раптом це та Марія, з якою ми розсталися у Веселому Куті?!" Отже, передчуття все ж таки спрацювало, хоча Радомир і досі відмовлявся вірити йому. Все ще сподівався, що співпали імена — тільки й усього. Як йому не хотілося зараз, щоб "поліцайшею" виявилася саме та дівчина з поїзда!

— Так, ви впевнені, що вона вже звела нас? — насмішкувато запитала Марія, повільно наближаючись до хвіртки, за яку він відійшов, почувши господинене "Почекайте". — Тому так довго і вперто стоїте тут? Бозна що вистоюючи?

— А те, що ми зустрілися в цьому далекому, глухому селі — хіба не доля?

— Ви знали, що я живу в Рибані, ніякої випадковості в нашій зустрічі не бачу. — Марія анітрішечки не зраділа появі Радомира, однаке й присутність його теж не дратувала. Принаймні поки що ні у виразі обличчя, ні в поведінці дівчини Оснач не помітив жодного вияву якогось-там почуття. — Невідомо тільки, чому так уперто тримається воріт. Вже або зайшли б, або ішли б собі.

— Ви впізнали мене по голосу?

— Аякже, сиділа біля вікна і виглядала! — насмішкувато проказала вона. — Ніяк не могла дочекатися.

— Все ж таки ви одразу впізнали мене. Чому ж так довго не виходили?

— Мабуть, з тієї ж причини, з якої ви півгодини не наважувалися відчинити мою хвіртку.

"Добре, що вона не здогадується, чому я насправді не наважувався зробити це, — сумовито мовив собі Радомир. — Але я не міг не зустрітися з нею. Ніколи не пробачив би собі, якби поїхав звідси, не провідавши, не поговоривши з Марією. А може, не варто відкривати її історію знайомства наших дідів? Мовчати про цю трагедію, вдати, що нічого не знаю — і все!"

— Ми могли б трішечки пройтися?

— Ніби ви не знаєте, що таке для сільської дівчини пройтися з незнайомим міським хлопцем?

"І що таке для села — дізнатися, що міський хлопець півгодини простояв біля хвіртки дівчини", — додав про себе Радомир, аж тепер усвідомивши, якої помилки він припустився.

— Тоді вам залишається запросити мене до хати.

— Я всього лиш запитала, чи розумієте ви, що це таке. А пройтися, звичайно, пройдемося. Мені особисто це вже не зашкодить. — І знову Радомир помітив, що губи її пересіпнулися у сумній насмішці-гримасі.

Марія була в коричневих вільветових брюках і в білій тенісці. Без модної зачіски — волосся пригладжене, з поділом посередині, і перехоплене позаду чорною гумкою, — без гриму, вона здавалася не такою вродливою і не такою гоноровою, як тоді, в поїзді, а отже, й доступнішою. Хоча й зараз Радомир інтуїтивно відчував, що "доступність" ця оманлива.

Хата, в якій жила Марія, знаходилася нібито й не край села, проте мало не до самого обійстя підступав широкий клин лісосмуги. Збігаючи схилом узвишшя, вона

зливалася з порослими верболозом плавнями, які чомусь так і не змогли обійти високу жовтосхилу косу, що врізалася далеко в озеро.

— Що привело вас сюди, я вже знаю, — першою порушила мовчання дівчина, коли вони добулися до підніжжя цієї коси, схожої на кримську Медвідь-гору, тільки в мініатюрі. — Тому дуже боялася нашої зустрічі. Зупинилися в Крижаня, побували на Чорній Скелі, у Ірині-робінзона.

Оснач мовчки кивав, нашорошено поглядаючи на дівчину. Тепер він уже не сумнівався, що екскурс в недалеку історію, так трагічно написану їхніми дідами, вже неминучий.

Як було б добре, якби він не знав того, що почув од Вандевури! Зараз Радомирові здавалося, що ця розмова перекреслила геть усе, що він наміряв собі, геть усе! Чи хоч здогадується про це Маркіян Маркіянович? Краще б уже він, Оснач, сидів у місті й не навідувався сюди. Можливо, тоді вони ніколи більше й не зустрілися б, зате образ цієї дівчини так і залишився б із ним назавжди, як образ Марії Крижань — в пам'яті десантника Святослава Оснача.

— Чому вас зацікавила ця трагедія? — стиха запитала Марія, коли вони зупинилися біля затопленого старого човна, який ще чіплявся за землю кінчиком струхлявілої корми.

Якусь мить Оснач вагався, не знаючи, як відповісти, але добре пам'ятаючи, що саме на цьому острові рятував своє життя морський піхотинець Святослав Оснач.

— Та, власне, нічого особливого. Так, випадково почув, зацікавився. Повальне захоплення пригодницьким жанром. Чума ХХ століття. Якби я не знав, що ти живеш в цьому селі... — несподівано для себе перейшов на "ти", — мабуть і не приїхав би сюди.

— Отже з Маркіяном Маркіяновичем ви вже говорили... — не запитувала, а стверджувала це Марія, проте зупинилася й очікуюче поглянула Осначу в вічі. Радомир зрозумів, що спроба вдати, нібито він ні про що не здогадується — наївна дитяча "хитрість". І все ж таки продовжував чіплятися за неї.

— Говорили, звичайно. Цікавий чоловік. Своєрідний, — зітхнув Радомир, відводячи погляд і даючи дівчині можливість самій розгадати, що він хоче сказати цим "своєрідний".

— Тоді все зрозуміло. Тоді — все!

Десь далеко на обрії проявлялася у надвечірньому серпанку невеличка чорна смуга, проте скільки Оснач не приглядався до неї, визначити, що то: рибальська шхуна, острівець чи, може, узвишся на тому березі, так і не зміг. Він запитав про це Марію, але дівчина вдала, що не розчула його запитання, хоча теж придивлялася до смуги. Вона чекала, коли Радомир продовжить розповідь про розмову з Вандеву— рою. Вона прагнула цього продовження.

— Цікаво, про що ж ми тепер говоритимемо? — запитала аж тоді, як зрозуміла, що ніякого продовження не буде. — Чи вже ні про що?

— Я радий бачити тебе. — Сказав і не повірив своїм словам. Якби ж ця зустріч сталася на годину раніше! Якби до розмови з Вандеву— рою! — Чомусь побоювався, що

ніколи більше не зустрінемося.

— Не думаю, щоб ця зустріч принесла вам якусь особливу радість. — різко відрубала дівчина. — Надовго збираєтесь затриматись тут?

— Ще на два-три дні. Якщо тільки Крижаневі не набридне моє гостювання. І звертайтеся до мене на "ти".

— Крижань витримає. Він терплячий і людяний. — Марія мовила це якраз тоді, коли вони опинилися на перехресті стежок. Одна з них вела до хутора Крижаня, хата якого вже виднілася в долині, а друга, метляючи поміж пагорбами, мала привести до Сатанинського броду. Ні на мить не вагаючись, дівчина ступила на ту, що вела до броду.

— Не варто йти туди зараз, — невпевнено мовив Радомир, зупинившись на роздоріжжі. — Краще посидимо на причалі Крижаня.

— Та ні, чому ж? Сходимо й туди, — відповіла Марія, не озираючись. — Якщо вже ти прийшов до мене одразу після розмови з Ванде— вурою, мусимо й там побувати. До речі, ти знаєш, де знаходиться брід?

— Приблизно. Крижань показував цю місцину.

— І розповідав, — додала Марія. — Аякже, взяти й промовчати!

— Нічого він не розповідав. Мені навіть здалося, що про цю історію, ну, про подвиг Захара Шаблюка, я знаю більше, ніж він.

— Невже так-таки нічого? Тоді він справді терплячий і людяний. Зате Вандеура, той, звичайно, виклався! До копійки!

"Ну що ж, — подумав Оснач, — напевне, ця розмова має відбутися сьогодні. Був тільки один спосіб уникнути її, або відстрочити — не навідуватись до Мари. Але ти не скористався ним".

За кілька хвилин вони вже стояли на узвишшті навпроти Кричи— нецького. З найкращої точки його проглядалася тільки центральна частина острова, саме та, де, напевне, знаходився відбудований колись десантниками курінь. Тепер там росла самотня верба — невисока, розлога. Невже остання з тих трьох? Невже якимось дивом дожила до цих днів? Якби ж то дерева мали пам'ять! Яким безцінним свідком радощів і трагедій людських був би кожен із таких патріархів! А може, пам'ять ця все ж таки існує? Живе десь у серцевині, в самій душі, генетичній душі... кодові дерева?

До речі, де вона росла, ота груша, на якій стратили старого Крижаня? Запитати про це рибалку Оснач так і не наважився, не хотів травмувати старого. Та й пробули вони тут всього-на-всього кілька хвилин. Навіть острів не встигли як слід розгледіти. Запитувати Марію теж було незручно.

У сідловині, що ледве позначилась на схилі узвишшя, ниділо всохле деревце. Зламане, обчухране, воно загинуло, ще не зміцнівши в стовбурі. І сталося це, судячи з усього, давно. Радомир підійшов до дерева й уважно оглянув землю навколо нього. Не одразу й помітив за метр від акаційки щось таке, що нагадувало рештки напівзотлілого пня. Присів, розгорнув руками високу вижухлу траву...

— Так, це все, що залишилося від груші, — стиха проказала Марія, нечутно

наблизившись до нього ззаду. І Радомир здригнувся з несподіванки. — Георгій Миколайович якось побачив мене під цим деревом і лагідно наказав: "Не приходи сюди більш, доню. Не треба". А вранці груша вже лежала в трясовині. Його робота, впевнена у цьому. Адже ти шукаєш рештки її кореневища, правда?

— Дід справді говорив про якесь дерево, здається, про грушу, що росла тут... — Оснач відчув, що слова застрягають йому в горлі, наче грудки зачерствілої землі.

— І на якій стратили його батька? Про це він говорив?

— Ні, про страту не йшлося. — підвівся Оснач. — Розмов на цю тему старий уникає. Про грушу я чув від свого діда, Святослава Оснача.

— Від кого, від кого?! — вражено перепитала Марія, підступаючи до нього.

— Ну, від діда. А чому ти так?..

— Тому що не розумію, про кого ти говориш, — різко перебила його дівчина. — Ти можеш... полюдському?! Від чийого діда?! Звідки твій дід міг знати?!

— Міг. У війну він був морським піхотинцем, — теж досить різко пояснив Радомир. — Як не дивно, мій дід якраз і виявився одним із тих десантників, яких доля закинула на Кричинецький.

Кілька безкінечно довгих хвилин дівчина мовчки, ошелешено дивилася на Радомира.

— Цього н-не може бути. — перелякано похитала вона головою.

— Я тех. Вважаю, що не може.

— І він?..

— ... Якраз і був тим, із двох моряків, що дивом урятувався.

Оснач відвів погляд і, щоб якось зняти напруження, знову присів біля пня. Але ще за мить він раптом почув приглушений, зболений стогін і, не підводячись, різко озирнувся. Марія стояла, затиснувши рот двома кулаками, намагаючись заглушити ними крик, біль, зойк своєї душі — і, заплющивши очі, безгучно, тремтячи всім тілом, плакала.

— Ну-ну., тільки без цього, — розгубився Радомир. — Маріє, заспокойся. Ну, заспо...

Доказати Оснач не встиг. Дівчина різко розвернулася, здійняла руки вгору і, розпачливо трясучи кулаками, кинулася схилом до трясовини.

— Стій! — метнувся за нею Оснач. — Припини істерику! Та зупинися ж ти!

Одного разу він ледве не вхопив дівчину за плече, але зачепився за кущ терну, впав, здираючи шкіру на ліктях, просунувся кілька метрів слідом за дівчиною, відтак спритно підхопився, знову кинувся за нею. А схопити за руку зумів тільки тоді, як Марія продерлася через кордон очеретів і ступила перші п'ять-шість кроків по трясовині, п'ять-шість кроків до своєї загибелі.

Радомир зупинив її, обхопив попід груди і, вирвавши з трясовини, силоміць потяг назад, через болото, через очерети подалі від цієї погибельної місцини.

— Убийте мене! Билася вона в істериці. — Ви всі проти мене! Ти теж! Ви всі змовилися! Убийте ж мене, нарешті!

— Що за дурниці, Маріє?! Хто змовився, хто?!

— Ви! Ви всі! Я не маю права жити на цьому світі! Він — ваш! Він належить вам! Тут усе ваше! Ви всього цього гідні! А я не повинна жити! Тому що не маю права!

— Заспокойся, Маріє. Я — ідіот, ну ідіот я, ідіот! Я не повинен був...

— Неправда! Ви так вирішили. Я не маю права жити! Тоді чому ви терпите мене? Ось я! Вбийте! Спаліть на тому хуторі! Або повісьте! На першому-ліпшому дереві!

— Заспокойся, я все поясню. Ти не так зрозуміла мене.

— Ні, ви зжальтеся: вбийте. Будьте нарешті людьми: вбийте! — в кров розривала кулаки об суху потріскану землю, коли Осначеві нарешті вдалося продертися через зарості і вони обоє впали у витолочену отарами улоговину. — Так, мій дід був ворогом і вбивцею! Значить я теж ворог і вбивця?! Тоді що я повинна зробити, щоб змити нарешті це тавро? Ну, поясни мені — що?!

— Не треба, Маріє. Ти ні перед ким не завинила. Чуєш, ні перед ким!

— Ні, чому ж, я справді винна! Бо в мені його кров! Бо маю право жити так само, як і внуки тих, кого він убивав! Я винна! Але ж я визнаю це! Я виз-на-ю! Тому, або зжальтеся наді мною і забудьте, ким був мій дід, або пометіться за нього! Пометіться — і всім вам стане легше! ВанDEVурі, Крижаню... Всім-всім стане легше!

Оснач підставив руки, не даючи їй битися лицем, потім відірвав од землі, затис в обіймах...

— Слухай мене уважно. Ти ні в чому не винна. У всій цій історії нема ні краплини твоєї вини. Та припини нарешті істерику! — Несподівано для самого себе гаркнув так, що аж здригнувся від власного крику.

Але замість того, щоб заспокоїтися, Марія вчепилася в нього нігтями і розлютовано роздирала груди, плечі, шию.

— Ви не жорстокі... ви не жорстокі... — жалібно схлипнула вона вже згодом, через кілька хвилин, коли напад шаленства нарешті стих і вона знемічно підкорилася силі його рук. — Ви святі і справедливі. Тому що вам хочеться мстити... Тому що ви не навчилися, не навчені прощати... нікому й ніколи. І ваші внуки так само не прощатимуть моїм. Але чому ви тоді терпите мене на цій землі?..

Переконавшись, що примусити старого рибалку провести їх до острова не вдасться, німці познущалися над ним і кинули лежати на схилі пагорба. Солдат, що прив'язав мотузку з зашморгом, усе ще сидів на гілці і чогось чекав. Можливо, сподівався так і пересидіти над зашморгом усю каральну експедицію. Втім, всі вони чогось чекали. Але чого? Коли Куденко опритомніє? Підмоги? Нового провідника?

Все з'ясувалося хвилин через двадцять, коли з-за пагорбів з'явилася підвода. Двоє поліцаїв, що сиділи на ній, зупинили коней під грушею, зіштовхнули з підводи нового провідника, а ще через кілька хвилин, підігнавши підводу під зашморг, затягли на неї Куден— ка, що, здається, вже опритомнів. "До дрібниць продумали, гади, — зле сплюнув Оснач. — Ще з хутора послали за новим провідником, а тепер вішатимуть Куденка в нього на очах. Одного страчують — другого залякують".

Як усе це відбуватиметься, Оснач волів це бачити. Чув тільки, як іржуть коні, і люто лаються поліцаї, намагаючись перехопити їх. А коли знову підвів голову, то побачив,

що страта вже відбулася і вервечка фашистів почала спускатися до Сатанинського броду.

— Глянь, старшина, — похмуро проказав він, намагаючись не натрапляти більше поглядом на грушу. — Цей погодився-таки провести. Що тепер? Доведеться і його вбивати. Але, здається, він ще підліток, хлопчина.

— Спробуй не поведи, коли тебе під шибеницею "вмовляють", ще й десятима багнетами у спину лоскочуть. Нічого, нехай ідуть, Христофор і всі святі... Час уже кінчати цей болотяний спектакль. Аби тільки всі ввійшли в трясовину..

— А хлопець?

— Не хлопець, а провідник.

— То й що, по ньому теж?

— А хто тебе примушує... по ньому? Я що, наказував тобі: по ньому? — спалахнув Романчук. — Ні, тоді шморгай собі в кулак, салато, і мовчи.

Тим часом провідник — високий, худорлявий хлопчина років п'ятнадцяти, у коротенькій чабанській гульці та в капелюсі, пройшов прибережну смугу очерету і, де перескакуючи з купини на купину, а де обережно намагаючись дно, почав наближатися до крихітного острівця, посеред якого, на пагорочку, росла молоденька вербичка. Тепер сумніву не лишалося: брід хлопчина знає досить добре. Ось після

першої купини він узяв ліворуч і повів фашистів до першого з двох малесеньких острівців, на одному з яких чорніли залишки спаленої блискавицею липи. А вже від неї брід виводив прямо на стару вербу, що росла край їхнього острівця і частина кореневища якої безпомічно зависла над водою.

Оснач стежив за провідником, з жахом думаючи про те, що, зрештою, нікуди він не дінеться, доведеться стріляти й по хлопцеві. І навіть по ньому — першому. Він бачив, як, обережно ступаючи, хлопчина раз по раз піднімає голову і з-під крисані старезного пожмаканого капелюха оглядає їх пристановище. Та чомусь здавалося, що ось-ось має статися якесь диво і виявиться, що хлопчина все ж таки не зрадив їх. Однак дива не ставалося. А без дива... Ну, що цей підліток міг вдіяти зараз, без дива?

Тепер німці і поліцаї ступають ще обережніше, ніж провідник. Вони намагаються йти потилиця в потилицю, крок у крок. Ось уже й останні з них виповзають із гущавини очерету: дев'ятий, десятый, одинадцятий... Так, Романчук не помилився: разом із поліцаями їх чотирнадцятеро. Тільки один із тих поліцаїв, що приїхали на підводі, не пішов з загonom, а погнав коней попід плавні. Куди й по кого він поїхав — то вже не мало значення.

Останнім, дещо повагавшись, ступив на прибережну купину офіцер. Здається, спочатку він взагалі не мав наміру йти до острова, але потім чомусь передумав. Може, не хотів давати солдатам підстави думати, що він побоюється, або, насилу долаючи страх, змушував себе переконатися, що десантник справді мертвий, або що його там нема і ніколи не було.

— Ага, офіцерюга теж подався!.. — прошепотів Романчук, підсунувшись до Оснача. — Став на стіл ще один бокал: зайвих гостей не буває, Христофор і всі святі!

— Його треба покласти першим, — полегшало на душі у Святослава. Аби тільки перша куля не в хлопчину.

— Тільки першим. Але делікатненько, зрозумів, де-лі-кат-ненько? Залишайся тут, а я — до вербичок. Не стріляй, доки офіцер не ступить на острівець зі спаленою липою. І потім увесь час цілься в останнього, тільки в останнього. Щоб жоден не повернувся. Та дивись, хлопця не зачепи, — додав старшина, уже відповзаючи від Святослава. — Може, якось врятуємо.

Ось провідник уже метрів за тридцять від Святослава. Обережно ступив на купину, на якій росла акація, зацьковано озирнувся на німців і перевів погляд на острівця. Якийсь час, поки німці і поліцаї наближалися, він, стомлений, зсутулений так, ніби трясовина уже всотувала його в себе, стояв, ухопившись руками за стовбур дерева та дивлячись у ту частину острівця, де росли верби, ніби здогадувався, що моряк зачаївся саме там.

Уже й офіцер підійшов до купини, а хлопчина все ще стояв і дивився на острів, дивився так, як, напевне, дивляться люди, що прощаються з життям. Поліцаї і німці збилися біля нього у тісний гурт, проте ніхто не мовив йому ні слова, не вдарив, не підштовхнув, аби рушав далі. Тільки згряя ворон уже віщо шугала над ними, спускаючись усе нижче й нижче, і каркання її ставало все зловіснішим.

Забувши про обережність, Оснач висунувся з-за стовбура верби, який надійно ховав його від очей карателів, і раптом виявив, що хлопчина уважно дивиться на нього. Провідник помітив його — в цьому можна було не сумніватися.

"Викаже? Невже викаже?!"

Та хлопчина мужньо відвів погляд і, вже ні на мить не затримуючись на цій купині, повів загін далі, до спаленої липи.

Відтепер уся процесія повільно віддалялася від Оснача. Вона рухалася вздовж коси, наближаючись до півострівця, що зеленів якраз навпроти того місця, де заліг між вербами Федір Романчук. Але, відходячи від купини, солдат, що йшов попереду офіцера, все ж таки озирнувся і дав чергу по стовбуру, за яким зачаївся Святослав. Й одразу ж, напевне, за командою офіцера, інші солдати теж почали бити коротенькими чергами по косі, по заростях очерету, по вербах... Проте десантники й цього разу не відповіли жодним пострілом.

Нарешті настав момент, коли Оснач побачив спину офіцера. Якусь хвилю, і водночас, виразно, можливо, як ніколи раніше, виразно усвідомлював: "Постріл — і людини не стане. Навіки-вічні..."

Свого першого фашиста Святослав убив у запалі бою. Його залишили на прикриття, а той солдат вискочив із-за рогу будинку просто на нього. Все сталося так швидко, що Святослав навіть не встиг усвідомити, коли натис на спусковий гачок. Ну а потім були атаки, контратаки, окопне нидіння. Коли стріляєш разом з усіма, рідко задумуєшся над тим, поцілив чи не поцілив, упав той німець з твоєю кулею чи з кулею сусіда, що заліг праворуч. А тут: крок, ще крок...

Оснач поглянув у той бік, де лежав старшина, і побачив, що низенько над островом

ширяє величезний яструб. Зграя ворон одразу ж розчинилася у легенькому тумані-мареві, що з'явився над плавнями,

всі інші птахи теж кудись позникали, залишився тільки він — могутній, незворушний яструб.

Ось хижак робить кілька кругів над маківками дерев, потім злітає високо вгору і, завмерши на якусь мить у високості, кидається униз, але над самим очеретом раптом знову розкриває крила, гасить своє падіння і проноситься над головами людей, нібито хоче зупинити їх, примусити повернутись до берега. Господар тут він, і право полювання належить тільки йому одному. Самою природою освячене право...

Парубійко досяг острівця, на якому дотлівали під палючим сонцем рештки липи і, майже не затримуючись там, знову ступив у болото. Але що це? Він повинен був іти, орієнтуючись на похилену над водою вербу. Дерево знаходилося вже зовсім близько, провідник досяг би його раніше, ніж останній фашист зійде з острівця. Та замість цього він чомусь повернув до коси і пішов просто до півострівця, що відкривався йому в очеретяній просіці. Напевне, у німців це не викликало жодної підозри. Вони бачать острів, він поруч і хлопчина впевнено веде до його тверді.

Тепер фашисти вже майже впевнені, що ніякого матроса на острівці нема. Принаймні живого. І пострілюють просто так, задля годиться, щоб заглушити страх перед очеретяними нетрями.

"Невже існує ще один брід? — гарячково думав Оснач, переповзаючи вздовж стовбура, до його кореневища, а звідти — на пригірок, з якого краще видно було і провідника, і всю процесію. — Невже рибалка не знав його, або лінувався показувати, заявивши, що отой шлях від липи до верби — єдиний?"

Тим часом хлопчина зупинився, чекаючи поки наблизиться поліцай, що ступає одразу за ним. Святослав бачить, як, голосно лаючись, цей опецькуватий чолов'яга поспішає до провідника і навіть наважується покрикувати на німців, що дуже вже неохоче розстаються із землею твердю. Проте офіцер і солдат, що йшов поперед нього, можливо, його денщик, все ж таки залишаються біля липи. Офіцер, мабуть, вирішив, що випробовувати свою долю не варто. Але саме тепер у нього можна стріляти. Оснач тільки чекав, коли він вийде з-за стовбура липи, бо поки що бачив лише вершечок тулії його кашкета та ліве передпліччя.

Офіцер стояв, спершись рукою об стовбур і стежив за своїм воїнством. Ясна річ, зараз його легше було б "дістати" Романчукові, проте старшина не видає себе, ніби його й не існує.

На Сатанинським броді не залишилося жодного карателя. Один за одним німці входять в густу, помережану лататтям рудувату рідину, яка декому з них сягає по груди, і вже не просуваються вперед, а тупцюють на місці, не знаючи, що робити: пробиватися до Кричи— нецького, чи повертатися на острівець зі спаленою липою. Їх лякали зараз і трясина, й очеретяні зарості, і сам острів, на якому десь там зачаївся десантник. А тим часом провідник досяг коси. Залишилося ступити кілька кроків. Всього кілька... Однак він раптом зупиняється, і лише по тому, як судомно

посіпуються його плечі, Оснач здогадується, що хлопчина просто не в змозі ступити. "Господи, та він же завів німців у трясовину! — аж тепер збагнув Святослав, чому хлопець подався "навпрошки". — Він повів їх на смерть — ось у чім річ!"

Услід за провідником зупинився й увесь загін. Хоча зупинятися їм не можна було. Ні за яких обставин не можна було. Й опецькуватий поліцай зрозумів це першим.

— Куди ти завів нас, виродку?! — прохрипів він, намагаючись дотягтися рукою до хлопця. — Куди ти нас завів?! Я розірву тебе на шматки! Я тебе!..

Він штовхнув провідника прикладом, далі вхопився за його плече, намагаючись вирватись із мулистій безодні, обійти його, дістатися до прибережних кушів. І йому таки вдалося ступити зо два кроки, щоб врешті-решт знову провалитися в болтяну баюру.

Бачачи, що хлопець повів їх на смерть, задні солдати негайно повернули назад, до острівця. І Святослав виразно чув, як офіцер вигукував німецькою: "Відходити! Всім відходити! Назад!" Захопившись, він висунувся з-за стовбура і Святослав одразу ж стрілив у нього. Одначе офіцер продовжував вигукувати команди та прокляття і, здається, навіть не зрозумів, що цілили саме в нього. Вражений цим, Оснач стрілив ще двічі, проте офіцер стояв, ніби заворожений.

— Старшина! — гукнув Святослав зі страху, що з Романчуком раптом щось сталося і фашисти зуміють повернутися на острівця. — Старшина, стріляй!

В безладній стрілянині Оснач не вловив миті, коли нарешті озвався автомат Романчука, проте побачив, як ті троє солдатів, що вже майже наблизилися до спаленого дерева, один за одним полягли в болото. Збадьорений цією підтримкою, Святослав знову стрілив в офіцера, одначе той встиг залягти за дерево і почав відстрілюватися з пістолета.

— Хлопця! — раптом долинув до Оснача голос Романчука. — Оснач, рятуй хлопця!..

Оснач повзком добувся до півострівця, упав біля старого пня і... мало не зіштовхнувся лицем до лица з поліцаєм. Він уже майже дістався до берега і тепер хапався за корч, з усіх сил намагаючись вирватись із трясовини, проте, побачивши моряка, завмер. Вони зустрілися поглядами і десантник вловив не злобу чи ненависть, а благання. І все ж таки зрадник не благав, тільки люто проричав і, зачерпнувши рукою мулу — він уже був без карабіна — хотів пожбурити в моряка. Але постріл гримнув раніше.

Десантник підповз до самісінької води і, відштовхнувши прикладом конаючого поліцає, подав карабін хлопцеві. До нього, як і раніше, долинали вигуки, лайка, стрілянина, але вся його увага була зосереджена тепер тільки на провідникові, на цьому мужньому хлопцеві. Оснач бачив змарніле заляпане мулом обличчя його, бачив, з яким зусиллям волі той ухопився за карабін, потягнув до себе так, що, навіть упершись плечем об пень, Святослав ледве втримувався на березі. Та саме тієї миті, коли здавалося, що трясовина зжалілася над ним, хлопчина здригнувся, наче підбитий птах, що востаннє робив спробу відірватися від землі і, випустивши приклад, почав точитися назад. Водночас щось болюче обпекло й руку Святослава. Біля самого плеча.

— Марія буде у плавнях, — майже прошепотів хлопець. — Старий сказав... У пл.... Біля хуто...

І раптом закричав, страшенно так закричав, вкладаючи в той крик увесь свій страх перед чорною безоднею, що поглинала його; весь сум за життям, увесь розпач приреченого...

10

Минала третя година ночі, коли Радомир нарешті знову наважився ступити за хвіртку, біля якої вчора ввечері так несміливо чекав (як він назвав її про себе) Марію-Другу. Стоячи на східцях, що вели до веранди, Оснач за звичкою обмацав пальцями одвірок, відшукуючи кнопку. Проте дзвінка не було. Зате двері виявилися незамкненими. Оснач увійшов на тьмяво освітлену місяцем веранду, присів на тапчан і закурив. Він зважувався. Ще не пізно відступити, зникнути, щоб навідатися до Марії вранці, або дочекатися її на шляху, коли йтиме на роботу. Адже хтозна, як відреагує на його появу в такий пізній час.

По суті, він знав дві дівчини. Першу — оту, яку зустрів у поїзді: насмішкувато-холодну, неприступну, з кожного руху й кожного по— гляду якої так і бризкало гонором. І другу — яку бачив учора на схилі узвишшя, в плавнях, на трясовині... Можливо, існувала ще якась третя Марія Святешна, якої він поки що не знав. Напевне, ця, "третя", могла б відкритися йому ще тоді, біля озера, коли Марія нарешті заспокоїлася. Але, заспокоївшись, дівчина просто підхопилася і втекла у степ, і він уже не наважувався наздоганяти її. Єдине, чим він міг зарадити їй тоді — дати можливість побути насамоті, опритомніти, виплакати...

Отож, поки не стемніло, Радомир залишався біля трясовини. В степу, вважав він, Марія в безпеці, там вона вже не взмозі буде заподіяти собі щось лихе. Тому головне — не допустити, щоб вона повернулася до трясовини.

Оснач допалив сигарету, викинув її у двір, постояв, милуючись місяцем, на східцях веранди. Колись давно, ще в дитинстві, він чув, як древній дід говорив, що в синіх обрисах, які з'являються на повному ясному місяці, відтворюється жорстока, проте цілком земна сцена: брат заколює вилами брата. Проте мати не дозволила йому повірити в це жахливе тлумачення, досить швидко пяснивши, що на ясному місяці він помічає відбитки земних півкуль. А може, так, сцена вбивства зароджуються із заздрості до слави живих і мертвих. Ні, це "місячне" повір'я правдиве і ніхто не здатний розвіяти його!

— Хто це?! А, це ти?.. — долинув до Радомира голос із сутінок. — Ось бачиш, лейтенанте, головне — наважитись відчинити хвіртку... А щоб увійти до хати — для цього вже й сміливості не треба.

— Я ще не увійшов до хати, — стиха проказав Оснач, торкаючись рукою розпущеного волосся Марії. Оповите легеньким халатиком тіло дівчини випромінювало звабliwe тепло, від якого в Радомира перехоплювало подих. — І без твого запрошення не увійду. Хочу попросити пробачення за все, що сталося, там, біля груші...

— Ти не повинен вибачатися за це, — суворо перебила його Марія. — Переді мною

ти завинити не міг. Принаймні там, біля трясовини. Що б не сказав мені там, як би не повівся — не міг. Це на мені печать злочину. І вини. Восени я посаджу на тому місці саджанець, щоб ні тобі, ні Крижаню, ні Вандевурі, ні дітям вашим не доводилося гадати, де саме росло те судне дерево.

— Чому ти так про Крижаня? Він про тебе слова поганого не мовив. Навіть не згадав твого імені.

— Не згадав? Це правда? — ошелешено перепитала Марія. — А чому?

— Тому, що він мудрий чоловік.

— Отже, Вандевурі бракує мудрості? Та ні, мабуть, людяності. Хоча... вона теж від мудрості.

Десь далеко в плавнях пролунав постріл. Марія здригнулася і замовкла, насторожено вдивляючись у вікно, в якому відкривалася латка очеретяних заростей. Знову постріл. Невже в цю пору року дозволено полювання? Втім, зараз ці постріли повинні були навівати інші спогади, не про полювання. Вони здавалися відлунням пострілів із 1944-го.

"Напевне, Марія так і сприйняла їх, — подумав Радомир, припадаючи плечем до одвірка веранди. Господиня й досі не наважилася запросити його до хати. — Недоречність за недоречністю".

— Якщо ти приїхав сюди, значить, хочеш достеменно з'ясувати, що тут відбувалося. Можливо, навіть, маєш намір щось написати.

— Вже написав.

— Невже?

— Невеличку повість. Але, мабуть, поспішив.

— Поспішив тому, що лишається чимало не з'ясованого?

— Повість не документальна. Та все одно, багатьох подробиць того, що тут відбувалося, я зовсім не знаю.

— Сподіваєшся дізнатись від мене? — досить різко мовила Марія. — Чудова ідея! Я повинна висповідуватися зараз же, негайно?

— Що за тон, Маріє?

— І повинна розповідати все сама? Чи тільки відповідати на твої запитання? Як на допиті?

— У журналістів це зветься інтерв'ю, — пояснив Радомир, але, відчувши всю недоречність цього пояснення, одразу ж додав: — Ти можеш не говорити ні слова. Я не наполягаю. Тільки заспокойся.

— Боїшся, що знову вдамся до істерики? Я не істеричка.

Оснач промовчав. Що б він не мовив зараз — все чомусь неминуче спрацює проти нього. Кожне слово, наче бумеранг.

— Коли це сталося, — стиха розпочала свою розповідь Марія, по кількох хвилинах напруженого мовчання, — моєму батькові було всього-на-всього чотири роки. По суті, він ще нічого не усвідомлював. А про все, що накоїв його батько, тобто, мій дід, він дізнався вже згодом, од матері. — дівчина проказувала все це, відвернувшись до вікна.

Тоді Радомиру здавалося, що це не вона вимовляє ці слова — вони зринають самі собою. — Сталося так, що баба моя саме навідалася до Шаблюків. Ну, тоді, коли її чоловік зі ще одним поліцаєм прийшли за провідником. Але не за Козаруком — ось у чому річ. Не за Козаруком вони прийшли, розумієш? За Маркіяном Вандевурую.

— Що-що? За Вандевурую?! — вражено перепитав Оснач. — Ти не помиляєшся? Ти впевнена в цьому? Звідки в тебе такі відомості?

— Ти, звичайно, міг і не знати такої деталі. Вандевур в цьому не зізнається. А саме так воно й було. Хтось нараїв німцям саме його, він теж непогано знав брід. Поліцаї вже навіть побували в нього вдома, однак там сказали, що хлопець пішов провідати свого товариша, Захара. Пішов провідати Шаблюка — розумієш, який фатальний збіг обставин?

— Там, у Шаблюків, вони й застали Вандевуру?

— Якби ж то, де інде. Маркіян, ясна річ, страшенно перелякався — та воно й не дивно, — почав благодати поліцаїв, плакати: "Дядечки, не губіть, партизан мене вб'є!" Та варто було Святешному хльоснути його нагайкою, як одразу ж погодився. Зі страху, з переляку, погодився.

— Але це правда, що він погодився, Маріє? — перебив її Радомир. — Ти не?..

— При цьому "вмовлянні" були присутні мати Захара, його сестра Леся та її подруга Дарина Ковальчук, член підпільної піонерської організації, яку очолював сам Захар.

— Так-так, про Дарину я чув. Од Крижаня.

— Так от... Побачивши, що Маркіян погодився... на зраду, Захар несподівано для всіх заявив: "Та не проведе вас цей слизняк! І сам загине, і вас погубить. Краще вже давайте я поведу, якщо більше нікому".

"Ось що дає Вандевурі право заявляти, що Шаблюк сам викликався бути провідником?! — знову жахнувся Радомир. Дівчина примовкла, він мав змогу осмислити сказане. — Ось із чого все почалося! Навіть у цій Вандеуриній неправді доля правди все ж таки є. Страшна доля правди. Але ж, по суті, він рятував Маркіяна. Як він зважився на таке? Як він зумів зважитися?"

— Почувши це, Святешний, — Марія говорила про нього, як про чужу їй людину, — спочатку завагався. І навіть розгубився. Не довіряв він Шаблюку. Відчував, що він якраз і може завести в трясовину. Ну а Захар... Він зрозумів, що Вандевур обов'язково покаже брід. Цей покаже. І вирішив рятувати десантників.

— Отже, погодився вести німців, тільки тому, що хотів урятувати?

— Тільки тому. Невже ти міг подумати, що він?.. Ні-ні, все брехня. Баба моя тоді ще пробувала відмовити і хлопця, і поліцаїв. Проте дід,

Святешний, тобто, гримнув на неї: "Не втручайся. Хлопцеві нічого не буде. І знай: якщо не поведе котрийсь із цих голопузих безштаньків, доведеться розшукувати Марію Крижань — більше вести нікому. Німці ж од свого не відступляться".

— Почекай, чому Марію?

— Ти неуважний, лейтенанте, — стомлено і тіршечки ображено відреагувала Святешна. — Вона теж могла стати провідником.

— Але твоєму дідові не хотілося, щоб дійшло до такої розв'язки.

— Ну, звичайно ж, Святешному не хотілося. — Марія вперто уникала називати його дідом.

— Тому що був закоханий в неї?

— І тому що добре знав: Марія переховується саме тут, у Шаблю— ків. Про це знали і він, і моя баба.

— Ти хочеш сказати, що Святешний знав, що вона переховується в Шаблюків, і не доніс на них?! Хоча, господи... пробач. Це вже сидить в нас: поліцай — отже, нічого людського.

— Не знаю, скільки в ньому було того людського, проте Марію він-таки любив, і видати її не міг.

— Але тоді виходить, що й Захар теж знав, ну, про Марію?

— Нарешті! — одверто глузувала Святешна. — Саме тому він ще раз твердо сказав: "Усе вирішено: я проведу. Все одно комусь треба". Сміливо так сказав. Ніхто й не сподівався цього від хлопчини. І повів. На смерть. Ну а Марію бабця моя одразу ж перевела до себе. Суперницю свою рятувала. Он як буває в житті. Знала, що в їхній хаті дівчину не шукатимуть. Нікому й на думку не спаде. Одне слово, давня жахлива історія...

В сусідньому дворі хтось безжалісно розпинав баян. Грати той "баяніст" не вмів. І це його лютило. Він п'яно горлав щось "циганське" і гвалтував інструмент.

— Дякую, Маріє. Тепер дещо прояснюється. Як ти гадаєш, Гриньо знає, що вести загін мав Вандевура? І що він уже навіть погодився бути провідником?

— Ясна річ, знає. Я ж сама й розповіла йому. Не хотіла, щоб у цій історії залишилося щось нез'ясоване. Вам усім хочеться знати правду? Ну, що ж, знайте її. От тільки Маркіяну Маркіяновичу Гриньо поки що нічого не сказав з цього приводу. Навіть не натякнув, що йому відомі "певні подробиці". Чесно кажучи, я не чекала від цього хлопця такого благородства. Якби ж то Вандевурі хоч би краплину його порядності!

— Як туг у вас все переплелось! Отже Захар Шаблюк, по суті, врятував Маркіяна від зради. Врятував ціною свого життя. Але тоді виходить, що, пам'ятаючи про це, Вандевура мстить йому, мстить за відвагу, за мужність, а водночас, і за своє боягузтво.

— Саме так. Мені хотілося, щоб ти правильно зрозумів суть цього конфлікту.

— Можеш вважати, що все гаразд. Хоча я не за цим, — знову спробував погладити її волосся, але дівчина відсторонила руку. — За розповідь дякую. Проте не хочу, щоб це... Щоб уся ця історія тяжіла над нашими стосунками. І нашими почуттями.

— І почуттями? — недовіжливо, але цілком серйозно запитала Марія.

У вечірньому присмерку Оснач не міг бачити її очей. Але відчув, що вона пильно вдивляється в його зіниці.

— Почуттям — теж.

— Звівши в такій ситуації, доля добряче познущалася над нами, — несподівано сухо мовила дівчина, ніби злякавшись того, що могло відкритися в їх взаєминах після обміну

цими нібито не значущими репліками про почуття.

— Пробачимо їй це. Якби не її знущання, ми могли б навіть не здогадуватися...

— Не могли б, Радомире, — перебила його. — Не могли б. Хоч доля й полюбляє всілякі "сумнівні жарти", одначе дбає і про свої закони, — Усмішки її ставали все холоднішими. Проте Оснач не зважав на них, він розумів, чого коштує Марії ця розмова.

— Якщо ти так болюче переживаєш своє становище, а точніше кажучи, те, що на селі знають про історію з твоїм дідом, з яким тобі не пощастило... чому ти не виїхала звідси? — відступився Радомир від того, що мав намір сказати далі. — Чому живеш тут? Адже Україна велика, хто десь там, на Київщині, або Херсонщині дізнався б?..

— Мій батько саме так і вчинив. І що з цього вийшло? Адже ти вже, напевне, знаєш, чим це закінчилося? Маркіян Маркіянович не забув роздзвонити, що спромігся розшукати його на Полтавщині. І свого вчинку він не соромиться. Навпаки, пишається: так повинен вчинити кожен справжній патріот. Він так і каже.

— Але ж ти навіть не донька поліцая, а всього-навсього внучка. І зараз не 47-й і навіть не 50-й. Кожен, хто завинив покараний, хто не винені — виправданий. У чому ж твоя провина? Чому ти відчуваєшся винною?

— Ти забуваєш про Вандевуру. Навіть не здогадуєшся, скільки їх навколо нас, цих знавіснілих вандегур!

— Вандегур? Існує вже й таке поняття? Я ще погано знаю цю людину і мені важко зрозуміти про що йдеться. Але ясно, що тобі треба виїхати звідси. Змінити, так би мовити, клімат. Атмосферу.

— Я вже говорила, що не бажаю виїжджати, — різко відповіла Марія. — Я навмисне живу тут. Я нічого не можу змінити з того, що відбулося майже піввіку назад, не здатна переписати історії, проте почуватися винною геть за все, що скоїв будь-хто з моїх предків, теж не бажаю. Не бажаю, можеш ти зрозуміти? Я живу своїм життям. І теж не свята. От і судіть мене за мої власні гріхи. Слова поганого не скажу за це — судіть! Але чому я повинна розплачуватися за нелюдство когось там із своїх предків? А ти... Чого ти ходиш сюди?! Тепер, коли знаєш, хто я... — Тільки в цю хвилину дівчина нарешті повернулася до нього обличчям. Вона знову була вкрай збуджена. І якоїсь миті Радомиру здалося, що Марія ладна вчепитися йому в сорочку. — Адже ти теж не пробачиш Святешним. Теж не забудеш і не пробачиш. То чого тобі потрібно від мене?

І, тріснувши дверима, вскочила до хати.

Оснач спробував увійти слідом за нею, але двері вже було взято на гачок. Марія стояла, притиснувшись до дверей, і плакала. Радомир теж притисся до прохолодних дошок, і йому здавалося, що навіть через ці рапаті, просякнуті фарбою двері він відчуває і тепло її тіла, і солоність сліз, які випиває з її губ.

Якою беззахисною і якою дорогою видавалася йому в ці хвилини дівчина, що схлипувала по той бік дверей! Сама думка про те, що він може залишити її в цьому селі, цій хаті, здавалася тепер Осначеві негідницькою. Тільки він здатний врятувати цю людину, тільки він! Там, у місті, коли вони будуть разом, їм ніщо не загрожуватиме.

Там ніхто не посміє нагадати їй про те, про що не має права нагадувати, а тим паче — докоряти чи вимагати спокути.

"У місті? — перепитав себе Радомир, злякавшись того, як далеко сягнули його наміри. — Вдвох? А чому б і не вдвох. Хіба не про це мріяв ти, ідучи сюди?"

— Не плач, — шепотів він, намагаючись і через дошки погладити її щоки. — Ти чуєш мене? Не плач. Я заберу тебе з цього пекла. Ми поїдемо звідси. Я заберу тебе... Я врятую... І ніколи в житті не наважуся скривдити... Ніколи-ніколи... Ось побачиш...

У них стріляв останній із солдатів, що залишився живим. Стріляв, стоячи по груди у воді. Останніми патронами. Потім кинув автомат і, здійнявши руки вгору, заволав: "Гер лейтенант, врятуйте! Ради бога, гер лейтенант!.."

Солдат вигукував ще щось, але Святослав уже не міг розібрати, що саме. Він стояв на колінах, затиснувши рукою рану, і поглядав то на хлопця, то на старшину, то поспішав до острівця, з якого, теж, мабуть, розстрілявши всі патрони, втікав офіцер.

Романчук наближався до острівця надзвичайно повільно. Ішов він якось незграбно, напівзігнувшись, тримаючись руками за груди. "Та його ж поранено! — вжахнувся Оснач. — І рана значно серйозніша, ніж моя подряпина". Тільки усвідомлення цього примусило Святослава роззирнутися у пошуках карабіна. Проте зброї не було. Коли його поранило, він випустив карабін і той зник у болоті. Але ж деє повинен бути карабін старшини.

Оснач кинувся до дерев. Зброя Романчука валялася на осяяному сонцем пригірку між двома вербами. Там, де щойно лежав і старшина. Святослав підхопив її, проте стрілити встиг лише раз, удруге не наважився. Деє посередині, між острівцем і купиною, на якій росла акація, Романчук таки настиг офіцера, що врешті-решт збився з Сатанинського броду і загруз у муляці. Там, посеред болота, й зав'язався їх останній поєдинок.

Святослав розумів, що Романчук поранений, отже, сили нерівні і все можуть вирішити секунди. Кинувшись йому на допомогу, Оснач уже не дбав про брід, а брався навпрошки, перескакуючи з купини на купину, та по коліно вгрузаючи в болото. Він падав, видряпувався з якихось ям і, волаючи: "Старшина, тримайся, старшина!.." пробивався все далі й далі. І тривало все це безкінечно довго, цілу вічність тривав цей біг, що дуже нагадував втечу від страховиська з моторошних снів дитинства.

Та коли Оснач нарешті досяг того місця, де вони зчепилися, то побачив, що Романчук стоїть на колінах на малесенькій купині і, стиснувши фашистові горло, все вганяє і вганяє його, вже мертвого, вганяє в трясовину. І лише з величезним зусиллям Святославі вдалося розчепити його пальці.

До острівця, на якому чорніло спалене дерево, було ближче і, підхопивши Романчука попід руки, Оснач поволік його бродом туди. Тепер Федір геть знесилів, а на острівці одразу ж знепритомнів. Кілька

хвилин Святослав марно намагався очистити від липкого мулу його рану, однаке йому це такі не вдалося. Святослав пригадав, що по той бік острова, за вербами, є невеличка затока з більш-менш чистою водою, і, знову підхопив старшину під руки.

— Кинь, студенте, кинь... — прошепотів Федір, отямившись. — У степ. У степ іди. Поки є змога.

— Підемо вдвох. Завтра. Потерпи перев'яжу.

— Ага, у мене в кишені пакет. Але це вже марна річ, студенте, марна річ... А хлопчина, га? Молодець хлопчина, — шепотів він, коли, посадивши його під вербу, Оснач заходився перев'язувати рану. — На смерть пішов... Одне слово: троє нас було там, під твоїми... — він не доказав, але Святослав зрозумів: "... Фермопілами". — Шкода тільки, що я вже відвоювався...

— Чому відвоювався? У серце ж не поцілили. Полежиш трішки і загоїться. Я тебе на хутір перенесу. Марія у плавнях. Вона нас швидко виходить.

— У серце-таки ні, — кивнув Романчук. — Поклади, важко сидіти.

Примостивши його так, щоб голова лишалася у затінку, Оснач приніс у долонях води, аби старшина хоч трішечки вгамував спрагу, і тоді вже заходився перев'язувати свою рану. Бо хоч куля всього лиш зірвала шкіру, крові все ж таки витекло чимало.

Хвилин із двадцять вони лежали мовчки. Романчуку нібито полегшало. Напевне, рятувало те, що куля пройшла навиліт, і пробила тільки м'язи. Якби його поклали в госпіталь, лікарі, мабуть, взагалі не вважали б цю рану серйозною. Однак вони лежали на острівці посеред болота, а санітар із нього, Оснача, нікудишній.

— Так, треба перебиратися у степ, — першим порушив мовчання Романчук. — Поки нас знову не зачинили у цій смердючій пастці.

— А ти зможеш іти?

— Зможу, — твердо відповів старшина. — А не зможу — покинеш. На виживання покинеш.

Оснач знав, що не залишить його, проте нічого не відповів. Ще хвилин десять вони лежали мовчки, думаючи кожен про своє. Над очеретами знову з'явився яструб. Не знати чому, але Оснач так зрадів його появі, ніби це було щасливою ознакою.

Десять далеко на сході гримало, і важко було збагнути, що то: грім чи постріли гармат. Хотілося вірити, що грім, що війни більше не існує, і ніякого бою тут, на болоті, не відбувалося. Степ, озеро, осяяний полудневим сонцем острівця і яструб у високості, що, наче турботливий господар, облітає свої володіння, вирішуючи, кого карати, а кого милувати. Тоді, зорячи політ яструба, Оснач і сказав собі: "Якщо станеться диво, і залишуся живим, — обов'язково навідаюсь сюди після війни. На цей острівця, на хутір. І цілий день пролежу під вербою, ні про що не думаючи, тішачись сонцем, озером, самим життям".

— Ти бачив, що йдучи до острова, офіцер послав кудись підводою одного з поліцаїв? — вирвав його з задуми Романчук.

— Бачив. Невже за підмогою?

— Або зателефонувати. В комендатуру. Доповісти. Що десантника знищено. — Він намагався говорити коротенькими фразами, тяжко видихуючи кожне слово разом із болем.

Оснач підвівся й оглянув берег. Важко було повірити, що недавно на ньому були

вороги, і що звідти стріляли. Єдине, що не могло примаритися йому — тіло старого рибалки, що гойдалося на вітрі.

— Ну що, час іти? — на диво спокійно запитав Романчук.

— Саме час. На березі жодної душі.

— Отчогоябоюсьна війні — то це тиші і спокою, — похитав голо — вою Романчук. — Найстрашніша це штука на війні...

Коли старшина сперся йому на плече, Оснач раптом відчув, що його замлоїло і "повело", і він лише дивом утримався на ногах. Це давалися взнаки втрата крові, спрага і смертельна втома. Можна було тільки дивуватися витривалості і мужності старшини. Як він тримається. "Якби так поранило мене — подумав Святослав — і я втратив стільки крові, то вже, мабуть, ніяка сила не зрушила б мене з місця".

Іти їм удвох було надзвичайно важко. Налягаючи Святославу на плече, старшина ступав за ним слід у слід, хоча Сатанинський брід ледве-ледве утримував їх двох. І хтозна, скільки часу знадобилося б, щоб дістатися до берега, коли б Романчук раптом не прошепотів:

— Назад! Підвода. Від хутора.

Оснач навіть не встиг глянути, де та підвода. Проте гуркіт мотоцикла почув і, волочачи за собою Романчука, кинувся назад до острова. На їх щастя, зарості очерету були за якихось п'ять кроків. І вони зробили їх раніше, ніж два мотоцикли, на кожному з яких сиділо по два фашисти, і підвода, з поліцаєм і трьома румунами, виїхали з долини, якою пролягав путівець, що вів від села до озера.

— Встигли вони помітити нас, чи не встигли? — запитав Романчук, коли вони нарешті щасливо повернулися на своє місце під вербами.

— Мабуть, ні.

— Це добре. Якщо тільки щось може бути хорошого... у тому, що нас знову замкнули... на цьому..

— Острівець якраз нічого. Інша річ, що ми з тобою прогавили свій момент. Якби трішечки раніше рушити звідси.

— Тоді вони постріляли б нас на бродові. Або вже в степу. Як куріпок, — закінчив за нього старшина, безнадійно махнувши рукою.

— Нічого. Заспокойся, полеж. Якось викрутимось.

Дивна річ, відтоді, як Романчука поранено, й Оснач відчув, що все залежить тільки від нього, від його спритності, винахідливості і сміливості, він почувався якось впевненіше. Шкода тільки, що відчуття це прийшло аж тепер, коли вони потрапили у безвихідь.

Там, на березі, знову з'явилися вороги. їх восьмеро. Поліцай, мабуть, той, якого офіцер посилав за підкріпленням, щось пояснював, показуючи рукою на острівець. Ні він, ні всі інші не могли зрозуміти, куди подівся зі своєю командою офіцер.

— Тер лейтенант! — гукнув один із солдатів по-німецькому. — Тер лейтенант! Де ви?! Відгукніться!

— Якого дідька він репетує?

— Просить лейтенанта відгукнутися, — пояснив Оснач, відповзаючи поближче до кущів, за якими добре проглядався пригірок.

Згодом німці кричали всі разом. Стріляли в повітря, а потім раптом затихли. Здається, вони нарешті зрозуміли, що тут сталося. Трішки порадившись, вони відрядили одного мотоцикліста назад до села, а всі інші залягли на пагорбі.

— Скільки у нас патронів в карабіні? — стиха запитав Романчук.

Оснач перевірів магазини карабіна й автомата. В карабіні лишалося два, в атоматі три патрони. Коли він сказав про це Романчуку, той заскреготав зубами.

— Не вистачить навіть для того, щоб відбити першу атаку, — погодився Оснач. — І придумати щось суттєве цього разу ми вже не здатні.

— Матрос, здавайся! — голос був такий схожий на голос офіцера, що з несподіванки Оснач навіть здригнувся. Невже фашист не може вгамуватися навіть там, у жахливій болотяній безодні?

— О, бачиш? Офіцера свого вже не гукають. Зрозуміли що й до чого... — процідив Романчук.

— До вечора вони все одно не добудуться сюди. І вночі теж не полізуть. А от що буде завтра?

— Завтра підвезуть міномет і шарахнуть. Однієї міни на нас обох і вистачить. Або замучать спрагою і голодом.

Романчук замовк, заплющив очі і лежав, щось нашіптуючи собі — проказував слова якоїсь пісні, чи просто марив. Оснач теж мовчав. Усе, що могли сказати один одному, вони вже сказали, залишалося мовчки чекати розв'язки цієї трагедії.

А фашистам нетерпеливилося. Вони знову кричали: "Рус матрос, здавайся!" Обстрілювали острівця. Але десантники не зважали на крики, а від куль їх рятували стовбури дерев і пагорбочок, за яким ховалися. Так обидва й дочекалися заходу сонця. Оснач чомусь сподівався, що вночі фашисти заберуться геть і вони зможуть вирватися із цього болота. Одначе вороги, принаймні кілька з них, лишилися. Вони палили за пагорбом вогнище, і, напевне, по черзі чатували на моряка біля Сатанинського броду.

11

Од Марії Оснач повертався на світанку. До хати дівчина його так і не впустила. Заспокоївшись, вона вийшла ще раз і вони ще з годину простояли на ганку. Проте розмови в них вже не вийшло. Решту часу Радомир просидів на лавці в саду, плекаючи свою апатію. За інших обставин оце чатування під замкненими дівчиною дверима він визнав би черговою поразкою на "любовному фронті" — і заспокоївся б. Одначе цього разу все було значно складніше. Тим паче, що він, власне, нічого такого й не домагався. І взагалі, були хвилини, коли він проклинав себе, що приїхав сюди, ввірвавшись в її життя. Й увірвавшись, тільки ускладнив його.

А те, що він побачив на майданчику біля автобусної зупинки Ван— девуру — сприйняв, як лиховісну прикмету. Маркіян Маркіянович стояв один. І поблизу — нікого. Що він тут робив? Куди зібрався їхати в таку ранню годину? Чи не до райцентру, з черговим "сигналом"?

— Моє вшануваннячко, журналісте-газетярю! — привітливо всміхався Маркіян Маркіянович, ступаючи назустріч Радомирові. — У нас чудові світанки, чи не правда? Особливо... даруйте... між нами, чоловіками, після приємних ночей.

У відповідь Оснач пробурчав щось проміжне між роздратованим: "доброго ранку" і ввічливим: "пішов би ти до дідька", і вже хотів мирно пройти повз Вандевуру, але вчитель встиг перехопити його.

— Хвилиночку, — солоденько всміхнувся він заспаними зморшками і похапцем розстібуючи новенького портфеліка. — Повертаю, вже повертаю. Як і обіцяв, — видобув з портфеліка газети з публікаціями

його повісті, проте віддавати не поспішав, виважував на руці. — Непогано пишете. Маєте іскру божу, маєте. І Захара Шаблюка хитренько так обійшли-обминули, мовляв, був хлопчисько, а хто він такий і чого там опинився — то вже хтозна. І вийшло, що нібито й про нього, а насправді без нього. Обачливо, обачливо... Ціную.

— Слухайте, ви, Вандевуро! — скипів Радомир, вириваючи з його руки газети. — Ви сьогодні вранці вмивалися?

— Прошу? — видовжилося зблідле обличчя Маркіяна Маркіяновича.

— Сьогодні на світанку, перед цим сонячним днем, ви вмивалися?! Ні?! То настійно раджу! Холодна вода діє витверезуюче.

— А мені, моє вшануваннячко, не було від чого й п'яніти! — вже цілком "витверезіло" гукнув йому вслід Вандевура. — На поліцайши— них подушках — воно солодше, якщо вже так одверто і не тільки між нами!.. У нас тепер, знаєте, гласність. І плюралізм думок.

"Поліцайшині подушки" — то вже занадто. Тут Вандевура явно не розрахував. Затиснувши в кулаці згорток газет, Оснач зупинився, глибоко вдихнув повітря, нібито вдихав його, перед тим, як зануритися в трясовину, і вернувся. Удар, яким він припечатав Вандевуру до стіни будки для чекання, був, мабуть, найслабкішим з усіх, на які міг спромогтися майже двометрового зросту колишній морський піхотинець. Але й після нього Осначеві ще довелося з хвилинку чекати, з острахом чатуючи над цим негідником: підведеться чи вже не здатний буде? Підведеться, чи?..

Перш ніж підвестися, Вандевура обачливо заповз за ріг будки. Йому здалося, що там буде безпечніше.

"Ось бачиш: навіть зараз ти боїшся, щоб, часом, не вбити цю сволоту. Скільки всіляких законів ми вигадали, скільки заборон, аби тільки негідники могли почуватися в безпеці!"

Оснач усвідомлював, що удар, котрим він скопив Маркіяна Маркіяновича, є найпримітивнішим аргументом, якого тільки можна висунути проти цього садиста-демагога. Та що вдієш: в ці хвилини і в цій ситуації іншого в нього просто не знайшлося. А може, його й не існувало, цього, "іншого", аргументу? І не повинно існувати.

Місяць ще не зайшов. Але відтепер Оснач твердо знав: силуети, що вимальовуються на ньому, застерігають землян не від братовбивства, а від побоювання покарати негідника, для якого всі інші аргументи людяності і порядності вже давно втратили

будь-яке значення.

Це була тяжка ніч. Вони обидва потерпали від голоду і спраги. Проте Романчук почувався зовсім кепсько: зупинити кровотечу Святославові не вдавалося, рана вкрай забруднилася і в нього почався жар.

Марячи, старшина кілька разів починав лаятися так голосно, що карателі зчиняли стрілянину.. І лише над світанок, коли Осначеві й самому вже наморочилося в голові від втоми й голоду, Романчуку полегшало. Він затих, а згодом навіть опритомнів.

— Де ми? — перше, що він запитав, коли Оснач дав йому напитися з пілотки, яку знайшов під кущем.

Святослав пояснив, де вони і що з ними. І сказав, що щойно над'їхала ще одна підвода з фашистами — тепер їх на березі чоловік двадцять. Він бачив, як поліцай знову щось пояснював прибулим, показуючи на острівця.

— Ось і все, — тяжело видихнув старшина, вислухавши його розповідь. — Лягай, Романчук, на дно. Але під цими Фермопілами ми своє все ж таки вистояли. Тепер гукни їм по-німецькому: "Не стріляйте. Я здаюсь". Тільки не "ми", а "я". Ніби я тут один. І гукни кілька разів.

— Та ти що? — вражено глянув Оснач на старшину. — Здаватися тепер, коли ми поклали тут цілий загін? Та вони з нас, із живих, шкіру..

— Нічого ти не зрозумів. Здаватись підру тільки я. А ти нишкни. Заповзи у болото, в очерети. В мул зарийся. Якщо треба буде — пірнай зі стебельцем очерету в роті. Але будь-що залитися... живим. — А, трохи перепочивши, додав: — І пам'ятай: ти останній. Якщо ти звідси не виберешся, в батальйоні, в штабах так і не дізнаються, що сталося з нашим десантом. А треба, щоб дізнались. Щоб усе, як було... Хлопці варті цього. Геройські хлопці.

— Може, краще посидимо ще з годинку-дві, а тоді спробуємо відійти ще далі в плавні?

— Нічого з цього не вийде. Та мені вже однаково. Все одно гангрена. Ти ніколи не був у госпіталях і не знаєш, що це таке. А я знаю. Кричи. Бо знову знепритомнію. А вмерти мені треба там, на болоті. Щоб вони бачили. Тоді вже не поткнуться. Тільки по-німецькому кричи... І не підводячись.

З хвилину Святослав запитливо дивився на старшину.

— Ну, кому сказав? Наказую: кричи.

Оснач гукнув раз, удруге. Почувши нарешті голос моряка, німці спочатку залементували всі разом, потім хтось один із них, напевне, старший, гукнув: "Не стреляй! Віплен! Не стреляй!.."

Святослав запитливо глянув на Романчука. Старшина уже стояв на колінах і, притримуючись за стовбур, поволі зводився на ноги. Він виглядав на диво спокійним.

— Дай автомат, — попросив він уже біля коси. — Але сам не показуйся.

Оснач обережно повісив автомат йому на плече.

— Ну, прощай, браток. Виберешся — напиши моїм. — Опиши, як воно тут сталося. Адреса — в штабі.

— Напишу, — прошепотів Святослав, відчуваючи, що хвиля жалю підступно стискає йому горло.

Він почувався незмолимо виним перед людиною, яка, рятуючи його, змушена йти на смерть. Та, водночас, відчував, що вже не здатний противитися такій розв'язці, що змирився з нею, як із жахливою неминучістю.

"Якби поранило мене, я повівся б так само, — вивправдовувався перед своєю совістю. — Я теж пожертвував би собою".

— Тільки не стріляй, — стиха проказав услід Федорові. — Нехай беруть у полон. Адже ти поранений. А раптом відправлять у табір.

Федір не озирнувся. І ні слова не відповів.

Тепер німці пильно стежили за ним, і старшина боявся видати товариша, боявся заронити хоча б підозру щодо того, що на островці може бути ще хтось.

Святослав бачив, як старшина невпевнено ступив на Сатанинську стежину, і, заточуючись та ледве переставляючи ноги, побрів до островця, посеред якого стояв розтروщений стовбур липи. Німці зрозуміли, в якому він стані і, втративши будь-яке почуття небезпеки, збилися до купини. І тільки коли, трішечки відпочивши біля обпаленого стовбура, старшина рушив далі — наставили на нього автомати й карабіни та про всяк випадок роззосередилися.

Зі сходу знову почав долинати гуркі канонади, а праворуч, через озеро, наче ключ журавлів у вирій, пролетіли на захід під прикриттям винищувачів три ланки бомбардувальників. "На Дунай, — з невимовним сумом подивився їм услід Оснач. — На мости. Щоб перекрити потік поповнення. Напевне, наші вже по цей бік Дністра. Через два— три дні підійдуть до озера".

Ось старшина зник за гушавиною очеретів і, щоб простежити цей його скорботний шлях далі, Святославі потрібно було або підвестися на повний зріст, або перебігти на ту косу, на якій вони очікували на фашистів учора. Дещо повагавшись, він обережно, щоб не видати себе, перебрався туди.

— Кидай зброю! Зброю кидай! — по-німецькому горлав котрийсь із фашистів, мабуть, унтер-офіцер. Але старшина не розумів його, або ж не хотів підкорятися.

Федір уже наближався до купини, на якій росла акація, коли хтось із фашистів дав чергу з автомата. Старшина заточився, хоча черга пройшла понад головою, і ще повільніше рушив своїм скорботним шляхом далі. Та не встиг він зробити й кількох кроків, як фашист дав ще одну, довшу чергу, намагаючись примусити моряка кинути автомат, що метлявся у нього за плечем.

І тоді сталося те, що неодмінно повинно було статися: почувши чергу, Романчук пригнувся, а потім, повільно розпрямляючись, невловленим рухом вирвав з-за плеча автомат і вдарив по фашистах. Один із німців зверескнув, ухопився за груди і зсунувся схилом узвишся до самого болота. Тієї ж миті впав, прошитий кількома чергами, і старшина Романчук. Бачачи це, Оснач до болю в пальцях стис карабін, але, схаменувшись, мовив собі: "Не можна. Тільки не тепер. Що ж він, даремне йшов... за тебе?"

Переконавшись, що моряк загинув, і трясовина вже поглинає його тіло, німці якось поспішливо поклали на підводі свого вбитого чи, може, тільки пораненого солдата і, хто на мотоциклах, а хто пішки — подалися до села.

Ще не вірячи у свій порятунок, Оснач знесилено відкинув карабін, ліг на спину і, мабуть, з півгодини лежав, заплющивши очі та розпачливо розкинувши руки. Він радів і, водночас, плакав, безгучно, безсловесно плакав, складаючи хвалу своєму загиблому товаришеві, який урятував його, пожертвувавши власним життям; хвалу і прокляття цьому острівцеві і цій трясовині складав він у ті пекучі хвилини.

А коли через якийсь час розплющив очі, то побачив просто над собою, високо в небі, яструба. Він знову повернувся, цей охоронець острова, а разом із ним поверталася до Святослава Оснача, до останнього з десанту, невмируща людська надія.

12

До опівдня Радомир прожив у напруженому чеканні. З хвилину на хвилину міг надійти дільничний міліціонер, і тоді його відрядження завершиться п'ятнадцятьма добами арешту за дрібне хуліганство. Це в кращому випадку. Чудова перспектива! Проте винним Оснач себе не почував. Не потерпав він і від каяття. Цей мерзотник Вандевура повадився так, що вчинити по-іншому він просто не міг. Інша річ — почуття сорому. Воно не давало йому спокою. "Поїхав у відрядження і побився з літнім сільським учителем! Підняв руку на старого чоловіка!" — які ще інтепретації буде вигадано, коли це "побоїсько" набуде розголосу?

Щоб якось відволікайся, Радомир ще раз перечитав нотатки Ірині. Хлопець вів їх досить недбало, суть подеколи викладав сумбурно. Проте, поєднавши його записи з усім тим, що вдалося з'ясувати самому, Оснач міг досить добре уявити собі, що відбувалося і хаті Шаблю— ків того вечора, навесні 1944-го, як поводитися поліцаї, а головне: як хлопчина опинився в плавнях.

Підбадьорений цим, Радомир уже обдумував план великого нарису про Захара Шаблюка. І навіть спробував попрацювати над ним, проте далі перших двох абзаців справа не посунулася. Напевне, він був занадто збуджений для такої роботи, отож записник довелося поки що відкласти. Можливо, до самої Одеси (про арешт він намагався не думати). Тим паче, що йому ще треба побувати на Кричинець— кому. В повісті він описав острівця з уяви, але в нарисі все має бути достовірнішим. Та й повість, напевне, теж доведеться переробляти. Одначе все це згодом. Зараз треба було вирішити, як переправитись на острів? Ризикнути самому? Взяти в провідники Крижаня?

Якби рибалка справді погодився стати провідником, це був би найкращий варіант. Та схоже, що ніякого бажання тягтися до Кри— чинецького в старого не виникає. Він уже пробував підступатися до нього з цією ідеєю. Тоді залишається Гриньо. З ним було б навіть цікавіше. Хлопець встиг чимало дізнатися про десант і про подвиг Шаблюка. До того ж, він мав стати одним із героїв нарису про Захара. Та чи настільки добре знає він Сатанинський брід, щоб на нього можна було покластися?. В будь-якому разі треба ще раз поговорити з ним.

В надобідню пору Оснач нарешті не витримав чекання і невизначеності і вирішив навідатися до школи. Вулицею він не йшов, а по суті прокрадався, намагаючись ні з ким не зустрічатися поглядами і взагалі, не підводити голови. Йому здавалося, що про їхню бійку з Вандевурою тепер уже знає все село. "Як же цьому підлотникові вдалося так спровокувати мене?"

У вчительській було пусто. А директор походжав своїм кабінетом чимось стурбований і похмурий.

— Ви ще тут?! — вражено запитав він, і в Радомира щось сіпнулося під серцем. — З якого дива? Була б у мене змога поїхати зараз куди— небудь, зникнути!.. Чесно кажучи, я вже подумав, що у вас вистачило розуму повернутися до міста.

— Якраз на це в мене і не вистачило розуму, — так само похмуро відповів Оснач. — Але вся ця історія не повинна додати вам жодних неприємностей.

— Вона вже нічого не додасть. Неприємності щодня. Он, знову перевірка. Добре, що цього разу над'їхав тільки один. Представник з району, о! Шкода, що не з Києва. Вандевура постарався... — в двері хтось зазирнув, і директор обачливо замовк. — Тут у школі завуча не дошукаєшся, — ожив він, щойно затихло цокання підборів, — а цей "борець за чистоту справ і помислів людських", як вони самі зводять називати себе в листах, гасає по райцентру з черговою писаниною.

— Він що, і на вас наскаржився? — "Чутки про мою сутичку з Вандевурою до нього ще не дійшли, — полегшено зітхнув Оснач. — Я поки що теж промовчу".

Директор стомлено глянув на журналіста, аж тепер жестом запросив його підсісти до столу і, витримавши чималу паузу, зніяковіло відповів:

— На мене — теж. Тепер він здебільшого на мене... І зважте: скарг Вандевура не пишуть. Вони "сигналізують". Це в них громадянський обов'язок такий: вчасно й докладно сигналізувати в усі інстанції, щоб, боронь боже, в Рибані не пригасла "боротьба за чистоту справ і помислів людських". Так от, за останнім його сигналом я — "полі— цайський попихач". Та, як вам цей ярличок? Хоча... ви не знаєте цієї дикої, як на наші часи історії. Дівчина тут одна. Як виявилось, онука поліцая. Ну, поліцая, що тут скажеш? Що було, те було.

— Йдеться про Марію Святешну?

— О, то ви вже дещо знаєте? — здивувався директор. — Але ж куди дінетеся? Мусите знати. Треба ж так статися: найкращою ученицею була в класі! Що з хімії, а що з ботаніки чи біології... талант! Хтозна, можливо, й ученою стала б непоганою, кандидатом наук. Не при дипломі — справжнім. Ну а я, оскільки, як учитель покликання цього в

ній не погубив, а навпаки, підтримав — в очах Вандевури одразу виявився "опікуном і заступником нащадка поліцая". Та й Гриньо Коза— рук, якщо вірити Вандевурі, теж почав збирати спогади про Шаблюка під моїм тиском, аби "виправдати зрадника-провідника". Ось так, — зітхнув. — Не хочеться переповідати, але й вас, даруйте, "підкупленого Грунтовым (мною тобто), журналіста", він теж не забув. Уже увічнив, — і, розпачливо помахавши руками, нібито розвіював чадний дим, що сповив

його, або проганяв з-перед очей самого підкупленого журналіста, директор узявся за пакетик з таблетками.

— Весело вам тут живеться. Таке враження, ніби, навідавшись до вашої Рибані, повертаєшся на півстоліття назад. І де зараз цей ваш "представник з району"?

— На другому поверсі, в кабінеті фізики. Проводить задушевні розмови з учителями. І ви знаєте, дехто не витримує, здається на милість Вандевури. Вже є вчителі, які запобігають перед ним, лестяться, підтакують. А що вдієш, так надійніше, принаймні не зживатиме зі світу. Вас ото дивував його чорний костюм-трійка. Так ото Вандевура справив собі той костюм одразу по тому, як довелося призначити його на посаду завуча. Ну а в директорський кабінет, напевне, в'їде каретою.

— Ви сказали: "довелося призначити".

— А ви гадаєте, що я крем'яний? Бувало думаю: "Кину йому ще й цей шматок, може, чоловік, нарешті втихомириться". І кинув, наївна моя душа. А виходить, навпаки, тільки апетит розбурхав.

— Про цей кабінет — ви теж серйозно?

— Які ж тут жарти? Третя комісія за якихось три місяці! І все за "сигналами", в кожному з яких на мене наклеюють вифарбовані в од— верту демагогію ярлики. Думаєте, в районі довго терпітимуть директора, на якого надійшли три такі сигнали? Та краще посадити на його місце писаку-"борця". Тоді він вгамується, і можна жити спокійно. Правильно ви помітили. У цьому закутні нічого не змінюється. Це якийсь заповідник вандевур.

— Щось подібне я вже чув од Марії.

— Не дивуйтеся. Так воно і є насправді. Жаль мені цієї дівчини. Нетутешній я, що тут у війну коїлося — того не відаю. Але що людина вона здібна, порядна, чесна — це я знаю напевне. І не за предків її ручався, а за неї... Характеристику теж не на діда підписував.

— Логічно. Заспокойтеся, все буде гаразд. Щоправда, в мене теж таке відчуття, ніби всі ці три дні я безнадійно борсаюся в трясовинні...

Директор стомлено, співчутливо глянув на Оснача і промовчав. "Я мав право розраховувати на істотнішу підтримку журналіста з обласної газети, — вичитав у його погляді Радомир. — А ти й сам прийшов до мене поплакатися".

"Пробачте, розгубився, — мало не вголос відповів йому Оснач. — Ніколи не зтикався з вандевурами. Я ще погано уявляю собі, що це за люди і як їм протистояти".

Уже виходячи від директора, Оснач зупинився на порозі.

— Поясніть мені врешті-решт, що він за людина — ваш Маркіян Маркіянович. Звідки в нього таке прагнення загнати в трясовину всіх, хто опинився поруч нього — мене, вас, Шаблюка, Марію, Полянського?

Директор якусь хвилю мовчав. Підвівся, підійшов, причинив двері.

— Я починав свою педагогічну кар'єру неподалік Одеси, в спец— школі-інтернаті для важковиховуваних, яких направляли до нас комісії по роботі з неповнолітніми.

— Чув про цю школу.

— Всього мені довелося побачити й пережити там: бійки, наркотики, п'янки, крадіжки. Все траплялося. Проте найбільше запам'ятався мені один наш "унікум". Як зараз бачу його: міцний, кремезний хлопчина. Розумний, симпатичний, дивовижно винахідливий і хитрий. Навіть прізвище його пам'ятаю, незвичне таке — Жлудов. Ага, Жлудов. Альберт. Красиве ім'я. І що дивувало всіх: цей хлопець міг бути отаманом — заводієм, не тільки в класі, але і в усій школі. Але він не прагнув цього. Крім того, на відміну від багатьох інших наших вихованців, Жлудов не крав, не встриявав у бійки, не пив, не кутив. Ангел во плоті — ось що це був за хлопчина, в порівнянні з багатьма зірвиголовами, які потрапляли до нашого інтернату. Але саме його остерігалися в нас найбільше. А дехто й боявся. І не тільки серед учнів. Панічно боявся. Як чуми. Учителі теж намагалися обходити його. Кожного місяця він обирав собі чергову жертву — учня або вчителя — і знущався над нею. Він міг тиждень, від підйому до відбою ходити за кимось із хлопців і стиха, з ввічливою посмішкою, ображати одними й тими ж словами. Обов'язково одними. Так тривало тиждень, два, аж поки доводив жертву мало не до божевілля. Та й взагалі, будь-яка образа, вигадка, будь-який найогидніший наклеп... Жлудов ні перед чим не зупинявся, жодних гальм, нічого святого він не визнавав. Винахідливість цього п'ятнадцятилітнього садиста не знала меж. Направили до нас молодого

вчителя. Цікавий педагог, неординарний, зі своїм підходом, своїми поглядами. Можна сказати, самородок. Так от, уже через місяць Жлудов заявив, що той учитель побив його, а перед цим так майстерно розіграв біля вчительської ганебну сцену з плачем і вигуками, так увійшов в образ учня, якого щойно побили і викинули з вчительської, що всі повірили: учитель — негідник! А ще через день Жлудов клявся, що той же вчитель запропонував йому наркотики, і всім показував цигарку, яку той нібито продав йому, задля примирення, всього за 50 копійок.

— На нар коринку вони коштують значно дорожче, — погодився Оснач. Колись, ще студентом, він, на свій ризик, заповзвся підготувати статтю про юних наркоманів. Одначе до газетних шпальт стаття не дійшла. "Знаєш, старенький, навіщо загострювати увагу на окремих нетипових для нашого суспільства явищах? У цьому питанні нас не зрозуміють". Скільки не наполягав тоді Радомир, як не переконував, що явище поширене і що відповідальність він бере на себе — шеф був неблаганний.

— Так от, — продовжував директор — учитель той мало не на колінах клявся перед педколективом, що він не робив цього, благав Жлу— дова відмовитися від своїх слів. Але це тільки підбадьорювало хлопця. Ще через кілька днів Жлудов підкинув у портфель нещасного педагога китайську авторучку літньої вчительки і через іншого учня "підказав", хто "позичив" у неї подарунок внука, курсанта морехідного училища. Ручку, звичайно, виявили, вчителька була гостра на язик, здійнявся скандал... Одне слово, коли через вісім місяців, цей учитель звільнявся від нас, це вже була не особистість, а щось зацьковане, жалюгідне, цілком деморалізоване. Серед вихованців цієї школи схильність до жорстокості не дивина. Але навіть найстарші педагоги не пригадували, щоб у стінах її з'являвся такий витончений моральний садист. Розумієте,

моральний? Ні до якого фізичного насильства цей здоровань ніколи не вдавався.

— Зрозуміло.

— Так от, Вандевура ще страшніший за Жлудова. Страшніший, тому що він при посаді, а ще тому, що його моральний садизм замішано на демагогії. Але так само, як і Жлудов, психічно він цілком нормальна людина. Винахідливий, нахабний і цинічний. Садизм його теж, по суті, є найвищим проявом цинізму. Тільки не вважайте, що пліткую про колегу, — раптом спохопився директор. — З вами першим і останнім говорю про це. Та й то тільки тому, що ось уже другий рік почуваюся "жертвою Жлудова".

"Жертва Жлудова"! Ще один термін? Цікаво було б розшукати цього Жлудова. В яких сферах відшукує він свої жертви в ці дні?

Як на те, на сходах Осначеві зустрівся Вандевура. Тепер він був уже не в своєму традиційному — чорному, а в якомусь світлому, в широку блакитну смужку, але теж досить елегантному костюмі. Проте змінити Маркіян Маркіянович міг тільки костюм, а не розсічене підборіддя, яке довелося заліпити пластирем.

— Ви діяльна людина, Маркіяне Маркіяновичу, — стримано проказав Радомир. — Вже й перевіряючого вчителя привезли. Дивовижна оперативність.

— Моє вшануваннячко, — хижо посміхнувся Вандевура. — І моліть бога, що тільки перевіряючого, а не слідчого. Молодість вашу пожалів, не захотів доводити справи до суду.

— Ви не мене, ви репутацію свою пожаліли. Знаєте, що, якби дійшло до суду — сплигло б чимало такого, про що вам не хочеться згадувати навіть уві сні. Не кажучи вже про суд. І з минулого, і з сучасного. А головне — завуча, якому, вибачайте, набив морду журналіст обласної газети, директором школи вже не призначають. Просто не наважаться. Саме це і зупинило вас, Маркіяне Маркіяновичу. Хоча, мушу визнати, я теж повівся неінтелігентно. Вибачаюсь.

— Потрібні мені ваші вибачення! — холодно скипів Маркіян Маркіянович.

— Моя справа — вибачитись. Згоден зробити це й при свідках. Не бажаєте?

Вандевура знову хижо посміхнувся і хотів пройти повз Оснача.

— До речі, про зраду Захара Шаблюка. Я знав одного його ровесника, який на колінах благав поліцаїв не губити. Але досить було одному з поліцаїв ляснути нагаєм, щоб він одразу погодився стати провідником загону фашистів. Через трясовину, до Кричинецького. І якби не Захар, що ціною свого життя врятував його і від смерті, і від тавра зрадника... Якби не він... Втім, що було далі — це вже вам краще знати, чи не так?

Гримаса, яка вимальовувалася на обличчі Вандевури, була гримасою людини, якій щойно разом із зубом намагалися вирвати щелепу. Він з острахом чекав, що Оснач скаже далі. Проте Радомир не мовив більше ні слова. Знав, що до одвертих, сповідальних розмов Вандевура все одно не звик. Та й не підніметься він до такої розмови.

ф ф ф

Прокидався Святослав Оснач довго і тяжко, наче виборсувався з трясовини. А коли нарешті відкрив очі, коли побачив над собою ясне полуднєве сонце, що пробивалося поміж двома уламками хмар, наче поміж двома скелями, і пригадав, де він знаходиться, то ще якийсь час боявся навіть ворухнутися: раптом виявиться, що він уже в оточенні ворогів, у полоні, перед стратою. І йому захотілося назад, у сон, подитячому спокійний, безтурботний, зовсім не солдатський сон...

Уже повіривши своєму фантазуванню, заплющив очі, але так стало ще моторошніше. Гарячково помацав біля себе руками і, з жахом усвідомивши, що зброї нема, різко, мовби виривався із пут, шарпонувався і, звівшись на коліна, роззирнувся. Калюжка, посічені очерети, гільзи, розкошланий кулями курінь... І тиша. Ні голосів, ні пострілів... Тільки джміль пікірує на нього, наче літак-торпедоносець на полонену мілиною баржу.

— Старшина! — неголосно покликав Оснач, ледве видобуваючи слова з пересохлої, аж попеченої спрагою горлянки, — Романчук, старшина!

"О, господи, який старшина?! Кого ти кличеш?! — На колінах підсунувся до румунської пілотки, відвернув її боковину, витер спітніле чоло. Пілотку хотів відкинути, але подумав, що тепер вона ще може знадобитися. — Нема вже старшини, нема, — пригадував минулий бій, масажуючи долонями заспане припухле обличчя. — Ти залишився один. Останній. І гріш тобі ціна, якщо не зумієш пробитися в степ і пройти якихось півсотні кілометрів до лінії фронту".

Так, вирватися, пробитись, дійти... Саме для цього його, десантника, й готували. Він повинен уміти вижити в тилу ворога, вміти маскуватись, захоплювати зброю і пробиватися, пробиватися до своїх.

Пригинаючись, Оснач перебіг до куреня і побачив біля нього карабін. Святослав пам'ятав, що патрони з його магазина він забрав, але все ж таки відвів затвор. Пусто. "Нічого, — мовив собі, — Хоч якась, а зброя. Ну а патрони... патрони роздобудеш. Усе ще тільки починається".

Збадьорений цим припливом рішучості, Святослав обережно підвівся і, ховаючись за стовбуром верби, уважно оглянув берег. Здається, нема нікого. Тіло рибалки все ще висіло в зашморгу, і він сказав собі, що, пробившись через трясовину, обов'язково зніме його і поховає. Аби тільки там не виявилось засідки! Аби тільки... Втім, роздумувати було ніколи. З хвилини на хвилину на тому боці знову могли з'явитися поліцаї чи румуни. З новим провідником.

Ще раз оглянувши берег, Оснач закинув карабін за плече і, знайшовши одну з жердин, з якими вони перебрали сюди, пішов до Сатанинського броду. Ні, тепер він буде винахідливим і одчайдушним... Він здолає цю трясовину, відсидиться до ночі в плавнях і врешті-решт дійде до Дністра... Обов'язково дійде. Зараз Оснач почувався так, як може почуватися хіба що людина, котрій вдалося вирватись із камери смертників за півгодини до страти. О, яким завбачливим він буде тепер! Яким нестримним, яким одчайдушно безжалісним пройде цей відміряний йому долею шлях, щоб нарешті повернутися зі свого першого десанту.

Однак щось сталося. Чи то за цю останню добу почав "блукати" Сатанинський брід, чи блукав він сам. Кілька разів Оснач провалювався в баюри так, що болотна каламуть сягала йому мало не до пояса, і рятувало його тільки те, що поблизу виявлялася купина, на яку йому вдавалося виповзти. А вже за острівцем з розтрощеною липою він свідомо вдався до ризику, помітивши, що з болота стирчить металевий приклад шмайсера. Як зброя опинилася там, цього Святослав зрозуміти не міг. Він не пригадує, щоб хтось із німців загинув так далеко від броду, та ще й по той бік острівця. Хіба що котрийсь із солдатів у відчаї пожбурих його туди.

Знову, вкотре вже, провалившись у баюру, Оснач усе ж таки зумів дотягтися до нього палицею і зачепити сучком за петлю ремня. А, видобувшись на брід, зумів відшукати дві залишені старшиною мітки, які дивом збереглися й, орієнтуючись на них, подався далі, на ходу очищуючи автомат од болота. Діставшись нарешті прибережних плавнів, Оснач вийшов на берег ліворуч того узвишшя, на якому стояла здичавіла груша, і кілька хвилин уважно оглядав місцевість. Три ланки літаків, що полетіли на Дунай, — це все, що нагадувало йому зараз про війну. Ні гуркоти гармат, ні стрілянини. Село наче вимерло. "Де Марія? — уже не вперше запитував він себе, хоча знав, що сидючи тут, над болотом, відповіді не знайдеш. — Що з нею? Невже схопили?"

Йому хотілося пошвидше добутися до хутора. Але тіло рибалки... Залишити його на поталу воронню Оснач не міг. А селянам фашисти, мабуть, забороняли знімати страченого. Ясна річ, забороняють. Хоча б на кілька днів. Якщо Марія врятувалася, ввечері вона обов'язково навідається сюди, побачить старого і... Святослав з жахом уявив собі,

як дівчина намагатиметься зняти страченого. Ні, цього не можна допустити.

Часу на те, щоб добре почистити автомат, у нього не було. Але Оснач усе ж таки вийняв зі ствола і з магазину всі десять патронів, поклав їх на пілотку, проти сонця, щоб підсохли, скинув бушлат і, пригинаючись, побіг схилом узвишшя до дерева. Йому залишалось зробити всього кілька кроків, коли з низини раптом долинули торохкотіння мотоциклів. "Невже знову рейд на острів?! — жахнувся він. — Невже здогадалися, що нас було двоє?"

Пригинаючись ще нижче, Святослав кинувся до зброї, схопив автомат, патрони і вскочив в очерет. Ледве він сховався за стіну стебел, як перший мотоцикліст уже заглушив мотор за кілька метрів од груші. Присівши навпочіпки, десантник бачив, як з коляски виліз офіцер і, вислуховуючи пояснення мотоцикліста, що зійшов з заднього сидіння, почав оглядати в бінокль острів та навколишні плавні.

Тим часом під'їхало ще два мотоцикли. Слідом за ними з'явилася група вершників. Один, судячи з форми, був румунським офіцером, з ним — четверо солдатів і двоє поліцаїв. Щойно вони спішилися, німецький офіцер відірвався від бінокля і, показавши рукою на тіло рибалки, наказав: "Прибрати цю пададь! Негайно!"

Скориставшись із того, що всі вони звернули погляди на страченого, Святослав заповз ще подалі в очерети і заліг у виярочку біля самого берега. Становище його здавалося безнадійним. Та частина плавнів, у якій він опинився, була невеличкою,

досить офіцерові уважно оглянути її в бінокль, або комусь із солдатів підійти поближче, і вони одразу ж виявлять того, кого шукають. Отож урятувати його могло тільки диво. І все ж таки, намагаючись не видати себе зайвим рухом, Оснач обережно визбирував сухі очеретяні стебла і клав на себе, щоб хоч якось замаскуватися. Зараз це було єдине, чим він міг зарадити собі.

— Партизана закопати, чи як?! — долинув до Святослава голос одного з поліцаїв.

— У бо лото його, — різко і владно наказав офіцер по —німецькому. — Кулеметники, обстріляти острів і навколишні плавні.

Поки німці з усіх трьох кулеметів прочісували Кричинецький, поліцаї за десять кроків від Оснача занесли тіло старого на болото, стоячи на купинах, розгойдали його і кинули в трясовину.

— Легкою смертю відбувся, — процідив той, вищий зростом поліцай, що стояв ближче до Святослава. — Його б у гестапо. Хай би з ним ще там "порозважалися". Вони вміють.

— Тепер з ним бог розважається. У господи, кажуть, своє гестапо, — п'яно реготнув другий поліцай. — Та й болото наше не згірше біблійного пекла.

— Якби німці не поперлися з дурної голови на Кричинецький, все було б гаразд. Ми б цього тюльчиного флоту дочекалися тут, на сухому. Посиділи б ці десантники, посиділи і вийшли б.

— Ото істинно. То було б по-нашому. А тепер, бач, есесівець вже нам не довіряє, того й гляди самих у гестапо запроторить.

Поліцаї вийшли на берег і, закуривши, стежили, як трясовина повільно поглинає тіло Крижаня.

— Поталанило тобі, Святешний, що офіцер послав за підводою. Вже й за твій упокій довелося б випити.

"Ось він, Святешний! — сумовито всміхнувся Святослав, — спрагло облизуючи порепані, притрушені пилюкою губи. — Маріїн заступник! Шкода, що офіцер відіслав тебе, шкода!"

— Якщо й пішов би, в трясовину за хлопцем не поперся б, — зневажливо процідив Дмитро. — Все ж таки трішечки цей брід знаю.

— Чому ж не повів, коли знаєш? — в'їдливо поцікавився другий поліцай.

— Бери й веди, якщо такий розумний. Пішли, офіцер кличе. І не розпускай язика.

Обережно повернувши голову, Оснач бачив, як вони поспішливо, боячись потрапити під кулеметну чергу, піднімаються на пагорб. Несподівано один з кулеметів ударив по заростях, в яких він ховався. Кулі проорали вологу землю за якихось десять сантиметрів од ліктя Святослава, а зрізані стебла очерету лягли, наче з-під коси, на голову і плечі. Осначу ще й добряче пощастило, що "косарем" той німець виявився досить недбалим. Ще кілька таких черг, і моряк виявився б перед ним, наче посеред викошеного лужка.

— Як ви спромоглися втратити на цьому болоті стількох людей, фельдфебеле? — запитав офіцер, і тільки тепер, ледь припіднявшись, Оснач побачив, що він ще далі

відійшов од груші і стоїть якраз навпроти нього. Десантник сильніше втисся в землю і заплющив очі. Коли ж це все закінчиться?! Коли він виплутається з цієї проклятої "трясовини"?

— Не вірю, що моряк був один, пане офіцер, — відповів фельдфебель. — Російські десантники влаштували тут справжнісіньке побоїще.

— Десантники? Отже їх було кілька? Де ж вони тепер?

— Їх встигли вивести в степ.

— Хто це зробив? Одного провідника повісили, другий загинув у трясовині. Чи, може, в цьому селі брід знає кожна дитина? Тоді селян треба перевіпати!

— Перевіпати, а село спалити! — охоче підтримав його фельдфебель, — навіть якщо й не знають.

"На жаль, я чудово розумію все, що вони говорять! — відкрив для себе Оснач, на якусь хвилю забуваючи про небезпеку. — Цікаво, що сказав би про мою вимову справжній німець? Роздобути б форму німецького офіцера... Німців тут небагато, здебільшого румуни. А для них навіть я був би справжнім німцем... Спочатку виборсайся звідси, генію від розвідки, — скептично розвіяв власні фантазії. — Господи, забралися б вони звідси до дідька! І ніяких хуторів! Негайно в степ... Подалі звідси".

— Де загинув обер-лейтенант? На болоті, чи вже на острові?

— Поліцаї стверджують, що десь по дорозі до острова. Але це тільки припущення. Свідків не існує.

— Треба втопити і поліцаїв. Це неподобство, що проти десантників кидають німецьких солдат, у той час, як російські мавпи відсиджуються по домівках! Кулеметники, ще раз "пройтися" по острову!

"Невже?! Без прочісування плавнів? — усе ще не вірив своїй долі Оснач, коли кулеметні черги затихли і вся кавалькада мотоциклістів і вершників рушила до села. — Щось не схоже на німців. Хоча... офіцер, мабуть, навідався сюди з районного центра і тільки для того, щоб на місці з'ясувати, що тут відбувається. А їхав з твердою впевненістю, що йому випаде найлегше — допитуватиме десантників".

Усе ще не вірячи в свій порятунок, Оснач обережно виповз з укриття й роззирнувся. Ні, засади, здається, нема. Не може бути! Уцілів! Живий! Один з усього десанту. Розповідатиму потім хлопцям, як воно все тут колося — не віритимуть. Сам не вірив би.

"Яструб! Над островом... Над плавнями... Господар!"

Сприймавши його появу, як віщий знак, десантник звівся на коліна і благоговійно простежував його неспішливий, державний лет.

13

"Представником 3 Району" — Радомир Оснач вирішив так називати його про себе — виявився чоловік років шістдесяти п'яти. Зовсім лисий, з мідною засмагою, по-східному вилицюватому обличчі, він скидався на артиста масовки, якого загримовано під тибетського далай-ламу. Навіть широкий зеленуватий піджак його дещо нагадував халат. От тільки колодки орденських планок на вилосі дещо вибивали Представника 3

Району, і з "костюму", і з образу.

— Мені сказали, що ви приїхали сюди за листом Маркіяна Маркі— яновича Вандевури, — мовив Оснач, відрекомендувавшись. — І дуже хотіли зустрітися зі мною.

— Ну так, бачите, співпало, що ми, бачите, одночасно... — розгублено всміхнувся Представник 3 Району, так і не назвавши себе. — І кожен у своїй справі. А тут раптом скарга. Та ще й така, що за всіма параграфами до "дела".

— Я правильно зрозумів: вас прислано з райкому партії?

— З райвиконкому. Позаштатний інструктор, — мабуть, не так часто доводилося цьому Представникові 3 Району розмовляти з журналістами, щоб він міг одразу визначити тон розмови. Тому ініціатива поки що належала Осначеві. — Аж райком в курсі, в курсі, все за параграфом.

— Ви можете ознайомити мене з листом Вандевури?

— З листом товариша Вандевури, — м'яко уточнив Представник. — Будь ласка, будь ласка. Для вас не секрет. Познайомтеся. Щоб усе за параграфом.

І, поки Оснач читав-перечитував цього, написаного на аркуші зі шкільного зошита рівною чіткою в'яззю листа, — невідривно стежив за ним, намагаючись вловити щонайменші зміни в настрої журналіста. Він передбачав, що розмова буде нелегкою, проте мав намір виконати свою місію до кінця. І чекав слушного моменту.

Десантники, що опинилися на острові Кричинецькому, були названі в листі "групою дезертирів, які переховувалися в глибокому тилу ворога"; учень Захар Шаблюк "неповнолітнім зрадником, що вихопився провести фашистів на острів"; директор школи Віктор Гнатович Грунтовий — "людиною з низькими моральними критеріями, яка підтримує прагнення "декого" видати Захара Шаблюка за юного героя", користуючись при цьому "свідченнями нащадків колишніх зрадників Батьківщини" та "послугами найманого журналіста тов. Оснача", котрий, як з'ясувалося, "є внуком одного з дезертирів, що проліз до редакції обласної газети, оспівав подвиг зрадника і дезертирів у своїй близнірській повісті, опублікованій, з неогляду редакції, в газеті військового округу, а тепер ще й збирає матеріал для нарису... знову ж таки про зрадника-виродка З. Шаблюка".

Прочитавши все це, Оснач тільки сумно всміхнувся і втер спітніле чоло. "Моральний садизм, замішаний на демагогії, — згадав він слова директора школи. —... як найвищий прояв цинізму". Тоді йому здалося, що Грунтовий перебільшує, згущує фарби. А виявилось: ні. "Моральний садизм, замішаний на демагогії" — це якраз про Ван— девуру. Цей чоловічок будує свій душевний комфорт виключно на трясовині демагогії і садизму. І, що найдивовижніше, відчувається вдоволенням.

— Скажіть, — запитав Радомир Представника 3 Району, — ви, особисто ви, вірите тому, що написано в цьому папірці?

— Ну, як вам, е-е, сказати? — розвів той руками. — Маркіян Маркіянович — людина шановна. Вірю я, чи не вірю — не має ніякого значення. Моя справа, е-е, маленька, моя справа — перевірити. Щоб усе, е-е, за параграфом.

— Я знаю, що Вандевура — колекціонер, етнограф. Він допомагає районному

музеєві. Знає свій шкільний предмет. І все ж таки в мене особисто склалося тверде, але цілком професійне враження, що це людина, яка часто вдається до негідних засобів, і то не безкорисливо. Ви наважтеся передати цю думку журналіста голові райвиконкому і секретарю райкому партії, чи мені слід зробити це самому?

— Чому ж, передам-передам. Все ж таки ви — журналіст. А думка преси, та ще й зараз, у часи, е-е, перебудови...

"Магія титула "журналіст обласної газети" все ще діяла на цю людину. — Зауважив Оснач. — і про "перебудову" не забув згадати. Можливо, ще не все втрачено".

— В такому разі, прислухайтеся до моєї думки, навіть з огляду на те, що, коли вірити Вандевурі, мій дід був дезертиром, який, зважте, із зброєю в руках до 1944 року боровся з ворогом у його глибокому тилу.

— А хіба це відбувалося в 44-ому? — аж тепер на обличчі Представника 3 Району з'явився зблиск зацікавленості тим, що так хвилювало Оснача. Як-не-як, він був фронтовиком і вважав, що де в чому з того, що стосується війни, він таки здатний розібратися. — Двоє моряків— дезертирів у 44-му? На острові? Стоять на смерть? У своїй морській формі? Хоча могли б перевдягнутись. — поспішливо розкручував логіку викладених у листі "фактів".

— До того ж, один із них, останній з десанту, (бо ті двоє моряків висадилися на Задністров'ї в складі десанту), — Святослав був нагороджений за своє "дезертирство" орденом Червоної Зірки і підвищений у званні — з рядового до молодшого лейтенанта. А закінчив війну капітаном морської піхоти. У відставку пішов полковником.

— Один із них — тобто ваш, е-е, дід... — розуміюче кивнув Представник 3 Району.

— Як загинув другий десантник, Федір Романчук, ви дізнаєтеся з цієї повісті, — видобув Оснач зі спортивної сумки вже досить-таки зіжмакані газети.

— Це про неї, е-е, мовилося в листі — там, де йшлося, е-е, про повість?

— Про неї. Я давав її читати Вандевурі.

— Товаришеві Вандевурі, — тактовно уточнив Представник 3 Району. — Ага, добре, що повість виявилася при вас. — Радомир чекав, що він хоча б гляне на публікації, проте Представник не розгорнув жодного примірника газети, навпаки, кожен із них старанно розгладив, акуратно поклав у папочку, ніби одразу підшивав до "справи", і знову очікуюче глянув на Оснача.

— До речі, прочитавши цю повість, події якої описані зі слів мого діда, ви переконаєтеся, що Захар Шаблюк чудово знав брід. І що Марія, дружина фронтовика Георгія Миколайовича Крижаня — в повісті він під іншим прізвищем — навіть збиралася послати його, щоб він уночі вивів моряків з острова. Тобто, все свідчить про те, що хлопчина свідомо повів фашистів таким шляхом, щоб жоден із них і до острова не дійшов, і назад не повернувся. Там, на трясовині, він здійснив подвиг. Подвиг, розумієте?! Отже, всі звинувачення щодо нього, щодо директора школи...

Вони говорили ще з півгодини: про Грунтового, про Марію Святешну, Захара Шаблюка, Гриня, Полянського... Говорили про те, що не можна паплюжити живих і загиблих. А робити це, не маючи підстав — злочин. І Радомирові вже навіть почало

здаватися, що вони остаточно порозумілися.

— Скажіть, — запитав він, вважаючи, що все з'ясовано і розмову можна завершувати, — скільки "сигналів" Вандевури ви перевірили за останні роки?

— Не знаю, як інші. Я особисто перевіряю, е-е, другий лист, — неохоче відповів Представник 3 Району, — А дещо повагавшись, додав: — Було ще, правда, три, е-е, анонімки. Ми їх цілими комісіями перевіряли. Як я тепер розумію, теж, е-е, Вандевурою написані, бо почерк хоч і змінено, але... І це тільки в район. А в районні інстанції він тепер, е-е, пише рідко. Анонімки теж не пише, підписується.

— Навіщо ж ви перевіряєте всі ці листи? І чому цей чоловік досі на посаді завуча?

— А ви що, не знаєте постанови про те, як, е-е, треба працювати з листами трудящих? А це ж не анонімки, вони з підписами. Все, е-е, за параграфом.

— Гаразд, постанова, "листи трудящих"... Але хоча б один серйозний факт Вандевура зумів аргументувати? Що Шаблюк зрадник, що десантники — дезертири?.. Він що, зв'язався з архівами, може послатися на свідчення очевидців?

— Та хіба ж він щось, е-е, доводить? — щиро здивувався Представник 3 Району. — Чому він повинен доводити? Він, е-е, сигналізує. Його діло — сигналізувати. А наше — перевірити, з'ясувати, розставити все, е-е, за параграфами. Невже й вам, журналістові, треба пояснювати такі елементарні речі?

"А "виправдання" він позичив у Вандевури, — подумав Радомир. — Цілком у душі "сади́ста від демаго́гії".

— Нічого дивного: іноді саме такі "елементарні речі" і потребують пояснення. Бо як тоді бути зі статтями в центральній пресі про анонімки, наклепи, психологічний клімат у колективі?

— Ну, щодо преси... Я розумію: перебудова... Ми, е-е, в курсі, ми, як завжди, "в світлі рішень"... Та й знаєте, я вже стільки перебудов пережив... Першу — ще тоді, коли батько ваш у сусідському садку, е — е, сливки крав. І вже тоді й сам сигналізував про таких занадто "перебудованих", як ви. За одвертість, той, вибачайте.

— Сигналізували, не сумніваюся, — всміхнувся Радомир. — Кого— кого, а "сигналізаторів" нам у ті часи не бракувало. Та й тепер їх чимало. Може, настав час оголошувати окремі міста, села, цілі області "безанонімними та позасигналізаторськими" зонами? Як у Західній Європі проголошують без'ядерні. Іншого засобу відучити тисячі людей від "сигналізаторства" я не бачу.

— А це вже чорта лисого! — підхопився Представник 3 Району, сприйнявши цю заяву з усією можливою серйозністю. — Поки не буде відповідної, е-е, постанови — ніхто ніяких зон: ні без'ядерних, ні безанонімних у нас не оголосить! Журналістові слід було б знати про це. От з'явилася постанова, щоб мовляв, анонімки, е-е, не розглядати. А навіщо вона потрібна була? Кому потрібна? Анонімки, щоб ви знали, — це теж акт патріотизму. Іноді буває так: те, про що пишуть, ніби й не підтверджується. Але все одно, покопаєшся, е-е, покопаєшся і чогось, як не на карну статтю, то на "догану з занесенням", а назбриаєш! Скільки ворогів народу ми виявили тільки завдяки анонімкам!

— Яких це ворогів народу?! — скипів Оснач. — Тих, десятки, а може, й сотні тисяч людей, яких тепер посмертно реабілітують?!

— Та хоча б і тих, — спокійно відповів Представник 3 Району — Поменше начитуйтеся всіляких "перебудовних" статейок. Сталін! Сталіністи!.. Не знаю, про що там, у Москві, думають, даючи згоду на публікацію цих одверто ворожих соціалізові статейок...

— "Ворожих соціалізові"?

— Ащо, ні? Що вас так дивує? Ворожих! Що садили, розстрілювали? Правильно, і садили, й розстрілювали. Значить, було за що! Або так треба було.

— Кому... треба було?

— Кому? Нам. Тим, хто півстоліття будував наш, е-е, істинний, сталінський, соціалізм. Соціалізм, якого ми не зрікаємося і який, згадаєте моє слово, врешті-решт переможе. Що, незвично? Зараз іще не наважуються говорити вам таке одверто, у вічі? Нічого, посміливішаємо.

— Навіть так? Ну, тоді справді... Тоді хвала "листам труляпіих", навіть якщо всі вони анонімні і всі факти в них не підтверджуються! — й собі підвівся Оснач. — І нехай ніколи не переведуться копачі-переві— ряючі, надійні стовпи і символи сталінсько-соціалістичного ура-патріотизму! Що, незвично чути таке?

Якусь хвилю вони стояли один проти одного і мовчання їхнє, їх пронизливі погляди промовляли красномовніше за будь-які слова. Це було мовчання людей, які вже давно стоять по різні боки "барикади", і навіть не приховують цього. Бракує хіба що самої барикади. Вони готові звести її.

— Ну та все це теоретично, — першим відступив Представник. — А якщо конкретно про лист, е-е, Вандевури, за яким мене послано... Можливо, товариш Вандевура дещо й перебільшує. Можливо. Не сперечаюся... Але погодьтеся, що й історійка з бродом, теж, е-е, така собі, з душком... Чого це раптом оцей ваш., е-е, як його... Захар Шаблюк виявився в плавнях попереду загону фашистів? Це по-вашому що, за параграфом? Скажете: "Хлопчина свідомо прирік себе на страшну загибель у трясовинні? Баєчки, шановний, баєчки! А те, що він повів фашистів — доказів уже не потребує, бо це факт! Або ваші так звані "десантники"... Чого це раптом вони забилися на острівце, в той час, як наші доблесні війська вели наступ на всіх фронтах і вже

підходили до Дністра? Навіть якщо вони й були в складі десанту? Що ж виходить? Що всі інші загинули, а ці двоє чомусь виявилися на острові! І замість того, щоб загинути у відкритому бою з окупантами, відкритому бою з фашизмом — ховалися. Га, вас це не дивує?

— Ось тут я з вами згоден — вони негідники. Не мали вони права відсиджуватися три дні на хуторі, в той час як "доблесні радянські війська вели наступ на всіх фронтах". Навіть якщо, відсиджуючись, вони й нападали на фашистів. У них був лише один шлях: негайно, е-е, загинути у "відкритому бою з фашизмом". До речі, захисники Брестської фротечі теж не кращі. Замість "відкритого бою з окупантами", в останні дні вони віддавали перевагу партизанській боротьбі в підземеллях. Відсиджувалися.

— Ви не хитруйте, е-е, не хитруйте! Я знаю, що кажу, і тут усе за параграфом. Або ця ваша Марія Святешна. Що дід її був поліцаєм — факт? Факт. А директор школи Грунтовий факт цей чомусь недооцінює. Політично, я б сказав, е-е, не дооцінює. Характеристику для вступу до вузу він підписав? Він. Щоб з інституту не відраховували теж він відстоював? Він. І на роботу влаштував, користуючись тим, що директором елеватора його давній знайомий. Ви гадали, що я всього цього не знав? Помиляєтеся. Хоч я щойно й над'їхав, але вже весь "в матеріалі".

— Просто ці люди відчули, що дівчину треба рятувати. Адже провини Марії Василівни в тому, що дід її був поліцаєм, нема. Так само, як нема вашої провини в тому, що ваш дід служив унтер-офіцером у царській армії, яка, як відомо, була вірною опорою царизму — пригноблювача всіх знедолених народів Росії. А батько — той взагалі знався з махновцями. Що, скажете ні? Був такий гріх у нього, був...

— А хто це вам сказав, що він був унтер-офіцером?! — вирячився на нього Представник 3 Району. — Та навіть якщо й був! Які махновці!? Та ви!.. Ви знаєте з ким говорите? Це шантаж!

— Чому ви вирішили, що шантаж? — усміхнувся Оснач, пройшовшись по кабінету голови сільради, де відбувалася ця розмова. — Я ж не стверджуватиму, а всього-на-всього сигналізуватиму. А "копатимуть" уже без мене. Там люди з досвідом, розберуться. Ну, не з махновцями, то з денікінцями, чи білорумунами.

— Мені спадає на думку інше, товаришу, е-е, як вас там... Що тугу вас зібралася така групка людей, до якої треба у-важ-но, у-важ-нень— ко придивитися! І то придивитися за всіма параграфами. Але будьте певні: придивимосся! Хоча, повторюю, товариш Вандевура, е-е, можливо, й той, в деяких параграфах своїх сигналів може відступати від істини...

Останні слова Представника 3 Району долинали до Оснача вже з-за зачинених дверей. Він не мав наміру вислуховувати всього, що скаже "копач"...

"Дід — унтер-офіцер царської армії! — розсміявся Радомир. — Збожеволіти можна! Садизм від демагогії — ось він: порятунок від садистів-демагогів! Ну, Вандевура, ну, геній морального садизму!.. Доведеться в тебе дечому повчитися! Боже мій, невже справді доведеться?!"

* * *

Давно час було залишити цю прокляту місцину і перебратися до першого-ліпшого степового яру, де можна більш-менш спокійно дочекатися ночі, однаке якась сила все ще не відпускала Святослава від озера, від його очеретяних джунглів. Так, йому довелося чимало пережити тут, кілька разів опинявся на лезі смерті, і все ж таки щось підказувало Осначеві, що порятунок його саме тут, у плавнях, біля цього острівця. Степ, як і раніше, відлякував його своєю беззахисною оголеністю і тією невідомістю, що чатуватиме там на нього на кожному кроці. А тут він невидимий. Для одних він загинув смертю Романчука, для інших — утік у степ. Кому спаде на думку розшукувати його тут, біля броду?

Святослав старанно очистив і змастив автомат, протер і вклав у магазин патрони, а

потім, замаскувавши у виярочку карабін, перебіг на вершину пагор бай заліг там. Тепер, коли в руках його знову з'явилася зброя, десантник почувався впевненіше. Путівець, що вів до села, був безлюдним і патріархально-мирним, село — заспаним, навіть невеличка череда — кілька корівчин і гурт овець та кіз — існувала якось ніби сама собою: пастуха біля неї не видно було, та й нікуди вона не рухалася, наче на полотні пейзажиста. Споглядаючи цю сільську ідилію, Осначеві просто не вірилося, що ще півгодини тому тут лунали голоси ворогів і постріли, що тихими очеретами скрадалася смерть.

"Знати б ще, де зараз Марія? Хутір фашисти не спалили — бачив би дим. А не спалили — тому що лишили засідку. Чатують на хуторянку. І на десантника".

Очеретами, скрадаючись, Оснач добувся хутора і хвилин двадцять пильно придивлявся до хати Куденка, інших будівель, дослухався, чи не долине звідкись голос, якийсь підозрілий звук. Тільки переконав-

шись, що хутір безлюдний, наважився увійти в нього. Хата рибалки була відчинена навстіж. Уже й першого погляду було досить, щоб зрозуміти, що карателі пограбували її. А все, що лишилося, побили, або звалили на купу посеред кімнат. Чому вони не підпалили її, збагнути цього Оснач не міг.

На кухні йому трапився шматочок зчерствілого коржа, і тільки тоді він посправжньому відчув голод, страшний нестерпний голод, якого здатна відчути тільки людина, котра дві доби не мала в роті й крихти хліба. Одразу згадав і про те, що десь у плавнях залишилося кілька банок консервів. А згадавши, поклав корж у кишеню і побіг до півострівця, з жахом думаючи, що він робитиме, якщо консервів там не виявиться. Одначе всі три банки, які вони зі старшиною залишили собі на дорогу, були на місці. Побачивши їх, десантник аж затанцював від радості. Так чи інакше, йому треба було дочекатися вечора в плавнях, й оскільки часу ще було задосить, Оснач вернувся з консервами на хутір. Нехтуючи небезпекою, розтопив у печі, закипятив чай і влаштував собі королівський обід.

Отой коротенький півгодинний сон, якого Святослав подарував собі на острові, не приніс відпочинку, і він усе ще почувався стомленим. Трішечки повагавшись, вирішив, що найкраще буде, якщо підніметься на горище, де Марія колись вимостила для нього і старшини лежанку. Звідти і за путівцем можна буде поглядати, і подрімати, якщо доведеться, й захищатися.

Може, з годину десантник справді сидів біля віконця, вдивляючись у путівець, але досить скоро замріявся і йому почали пригадуватися то усміхнене обличчя Мари, то насмішкуватий голос старшини, нібито й досі чув його там, лежачи на приморському узвишті, за кілька кроків од фашистів; то стривожені очі матері, якими запам'яталися відтоді, як прощалася з ним біля військкомату.

Засинав Святослав уже тоді, коли в очеретяну стріху вдарили перші важкі краплі дощу. Йому здавалося, що він усе ще на острові, в курені, й ось-ось, сюди має зазирнути Романчук. Йому й снилося — озеро, пліт, якого вони зі старшиною все ж таки змайстрували, зваливши для цього дві верби, і яструб, що невідомо чому все кидався і

кидався на старшину. Романчук відбивався від нього прикладом і щось гукав йому, Осначеві. Можливо просив допомогти. Але Святослав уже стояв на плоті, що відносив його все далі й далі від острова.

Старшина відбивався від яструба і все ще гукав свого бійця. Одначе, прокинувшись, замість голосу старшину, Оснач виразно почув, як хтось вигукував по-німецькому: "Гер обер-лейтенант. Гер обер— лейтенант! Тут валяються пусті консервні банки!"

— Російські?

— Ні, здається, румунські, — відповів той же голос по хвильці мовчання.

— Тоді якого дідька?! Наші союзнички обжиралися!

На якусь мить Святослав знову заплющив очі, намагаючись або втекти у свій "очеретяно-острів'яний" сон, або ж остаточно прокинутися, щоб не чути цих лайливих голосів. Але й крізь дрімотину до нього долинали голоси німців, які неквапно, по-господарськи, розташувалися на постій.

Обережно, намагаючись не шарудіти, десантник підповз до відчинених дверцят і визирнув. За три кроки від приставленої до горища драбини стояли двоє німців. Вони курили, дивилися на озеро і вголос мріяли про те, що непогано було б покататися на човні та наловити риби. Неподалік, біля лабазу, гуртувалося ще кілька солдатів, а з-за рогу будівлі виглядав кузов машини. "Скільки ж їх тут?! Невже цілий взвод? Так, солдат звертався до обер-лейтенанта, отже, щонайменше взвод".

Ще коли вони переховувалися тут разом із старшиною, Святослав пробив у стрісі невеличкий отвір, через який можна було бачити все, що діється у дворі, перед ганком. Зараз він найбільше побоювався, щоб у хаті не почули якесь підозріливе шарудіння на горищі, тому до отвору цього наближався надзвичайно повільно, а припавши до нього, заскреготав зубами: біля лабаза стояли аж три машини. У дворі повно німців: одні мудрують біля техніки, інші вовтузяться біля похідної кухні, ще інші оглядають лабаз, покинуту хату сусіда Крижання, чи просто тиняються понад озером.

Єдине, що трішечки заспокоювало Святослава, — з усього було видно, що прибули сюди німці не як карателі, і можливо, навіть не здогадуються, що недавно тут неподалік, на озері, тривав бій з десантниками. Скоріше за все, офіцер скерував сюди колону, тільки тому, що натрапив на озеро і хутірець на своїй карті. Втім, для Оснача це вже не мало ніякого значення, як саме вони натрапили на цю райську місцину. Весь ідіотизм його становища полягав у тому, що він знову опинився у пастці. І вибратися з цього горища зможе тільки вночі. Але до ночі його неминуче виявлять. У хаті місця всім не вистачить, отож кілька солдатів обов'язково спробують розташуватися на горищі. А в магазині його шмайсера десять патронів. Всього-на-всього десять! На якихось три хвилини бою.

Оснач знову перебрався поближче до драбини, поклав біля себе автомат, поруч нього — видобутий з-за халяви ніж. А намацавши біля стегна товстий, схожий на розігнуту кочергу, прут — переклав поближче до дверцят і його.

Сонце вже хилилося до обрію, одначе проміння його все ще сушило прибиту коротким дощем степову землю, і, нервово поглядаючи на нього, Святослав з сумом

думав про те, що чекати сутінок доведеться ще довго, занадто довго, бо кожна хвилина правитиме за вічність.

Святослав бачив, як німці вечеряли, бачив, як один із них, унтер— офіцер, чи, може, фельдфебель, наділяв кожного порцією шнапсу, чув, як збдьорені спиртним, німці заходилися наспівувати, аж поки офіцер не гаркнув: "Припинити!"... За цей час солдати десятки разів проходили повз драбину, якийсь лисуватий пузань навіть хвилин десять сидів на нижньому щаблі, проте жодному поки що не спадало на думку піднятися і глянути, що там на горищі. Не спадало, мабуть, тільки тому, що дверці були відчинені і до них вела драбина...

Нарешті сонце зайшло. Долину і плавні облягли сутінки. І тільки десь далеко, біля того берега, плесо озера ще висвічувало проміння вже невидимого звідси сонця, а здавалося, що то занурилося в озерну глибіню саме світило. Тепер воно відкривалося Осначеві осяйним віщим знаком. От тільки що він віщував: довге й щасливе життя, чи близьку смерть?

Тим часом німці почали готуватися до відбою. Хто ладнався спати в критих машинах, хто в хатах, кілька чоловік понесли шинелі в лабаз. Одначе горище інтересу в них поки що не викликало. Поки що... То, може, спробувати зараз? Влучити момент, миттю скотитися драбиною вниз і проскочити в палвні... Чи вдасться?

Вартові — он вони: один прогулюється вздовж озера, щоразу проходячи повз драбину, другий — узвишшям, третій — поза машинами. Німецький офіцер, очевидно, вже мав достатній окупаційний досвід, набутий десь в інших, "партизанських", краях, і волів застрахуватися від несподіванок — виставивши аж трьох вартових.

Поволі спливав час, а спускатися з горища все не можна й не можна було, Святослав розумів, що він втрачає свій останній шанс, але вдіяти нічого не міг. Ось нарешті і "його" німець. Це був дебелий чоловік, в руці якого автомат здавався дитячою іграшкою. Оснач бачив, як, перекинувши шинель через плече, цей унтер-офіцер сміючись підійшов до вартового, запрошуючи і його переночувати на горищі, а потім, притиснувшись до дощок біля дверцят, стежив, як німець безпечно піднімається драбиною, тяжко відхеуючи і налягаючи на щаблі так, що ті ледве витримували його. Добувшись дверцят, унтер-офіцер спочатку вкинув на горище шинель, за нею автомат, а тоді вже почав залізати й сам, і робив це довго й невміло, не ввмозі перекинути своє грузке тіло через поріжок. А коли чергова спроба нарешті вдалася, Оснач, вискочивши з-за комина, з усієї сили вдарив його прутом по потилиці. Німець приглушено зойкнув і це примусило десантника завмерти, але, на щастя, вартовий, що вже далеченько відійшов од драбини або не почув, або ж не надав тому зойкові ніякої уваги. Оснач обережно відтягнув обм'якле тіло унтер-офіцера трохи далі від дверцят і знову прислухався. Ні, біля драбини нема нікого. Тепер не можна було гайнувати ні хвилинок.

— Як там справи, Фрідріх?!

— Чудово! — приглушено пробасив Святослав по-німецькому, поспіхом переодягаючись в форму унтера.

— Туди б ще гарну румуночку, таку, як, пригадуєш, у Бухаресті?!

— Іди до дідька! — так само неголосно й невиразно пробубонів Оснач, одягаючи френч прямо на тільняшку. Якщо йому вдасться пробратись до своїх. Вона повинна буде стати його "посвідченням".

Вартовий розсміявся і побрів було далі, але раптом зупинився, постояв і знову повернувся до драбини.

— Слухай, Фрідріху, там для мене місце знайдеться? Коли мене змінять...

— Ні, — буркнув Святослав, відчуваючи, що нерви його напнуті до останньої миті, а горло судомно перехопило — так боявся, щоб німець не визначив по голосу, що говорить з ним не Фрідріх.

— Нічого, знайдеться! — знову розсміявся вартовий, — з мене пляшка молдавського вина. — І теж почав підніматися.

Зачувши рипіння щаблів, десантник підступив до отвору і завмер. А тільки-но в ньому з'явилася голова вартового, теж щосили вдарив його прутком. Цього втягувати було важче, і коли Осначеві це нарешті вдалося, він відчув, що від страху і надлюдського напруження все тіло його зійшлося потом.

Тепер уже залишатися тут не можна було ні хвилини. А чоботи унтер-офіцера, як на те, виявилися завеликими. Хоч як не хвилювався Оснач, йому все ж таки вистачило волі роззути й вартового. На щастя, ці підійшли. Ще кілька хвилин пішло на те, щоб порозпихати по кишенях запасні магазини. Ось, здається, і все. Святослав одягає пілотку, завдає ще по одному удару обом "квартирантам", і припадає до щілини

в стрісі. Двоє товчуться біля похідної кухні, чистять і миють її. Ще двоє увійшло до лабазу. Звідти долинає безтурботний солдатський регіт.

Поки спускався, здавалося, що за кожним його рухом стежить весь німецький взвод, і всі автомати теж націлені на нього. Ноги підступно тремтіли, очі заливало потом.

Ось нарешті й останній щабель... Опустивши голову, боячись навіть глянути в бік німців, Святослав поволі побрів до очеретів. "Пронеси! Пронеси! — нуртувало в мозку якесь наївне, дитяче закликання. — Хоча б вони не здогадалися! Хоча б ніхто не покликав, не спробував зупинити!"

І сталося диво: ніхто не гукнув йому: "Стій!", хоча, напевне, помітили, як увіходив у плавні. Ніхто не стрілив йому вслід. Вирішили, що це хтось із своїх? Форма, його рятувала форма!

Уже забрівши в рятівну гущавину очерету, десантник вирішив, що не подасться в бік острова, бо тоді доведеться виходити в степ неподалік села. Він спробує проскочити через невеличку прогалину, що утворилася біля причалу. А далі — плавнями, до коси, на якій вони зі старшиною влаштували свій перший привал.

Четверо німців купалися в кількох метрах од берега. Тієї миті, коли двоє з них пірнули, мабуть, змагаючись, хто пірне далі, Святослав кількома стрибками подолав причал і вскочив у зарості по той бік його. Одначе не встиг він пройти і двадцяти метрів, як знову почув німецьку мову. Ще не бачив німців, але, дослухаючись

перегукування, зрозумів: рибалять! Напевне, знайшли вудочки господаря і тепер мріють про те, як, на заздрість усім іншим, снідатимуть юшкою.

Підкрастися до них болотом не вдалося б, почули б чавкання під ногами, тому Оснач зробив невеличкий гак і підійшов краєм очеретів, уже по-сухому. Так і є: двоє... Автомати лежать на пагорочку, поруч із чобітьми, а самі вояки стоять босоніж на каменях, з вудочками в руках. "О, господи, коли ж усе це закінчиться?! Не можна ж усі лиха війни зсипати на одну голову", — простогнав Оснач, заплющуючи очі. Проте молитися ніколи, треба було шукати виходу з цієї ситуації. Непоміченим прогалину не проскочиш. Кинутися до зброї — здіймуть галас. Стріляти?! Знову ж таки піднімеш на ноги весь взвод. А до машин і до крайньої хати — якихось двадцять кроків. Пересидіти теж не вдасться: з хвилини на хвилину німці виявлять, що вартовий зник, і тоді...

Святослав підкрався до самого краю очеретяних заростей, роз— стібнув підсумок, підготував до бою гранати... Одначе минали хвилини, а розв'язки ситуації він так і не знаходив. У німців не клювало, проте вони весело перемовлялися, не забуваючи при цьому поглядати на зброю, яка була тепер десь на півдороги між ними і десантником. Та й ті четверо купальників повилізали з води, розклали вогнище і сидять, гріються. Якого дідька його понесло сюди? Краще вже було б пересидіти біля села. Уже по —справжньому вечоріло, проте ко — манди "відбій" так і не пролунало. І навепне, не пролунає, оскільки обер-лейтенант, мабуть, уже спить, а всі інші почуваються, наче на курорті.

Та несподівано цю ідилію зруйнували вигуки: "Вартовий! Вартовий!" Ще за хвилинку пролунала автоматна черга і знову: "Де вартовий?!"

Рибалки забули про вудлища, насторожилися, але хапатися за зброю не поспішали. І тільки коли вже з горища хати Куденка пролунала довга автоматна черга і крик "Партизани! До зброї!", вони кинулися до своїх шмайсерів.

На хуторі одразу здійнялася метушня. Десятки автоматів ударили по плавнях, водночас із плавнів озвалися шмайсери купальників. І в цьому хаосі мало хто з "хуторян" звернув увагу на автоматну чергу, якою, вискочивши зі своєї засідки, Оснач буквально з п'яти метрів прошив двох рибалок. Скопив їх, підхопив за ремінь один з автоматів — йому потрібно було якомога більше патронів — і кількома велетенськими стрибками проскочив плавневу галявину. Тепер шлях до відступу було відкрито, попереду на нього чекала рятівна ніч. Одначе холодна лють, що раптом заволоділа все єство десантника, примусила його зупинитися. Він спокійно видобув з підсумка гранату, прикинув відстань до машин, а зрозумівши, що не докине, знову вискочив на просіку, розбігся і кинув її так, що вибухнула якраз між кузовами двох машин, водії яких поспішали до кабін. Й аж тоді, не оглядаючись, прожогом кинувся краєм очеретів до глибокого яру, який мав вивести його в степ.

Радомир Оснач саме прощався з директором школи, коли до кабінету зазирнула дівчинка і сказала, що його кличуть до сільради. Там хтось телефонує, здається з редакції.

— Мене? — тільки і встиг запитати Оснач.

— Вас, журналіста! — прокричало дівча вже з коридора.

Сільрада розташовувалася поруч зі школою, і через кілька хвилин Оснач уже стояв у кабінеті секретаря (що обачливо вийшов) і слухав, як телефоністка догукувалася когось там, в Одесі.

— Професіонале, ти? Розшукати тебе — ціла епопея!

— Невже це ти, Дмитре?! — Оснач одразу впізнав голос заступника редактора, проте відмовлявся повірити цьому. — Невже ти?! Як ти мене розшукав?!

— Та обдзвонив!..

— Слухай ... — не давав йому й слова мовити Оснач. — Ти навіть не здогадуєшся, який ти молодець, що зателефонував! Це ніби голос з іншої планети, іншої цивілізації!

— Невже все так кепсько?! Що там у тебе сталося?! — розривав трубку гуркотливий бас Дмитра Римаря. — Тільки все по щирості!

— Та нічого особливого! Все в нормі! Просто я радий чути твій голос! — Оснач справді радів, що чує голос цього хлопця. Зараз це справді був голос людини з іншого, звичайного, нормального, але давно залишеного ним світу.

— Ти, професіонал, щось не договориєш! Справа в тому, що тут один ідіотик з цієї твоєї Рибані телефонував редакторів! Але йому не пощастило: трубку підняв я, в приймальні! Так от, цей ідіотик наговорив такого!..

— Його прізвище Вандевура? — запитавши це, Оснач виглянув у прочинені двері. Йому не хотілося, щоб при цій розмові були свідки.

— Во-во, щось схоже на Бандуру! — так і не зумів запам'ятати його прізвища Дмитро. — То знаєш, що він сказав: що твій дід був дезертиром, і що він дивується, що ми наважуємося тримати таку людину в штаті редакції! Це, бач, політична короткозорість! Навіть за наших альтернативно-гласних, як вони зводили висловитись, часів.

— Знайома термінологія! Завтра він назве нас обох невикритими ворогами народу — і все стане на свої місця. Що ти йому відповів?

— Я відповів йому так, що дріт почав плавитися! Ти не скажеш, з якого барлогу виповз цей провінційний живодер?

— Обережніше: це завуч тутешньої школи! Про нього якраз і йшлося в листі, з яким я прибув сюди. Все інше — не телефонна розмова.

— Ну то поговори з ним без телефону. Бо він тут справді такого наплів. Це про твого діда, полковника — дезертир! Збожеволіти можна! І що ти там, мовляв, з колишніми поліцаями знюхався. А я читав твою повість, я в курсі, і сказав йому, що за кожне своє смердюче слово він відповідатиме перед судом! Ти чуєш мене?!

— Чую... — "Яке щастя, що він натрапив саме на Римаря! Повинна ж десь закінчуватися ця "рибанська трясовина"! Не може ж вона засмоктувати всіх і все навколо себе в радіусі двохсот кілометрів!"

— Після цього він почав заїкатися, зрозумів?! Він там що, вперто плутається в тебе під ногами? Заважає працювати?

— Це рідкісний негідник, Дмитре! Ти навіть не уявляєш собі, що це за тип! Із тих, із 37-го!..

— Ну й добре! Якраз для твоєї колекції, га, професіонале?! Я так і зрозумів, що недарма він зателефонував. Та ще й з райвиконкому. Не забув уточнити, що саме звідти. До речі, що там у тебе з цим хлопцем, Захаром, чи як його?..

— Готую великий нарис. Але все значно складніше, ніж я собі уявляв.

— А цей тип, що телефонував?.. Він — хіба не сюжет? Не бачив його, але відчуваю...

— Ти молодець, що розшукав мене! Знаєш, це, як ковток повітря для людини, що задихається! На твоєму місці сам я, звичайно, не розшукував би, полінувався!

— В цьому коріння твоєї сентиментальності! — прогримів Римар. — У лінощах! Може, підскочити до тебе?! Літаком, га? Ти скажи...

— Не варто, сам. Ні-ні, сам. Тут така трясовина! Не хочу затягувати в неї ще й тебе.

— Ну дивись! Тобі видніше. Коли повертаєшся?

— Мені потрібно ще два дні. Поза відрядженням.

— Отже, справді щось серйозне. Відрядження продовжимо. З шефом владнаю. І не пасуй перед цими Вадурами, чи як їх там, роби свою справу. Або, може, знаєш що?.. Перерви відрядження, повернись до міста. Обговоримо ситуацію, відпочинеш.

— Не можна переривати. Потім усе поясню.

— Тоді тримайся. І не дозволяй цьому типові диктувати тобі умови! Його часи минулися — дай йому зрозуміти це!

"Так, десь повинен бути край цій трясовині, — з полегшенням подумав Оснач, кладучи трубку і повертаючись до перерваної думки. — Десь повинен закінчуватися вплив цього маньяка від помсти. Не може ж він без кінця заражати всіх навколо недовірою, маніакальною мстивістю, заздрістю... Навіть у Кричинецькій безодні трапляються острівці й купини. Повинні вони бути і в трясовині, породжуваний навколо себе ванDEVурами".

Гриця він зустрів біля ніколи. Хлопець знав, що журналіст у сільраді і терпляче чекав на нього.

— Як твої справи, Гриньо-робінзон? — розсміявся Радомир, поплескуючи його по плечу. "Гриньом-робінзоном" назвала його Марія — Оснач пам'ятав це.

Хлопчина уважно глянув на нього. Він уже дізнався, що приїхав представник з району, сказали йому й про Осначевого діда — "дезертира", тому посмі^іпті його не повірив.

— Тільки ви змогли б довести, що ті двоє десантників не були дезертирами, — похмуро мовив хлопчина. — І ви повинні зробити це. Крім вас...

— Усе буде гаразд, робінзоне! Не хвилюйся: Маркіян Маркіянович жартують. Жарти в них, правда... Але ти на них не зважай.

— Е, ні, ВанDEVура не жартує. І знайте: якщо ви не виправдаєте десантників, Маркіян Маркіянович усе село, весь район зуміє переконати, що вони справді були дезертирами. І тоді вже ніхто не повірить, що Захар Шаблюк повів фашистів у плавні не з бажання вислужитися перед ворогами. Навіть легенда про нього вмере. Про зрадників

легенд не існує.

— Та заспокойся ти! — Оснач усе ще перебував у стані ейфорії, породженої розмовою з Римарем. Але в Гриня такої збадьорливої розмови не відбулося. Ні сьогодні, ні вчора, ні рік тому. Він усе ще стояв посеред трясовини, з якої зневірився вирватись.

— Я спокійний. Просто хочу знати: після всього того, що ви тут почули... ви напишете нарис про Шаблюка? Зважтеся, не побоїтеся?

— Вже пишу.

Гриньо знову глянув на нього з недовірою.

— А якщо Маркіян Маркіянович зуміє переконати редактора, що ваш дід, ну, що обидва десантники були дезертирами? Що тоді? Вас звільнять з редакції? Тільки чесно.

— Не звільнять. Навіть якби він справді виявився дезертиром. Не повинні, — додав Радомир уже не так упевнено.

— Чому ж тоді Марію?.. Ви знаєте, скільки їй довелося пережити?

— Знаю, робінзоне, знаю. — Хотів додати: "Навіть трохи більше, ніж ти", проте стримався. — Вона що, справді допомагає тобі збирати матеріал про десантників і про Шаблюка?

— Допомагає. Але не для того, щоб виправдати свого діда. Вона не боїться правди. А ще — їй дуже жаль тієї Марії, Крижань... Шкодує, що в неї все так нещасливо склалося...

— Але найдивовижніше в цій історії — що мій дід, десантник Оснач, був закоханий в Марію Крижань, — замислено проказав Радомир. — Ти не повіриш: він кохав її до останньої днини свого життя. Це було святе кохання. Я на таке не здатний. Ти — теж. Ми з інших поколінь.

— Не в цьому річ, — стенив плечима Гриньо. — Всі кажуть, що вона була дуже вродливою. Як у таку не закохатися? Навіть легенда існує, що після війни Марія-Погибельниця, — у нас її всі називають Марією-Погибельницею — щоночі ходила плавнями і заманювала в трясовину мисливців, приїжджих рибалок.

— Ну?! Невже існує навіть така легенда? Досі я нічого не чув про неї.

— ... Кажуть, що Марія-Погибельниця іноді плаче, гукає: "Рятуйте!". І деякі мисливці вірять, кидаються рятувати... В трясовину кидаються... А дівчина втікає на острів і там загоряє.

— Загоряє? Може, це не про Марію? Не про Крижань? Не могли вони наговорити про неї такого. Вона ж не відьма. А русалками стають тільки дівчата.

— Ні відьмою, ні русалкою її не називають. Тільки Марією-Погибельницею — і все. Але її, Марію Крижань, кого ж іще? — співчутливо запевнив його хлопчина. — Тому й "Погибельницею" назвали. Іншої тут не було. Правда, я кілька ночей просидів на березі проти острова, але так і не побачив її. Голосу теж не чув.

— Легенду перевіряв?

Гриньо мовчки кивнув.

— Марна це річ — перевіряти легенди. їм треба вірити, як біблійним притчам.

Гриньо знову стоїчно промовчав. І Радомир вважав, що тему вичерпано. Проте

хлопчина повернувся до неї в зовсім несподіваному ракурсі.

— Скажіть, а ця Марія, "поліцайша", подобається вам?

— Не називай її так, — враз посерйознішав Радомир. — І до чого тут: подобається — не подобається?

— Значить, подобається. Вона не може не сподобатися. — Невиліковно серйозний Гриньо! Коли він устиг розпрощатися зі своїм дитинством? Він і про це говорив таким тоном, ніби, стоячи біля класної дошки, доводив нудну, погано вивчену теорему. — Чого ви засоромились? Я й сам закоханий у неї.

— Ну?! Он воно що! Тоді в мене з'явився серйозний суперник.

— Ніякий ви не суперник. Ви їй не підходите, — похитав головою Гриньо, рушаючи вулицею. Оглянувся, уважно придивився до Радомира і знову похитав головою. — Їй такі, міські, не впадають в око, я це знаю. Але про те, що ваш дід був закоханий у Марію — ви їй все ж таки скажіть. Вона багато думає про цю жінку. Знаєте, що вона колись сказала мені? Ніколи не повірите. Їй здається, нібито вона сама і є тією, спаленою, Марією-Погибельницею. Немовби ота, спалена, відродилася в ній. Якоїсь ночі взяла і відродилася. Чи перевтілилась. Ця, наша Марія. Навіть на Кричинецький ходила. Сама. Як Марія-Поги— бельниця. Каже, що й дорогу "пам'ятала". Дурниці все це, звичайно, як це так, "спалена", може раптом "відродитись" у когось? І як можна пам'ятати брід через трясовину, яким ти йдеш уперше в житті?

— Давай не повіримо їй, — напівжартома порадив Оснач. — Але на острів вона справді ходила?

— Було таке. Напитала в діда Крижаня шлях і...

— Отже, напитала?

— Ні, він тільки на словах пояснив. А вона пройшла сама.

— Ти не знаєш, о котрій вона поверається з елеватора?

— Рівно через годину, — ні на мить не задумуючись відповів хлопець. — Тільки не чекайте її біля зупинки. Шофер автобуса завжди зупиняється край села, на повороті, спеціально для неї. Він, дивак, теж закоханий. Тут усі в неї закохані, тільки не зізнаються. І те, що вона "поліцайша", їх зовсім не лякає. Кличка — та й годі.

— О, господи! Забудьмо вже про неї.

— Забудьмо! Не дадуть забути, — твердо відповів Гриньо, замислено помовчавши. Завжди знайдеться хтось, кому не хочеться, щоб ми це забули, що вона "поліцайша".

Якусь хвилюк вони ще постояли мовчки.

— Ми з Крижанем збираємося на Кричинецький! — гукнув Радомир уже навздогін Гріпі. — Хочеш піти з нами?!

— Звичайно, піду!

— Тоді домовились! Ми зайдемо за тобою. Будеш за провідника!

* * *

Майже всю ніч Святослав Оснач ішов степом, але все ще тримався якомога ближче до плавнів. Уже звіддалік, з узвишшя, він бачив, як на хуторі палали машини, і чув, як німці викошували кулями прибережні очерети, щоб убезпечити себе від нового нападу

партизанів. Але щойно це видиво зникло, одразу перестав звертати увагу на стрілянину, а все надавав й надавав ходи. За шкільною картою, яку Марія показувала йому три дні тому, виходило, що озеро тяглося не з заходу на схід, в напрямі Дністра, а звертало на північ, до кордону з Молдавією. Та все одно зі щемкою радістю усвідомлював, що кожен крок наближає його до лінії фронту.

Невже йому справді судилося повернутись? Одному з усього десанту? В батальйоні його вже, напевне, "поховали". Чи принаймні вважають, що пропав без вісті. І повідомили про це батьків. Погано буде, якщо вони поспішили з похоронкою. Батько як батько, він сам офіцер, сам на фронті. А от мати... Матері пережити це буде важко. Одначе не варто думати про це зараз. Спочатку треба повернутися. "Воскреснути" і повернутися..

Очерети попереду обривалися, і в надсвітанковій імлі перед Осна— чем відкривалася розлога долина, посеред якої бовваніли якісь будівлі. Підійшовши ближче, він побачив, що серед них виділяються двоповерховий будинок і гостроверхий шпиль собору. "Невже містечко?! — здивувався він. Хоча, пам'ятаючи карту, добре знав, що неминуче повинен натрапити на нього. — Обійти його степом? Прорватися берегом?" Та ж таки карта запевняла, що за п'ять-шість кілометрів од містечка озеро закінчується. А, готуючи їх до далекої дороги, Марія ще й розповіла, що в тому місці в нього впадає невеличка річечка, долина якої теж поросла двома вузькими смугами очерету. Йому треба потрапити в цю долину, перш ніж остаточно розвідніється.

Містечко було розкидане, хати його виднілися далеко в степу, отож обійти його до ранку він не зуміє. А прямо перед ним починалася вулиця, що вела вздовж озера. Зрештою, на ньому німецький мундир, а в містечку, напевне, румуни. Ті навряд чи прискіпуватимуться. Отже, варто ризикнути.

Вже в першому провулку йому трапився румунський патруль. Офіцер ще здалеку щось гукнув й освітив Оснача ліхтариком.

— Я — унтер-офіцер вермахту, — по-німецькому пояснив Святослав. — Погаси ліхтарик!

Невідомо: зрозумів його румунський офіцер чи ні, але німецька мова і шмайсер на грудях подіяли на нього заспокійливо. Пропускаючи повз себе унтер-офіцера, він навіть першим заповідливо віддав честь. "Отже, в містечку є й німецькі частини, — полегшено зітхнув десантник, звертаючи в провулок, що вів до озера. — Якби не було, моя поява здивувала б румунів. Одначе містом ходять і німецькі патрулі. Не попастися одному з них!" Німецькою він загалом володів

непогано. Але не настільки, щоб німці не вловили в його вимові російського акценту. Та й пояснити, як він опинився тут, бозна-де від своєї частини, теж не зуміє.

Берег біля містечка видався крутий, зі слідами зсувів, і тільки йде — куди глиняні кручі його прорізає природний або прокопаний людьми спуск, чи глибокий, помережаний вирвами яр. Ці спуски Святослав швидко проскакував і далі брався попід кручами, час од часу перебрідаючи невеличкі мілководні затоки та обходячи кладки і міцно прип'яті ланцюгами човни. Вже остаточно світало, а вулиці містечка все тяглися

й тяглися вздовж берега, і не видно було їм кінця-краю. Оснач уже серйозно почав побоюватися, що ранок застане його якраз посеред містечка. І якщо тут уже знають про напад партизанів чи десантників на взвод, що розташувався на хуторі, то вирватися в степ йому буде дуже важко.

Попереду з'явився великий причал, обабіч якого погойдувалися на хвилях два катери і ціле гроно човнів. Ще не вирішивши остаточно, як діяти, десантник одчайдушно вирушив до нього. Зачувши гупання чобіт по настилу, вартовий-румун вискочив із будки і, сонно кліпаючи очима, виструнчився перед німецьким унтер-офіцером.

— Мені потрібно на той берег, — схопив його десантник за відліг зіжмаканої шинелі. — Розумієш? Негайно на той берег! Пакет від командування.

— Пакет... Той берег, — промимрив румун, ледве второпавши, чого від нього вимагають.

— Негайно, — наполягав унтер-офіцер. — Будь-який човен. Є хто— небудь на катері?

— Є... катер... — поважно кивав головою румун, пишаючись своїм знанням німецької. — Ідіть за мною

Капітан катера — літній сивоголовий чоловік зі шрамом через усе чоло, побачивши солдатів, виглянув з рубки і по-українському пробурчав:

— Якого дідька? Що сталося?

— Стули пельку, — так само по-українськи відповів йому вартовий, що, очевидно, був мобілізований звідси, з Бесарабії. — Пан офіцер вимагає, щоб ти негайно відвіз його на той берег.

— Він такий офіцер, як я — попаддя, — насмішкувато відповів капітан, застібаючи свій старий, залатаний в кількох місцях кітель. — Але все-таки гукнув у переговорний пристрій: — Охрімчук, запускай свою пухкалку: є робота. Де ти його, в дідько, виловив? — невдоволе— но запитав вартового? — З хвилини на хвилину мають надійти рибалки. Риба, он, басує, аж казиться.

— Почекає твоя риба. У нього пакет від командування! — визвірився на капітана вартовий. — Он, бачиш, автомат? Він тебе ним так побасує! Геть страх втратив!

— Та в мене його, правду кажучи, ніколи й не було, — всміхнувся у сиві вуса капітан, пропускаючи повз себе унтер-офіцера. — А от чого ти так стараєшся? Чуєш, оно: гримає вже! — кивнув у той бік, звідки долинала артилерійська канонада. — Гадаєш, що то на дощ?

— Та про мене хоч утопи його! — махнув рукою вартовий, поспішаючи на свій пост. — Аби тільки не скавчав мені під будкою.

"Прихопити б тебе з собою! — подумки відповів йому Оснач. — Ти б у мене іншої заспівав! Хоч, бачиться, особливої любові фашисти в тебе теж не викликають".

— Топити мене якраз не варто, — сказав він капітанові по— українському, щойно вони відшвартувалися. — Тим паче, що я можу й пручатися. Краще веди катер в кінець озера.

Капітан очманіло подивився на німця, та так і застиг з відкритим ротом.

— А... В який кінець? — майже заїкаючись, перепитав він.

— У той, звичайно... — кивнув на схід. — Поближче до фронту.

— Е, то ти, хлопче, справді не німець? Не унтер-офіцер?

— Не всім же ходити при німцях-румунах у капітанах. Давно служиш?

— Вважай, з дитинства. Не німцям одначе — озерові. На ньому народився, на ньому зріс. І ти мені в судді не набивайся. Суддів і без тебе вистачить. Хто такий? Кажи вже прямо.

— А той, ваш Охрімчук?

— Наш Охрімчук, наш... Чого зайве допитуватися?

— Сам же й допитуєшся.

— Тут чутка пішла, що нібито десант висадився. Ти часом?..

— Може й часом...

— Цікава розмова у нас з тобою виходить — нервово сіпнув головою капітан, вчепившись руками за штурвал. — А тільки та ж таки чутка нашіптує, що весь десант загинув. Двох чи трьох останніх уже тут, на озері, виловили. Мо одразу й постріляли.

— Тоді вважай, батьку, що везеш воскреслого.

— Правду кажеш? — наївно перепитав капітан, недовірливо виважуючи Оснача поглядом. — Гаразд: воскреслого то воскреслого...

Капітан мовчки обминув очеретяні зарості, провів катер між цілим архіпелагом острівців і знову вивів своє суденце на відкриту воду.

— До краю озера тут недалеко, — пояснив він, зацікавлено поглядаючи на десантника, що навмисне розстібнув кітель, аби капітан міг бачити поруділу від поту тільняшку — Тобі б до моря пробитися. Але й там далеко відійти не дадуть. Німецькі й румунські катери, підводні човни, берегова охорона... Перехоплять. Це я тобі, як господь бог напроорокую: перехоплять.

— Що ж порадите? Як пробитися через Дністер?

— А ти один, чи на тому боці ще хтось?

— Один.

— Останній, отже, — розуміюче кивнув капітан. — І багато вас було? Чи не велено казати таке?

— Тепер це вже не таємниця. Висаджувався двадять один.

— Бач, як тобі пощастило! Не сподівався, мабуть? Гадав: упертій сутичці... Хіба не так?

— Гадалося по-різному, — Зітхнув Святослав. — Бо й велося тяж по-всякому.

— Та ото ж... Не проб'єшся зараз Буджаком нашим. У кожному селі — поліцаї, жандарми, військо... Фронт — он він. Сюди з-за Дністра стільки понавтікало, що не протиснутися. Вночі звідкись звідти з-під Рибані стрілянина долинала. Не тебе "відспівували"?

— Не мене. Я їх.

— Ага, чутно було, чутно... Тепер вони всі плавні наскрізь простріляють. Кожен

острівець обнишпорять. Тут уже було таке, в серпні сорок другого. Тоді наші теж висадили кількох. З літаків. Мабуть, щоб партизанам підмогти. Кажуть, що ніби й рацію мали. На Ізмаїл ішли, до Дунаю. Ото біда: не дійшли.

Вітер затих, але озерне плесо все ще переорювали мінливі борозни, які робили його схожим на свіжовиораний лан. Берег уже поряд, одначе пробитися до нього через плавні було дуже важко, отож капітан по-черепащачому проштовхував своє суденце попід очеретяною стіною, все ближче й ближче підкрадаючись до вузької горловини, що, прорізаючи узвишшя, вела в степ, до невидимої звідси річки.

— Ану глянь туди, — раптом порушив мовчання капітан. — Чи то, може, мені ввижається?

Оснач оглянувся назад і побачив на узгір'ї цеп постатей, що повільно рухався схилом долини до плавнів.

— А ти в окуляр... — подав йому капітан старий облізлий бінокль, що зберігся в нього, мабуть, ще з часів громадянської.

— Здається, румуни. Наступають на плавні. Ого, он ще один цеп! Невже в два цепи, наче справжній наступ?

— І в три підуть, аби тільки виловити десант. Вчасно ми з тобою відчалили, десантнику. Дуже вчасно.

— Так, на цьому березі поки що тихо. — Оснач повів біноклем праворуч, ліворуч, оглянув вершину пагорба, що вимальовувався попереду, наче конус вулкану.

— Не хвилюйся, з часом і тут усе облазять. Особливо, якщо вартовий доповість про дивного німця, якому вдосвіта раптом знадобився катер. А він чоловік язикатий, обов'язково доповість.

— То й що порадите?

Капітан не відповів. Кілька хвилин він замислено оглядав берег, що нарешті відкрився їм у просіці між очеретами, аж тоді наважився підігнати катер якомога ближче, так що мало не зарився носом у міліну.

— Скакати доведеться через ніс. Мілко, як бачиш.

— Зрозумів. Що порадите, питаю?

— За два кілометри звідси — село. Обійдеш його так, щоб увійти від ліска. Невеличкий лісочок акацієвий... Як ітимеш по вулиці, ліворуч п'ята хата... Господиня — стара самотня жінка, Забариха. Скажеш, від Оксанича. Від Петра Оксанича скажеш, вона зрозуміє. Тільки навідайся до неї ввечері, або вночі. Занадто вже ти примітний у цій формі. Та й без форми теж. Німців там нібито нема. Але румуни обов'язково поцікавляться, що за унтер-офіцер, звідки взявся.

— Зрозумів. Буду остерігатися.

— Не проб'єшся ти зараз, хлопче, до наших. Ні через Дністер, ні морем. Пересидів би десь тут, у надійних людей, та дочекався, поки твої морячки сюди підійдуть. А чекати, судячи з усього, недовго. Я б тебе з кількома хлопцями звів, молодими, але ранніми. Та й били б фашиста у плавнях, по балках. Їх тут он скільки! Яка різниця, де їх бити. Я такий, що й сам поміг би.

— Дякую за пораду. Але мені треба за лінію фронту. П'ята хата, кажете? Забариха? Запам'ятаю.

— Потерпи ще трішечки, попід берегом проповзу, бо чоботи сушити довго. А тобі ще йти і йти. Пересидіти можеш тут, у плавнях. Підеш понад озером он до тих двох вербичок. За ними побачиш рибальську хатку-розвалюху. У ній і вудочку знайдеш. І казанок. Не ти

перший відсиджуєшся. Ну а далі сам дивись. Через два дні навідаюсь до Забарихи. Якщо затримаєшся, поговоримо.

Цього разу капітан зумів підійти так, що легкий трап ліг прямо на кручу, й Осначеві навіть не довелося мочити ніг. Вони попрощалися, і десантник одразу подався плавнями туди, де виднілися вершечки верб.

— Якщо розживешся на автомат чи хоча б гвинтівку — залити в хатині на горищі! — гукнув йому навздогін Оксанич. — Раптом фронт на Дністрі затримається! Знадобиться!

— Розживуся! — пообіцяв Святослав, стежачи, як катер відходить від берега.

За десять хвилин Оснач добувся верб, але ніякої хатини біля них не виявив. Плавні в цьому місці були неширокі і хатину він помітив би одразу.

Десантник піднявся на пагорб і роззирнувся. Десь за кілометр ви— днілося ще кілька дерев. "Може, капітан помилився? — сяйнула рятівна думка. — Насправді хатина біля тих дерев?" Добуватися до них довелося довго, обережно промацуючи підступні купини, бо все тут нагадувало кричинецьку трясовину. Зате, підходячи до півострівця, на якому, під могутньою кроною верби, справді чорніла перекосо— чена очеретяна стріха.

Оснач натрапив на тверду стежку, і до хатини підкрався вже зовсім нечутно. По той бік озера розгорялася безладна стрілянина: карателі прочісували плавні кулями, вважаючи, що так буде надійніше. Одначе в плавнях по цей бік не було видно жодної людини. І він був страшенно здивований, коли, причаївшись за рогом, побачив за якихось двадцять кроків од себе двох чоловіків, що, присівши за кущами, вдивлялися в той берег, намагаючись зрозуміти, що там відбувається. По пілотках Оснач одразу визначив: "королівські вояки", румуни! Невже засідка?

Румуни помітили "німецького унтер-офіцера" тільки тоді, коли він зазирнув до хатини і, переконавшись, що там справді нікого нема, зачаївся за стовбуром верби, біля вогневища. Вони якось одночасно відчували його присутність, різко озирнулися і один присів ще нижче, а другий метнувся в очерети.

— Хальт! — гаркнув Оснач. — Хенде хох!

Тієї миті куля зірвала кору на долоню вище від голови десантника, і він автоматично натне на спусковий гачок, відповідаючи на постріл довгою чергою.

Другий постріл румуна злився з його болісним криком і там, у заростях, раптом все затихло: ні пострілів, ні крику, ні чавкання болота під чобітьми. І тільки тепер Святослав зрозумів, що цей, другий "королівський гусар", який так, напівприсівши, з піднятими руками, й завмер, був беззбройний. Тільки це, мабуть і врятувало Оснача.

— Підійди! — по-німецькому покликав його десантник. — Я сказав: підійди!

Той покірно підійшов та вийшов на галявину, зупинившись за три кроки від "німця".

— Хо такий? Де зброя? Чому тут? — різко запитував Оснач, але румун тільки глибше вбирав голову в плечі та осідав, мовби сподівався увійти, вrostи в землю, щоб хоч у такий спосіб урятуватися від своєї долі. — Чому твій товариш стріляв у мене, в союзника? Ти що, не розумієш по-німецькому?! — підвищив голос унтер-офіцер, поводячи стволом шмайсера.

— Погано розумію, пане унтер-офіцер, — промимрив нарешті той, вимовляючи слова з жахливим акцентом.

— Вас було двоє? Я запитую: тільки двоє?!

— Так, — кивнув переляканий солдат.

— І навкруги нікого: ні румун, ні німців?

— Вони там, — кивнув солдат у бік того берега. — Стріляють.

— Чую, що стріляють. На кого вони там полюють? — Румун не зрозумів його. — Чому стріляють? Ти тут у засідці? Де твоя зброя? Зброя де, зброя? — поплескав по стволу автомата.

— Нема, — відповів румун, геть знітившись. — Загубив.

— Що, зброю загубив?! — аж розсміявся Оснач. — Він уже знав, що уявляють з себе ці "королівські гусари", і знав, що й німці теж відгукуються про своїх союзників з презирством... Але щоб губити зброю!.. — Почекай, то ти що, дезертир? Я питаю: ти-дезертир?!

— Ні, ні, — перелякано похитав головою румун. — Я не дезертир, пане унтер-офіцер. — Я загубив карабін. Упав в болото. — Він додав ще щось по-румунськи, але, відчуючи, що німець усе ще не розуміє його, кілька разів повторив по-німецькому: "Він упав у болото", і раптом у відчаї, теж саме вигукнув по-російському.

— Ти знаєш російську? — здивувався Оснач, навмисне перекручуючи слова так, мовби говорить з сильним акцентом.

— Знаю. Дуже добре.

— Отже, ти не румун? Ти звідси, з Бесарабії?

— Ні, з Молдавії. З-під Кагула. Мене тільки три місці тому мобілізували. — "А йому років дев'ятнадцять, не більше, — прикинув Оснач. — В армію загнали насильно і при першій же нагоді він дезертирував. Разом з товаришем".

— Значить, ти все ж таки дезертир? — уточнив Святослав уже чистою російською. — Говори правду, тобі нема чого боятися мене.

— А ви? Ви хіба не німець?!

— Українець я. Моряк. Десантник. Чуєш: на тому боці "полюють"? Це по мою душу.

— Он воно що! Боже, яке щастя! Німці повісили б мене. Або віддали сигуранці. І багато вас? Десантників багато?

— Один. Останній. Піді глянь, що з товаришем. Здається, він поранений.

— Зараз я, зараз, — запопадливо замахав руками дезертир і кинувся в гущавину. — Він мертвий, — повернувся через дві-три хвилини. — В болоті. Мертвий. — Руки його

тремтіли. Напевне, це був перший убитий солдат, якого він бачив у своєму житті, адже до фронту так і не дійшов.

— Ну що тепер вдієш. Мертвий — значить мертвий. Стрілив перший.

— Перший, святий хрест, перший, — навіщось підтвердив дезертир, ніби вже готувався до свідчення на суді.

— Земляк? З твого села?

— Ні, він навіть не з Молдавії. Румун. З-за Прута. Коли я втік першого разу, через три дні мене схопили. І цей солдат охороняв. Сьогодні мене мали б судити, а завтра на світанку, напевне, розстріляли б. Але вчора ми з ним утекли. Дивно: сам запропонував. Каже: "Підемо вдвох. Все одно війна закінчується. Якого дідька гинути?" Одне слово, пощастило.

— Тепер зрозуміло. Хто вам порадив пікати цю хатину?

— Ніхто. Самі натрапили. На світанку, випадково.

— Ну що ж, тепер ховатимемося вдвох.

Оснач продерся через стіну очерету і сам оглянув румуна. Так, справді, мертвий: черга прошила йому груди.

— Як тебе звуть? — запитав дезертира, що підійшов слідом за ним.

— Григорій. Григорій Караджі. А вас?

Оснач назвав себе. Підняв карабін убитого і передав його Григорію.

— ... Тільки не наважуйся справді загубити його. Якщо й від мене спробуєш дезертирувати — сам і судитиму.

— Від тебе — ні. Там — інша справа. Не хотів воювати проти своїх, — вже дещо ображено пояснював Караджі. — Румуни й німці прийшли, як загарбники. Прийшли і підуть. А мені тут жити.

— Ну-ну, бачу, що політично ти чоловік підкований. — примирливо погодився Оснач. — Берись, треба поховати цього хлопця.

Вони винесли вбитого з плавнів і, знайшовши на схилі якусь вимоїну, взялися за багнети.

— Не пощастило твоєму рятівникові, не судилося йому дійти до дому, — сказав над його могилою десантник, виправдовуючись і перед убитим, і перед Григорієм, і перед собою. — Але нічого не вдієш. Якби поцілив він, можливо, десь тут поряд довелося б лежати зараз мені.

— Розумію, — втер сльозу Караджі. — Як він рвався додому, як рвався! Один у сім'ї. Батько загинув у сорок першому. Ще на Дунаї. Мати тяжко хвора. Чому ж доля так?..

— Досить-досить, — несподівано різко увірвав його десантник. — Не треба мене розжалоблювати. Я бачив, що такі, як він, "бідні та нещасні" витворяли за Дністром, на території, яку приписали собі як "Трансністрію". Тому., не треба... Тепер нас двоє, — додав уже по хвильці примирливого мовчання. — Цей день мусимо якось пережити тут, у плавнях. А вночі рушимо до фронту. Не в тил, під Кагул, а до фронту, зрозумів? Чи ти, патріот землі молдавської, вважаєш, що визволяти її повинні інші: росіяни, українці, узбеки? А твій патріотизм далі дезертирства і втечі до матері на піч не сягає?

— Я піду туди, куди підеш ти. — Прорізалися в голосі Григорія нотки рішучості. — Буду з тобою. До кінця.

— Це інша річ. Нарешті чую голос солдата.

15

Директором сільського спортивного центру виявився хлопчина років двадцяти п'яти, довготелесий, худорлявий, з виду геть неспортивний, щоб не сказати, "антиспортивний", і це настільки разюче кидалося у вічі, значок кандидата в майстри (як з'ясувалося, з велосипедного спорту) на його адідасівській тенісці здавався позиченим. Втім, для суті їхньої розмови це не мало особливого значення. Радомир зустрівся з ним у директорському кабінеті вже по тому, як оглянув усе спортивне господарство, тому одразу признався, що такий, по-сучасному обладнаний Палац — з критим ігровим, борцівським і

важкоатлетичними залами, з невеличким "підземним", як йому сказали, басейном, роздягалками й душовими він бачить уперше.

Та найбільше дивувало те, що все в цьому Центрі підтримувалося в найкращому стані, все діяло, а на відкриття шахово-шашкової школи, — під неї віддали весь третій поверх цього спортивного дива — районний спорткомитет навіть зумів запросити тодішнього чемпіона світу Анатолія Карпова, що саме відпочивав в Одесі. Навіть просторий кабінет директора, з журнальними столиками і м'якими кріслами здавався Осначеві музеєм спортивної слави села — так щедро він був обклеєний афішами, величезними, виконаними не гірше, ніж на обкладинках спортивних журналів, кольоровими фотографіями та вирізками з публікацій, обвішаний вимпелами і заставлений кубками та спортивними сувенірами з автографами знаменитостей. Отож і поводитись у ньому хотілося відповідно.

Розмова їх теж складалася досить незвично. Почувши чергове запитання Радомира, Микола Корбашук, так звали директора, миттю видобував з товстезного альбому потрібну газетну чи журнальну замітку і клав на стіл перед ним.

— Тут ви знайдете все, що вас цікавить. Не хвилюйтеся: матеріал свіжіший. Але з умовою: даю тільки до завтрашнього ранку, зі святим поверненням.

Мабуть, він вважав, що поява кожної нової замітки повинна радувати журналіста, бо полегшує йому роботу над власною статтею. Насправді ж із кожною новою заміткою Оснач усе більше втрачав інтерес і до цього Центру, і до господаря, і до майбутньої статті. Хоча, звичайно, повчитися тут було чому.

— Ну, гаразд, з Центром усе з'ясувалося, — нарешті ввірвався терпець Осначеві. — Про історію з десантом, що висаджувався у ваших краях, про тих моряків, які потрапили на Кричинецький, ви що-небудь?..

— Я знаю, що найбільше вас цікавить саме це, — всміхнувся Корбашук, не виявивши при цьому ані найменшого здивування. — Всі інші розмови про секції, спорт на селі... — всього-на-всього відволікаючий маневр.

— Чому ви так вважаєте? Я завідую відділом спорту і військово-патріотичного виховання редакції обласної молодіжної газети. Потрібні ще якісь пояснення?

Матеріал, який з'явиться зараз у моєму записнику...

— І все ж таки факт є факт.

— Краще давайте повернемося до історії десанту, — ввічливо запропонував Оснач, не бажаючи встрявати в полеміку. — Ви могли б хоч що-небудь додати до того всього, що мені вже відомо?

Він чекав, що директор так само ввічливо попросить уточнити, що саме йому вже відомо, проте Корбашук незворушно глянув на годинник і похитав головою:

— Пробачте, в мене обмаль часу. Мушу виїжджати до Одеси. Завтра, о десятій, нарада в облспорткомітеті. Відрядження оформлено, готель замовлено. До речі, якщо бажаєте... — Він очікуюче глянув на Радомира.

Пропозиція виявилася несподіваною і заманливою. Від'їжджати до Одеси Оснач не збирався. Але й відмовитися теж не міг.

— А що, це ідея. Хоча, чесно кажучи, я мав намір...

— Вирішено, — досить рішуче підсумував Микола, різко підводячись. — Я знаю, про ваші сутички з Вандеурою, і знаю що вам потрібен тайм-аут. Поєдинок буде виснажливим, суперник упертий і винахідливий... Хіба не так?

— Не заперечую.

— Ще б пак! Якби я не знав деяких тонкощів ваших стосунків — мовчав би. Вирізки, ясна річ, беріть. Матеріалу тут вистачить. Все одно вам треба буде хоч що-небудь написати, аби якось відзвітувати про відрядження. Ну а запитання і подробиці — в машині, дорога далека.

Через кілька хвилин вони вже під'їхали до двору Крижанів.

— Я — до Одеси. Трапилася машина. Через два-три дні знову навідаюся, — поспіхом пояснював Оснач Крижаневі, скидаючи в спортивну сумку свої пожитки.

— Чому ж так несподівано? — розгублено запитав рибалка, теж раптом заметушившись. Він намагався допомогти Радомирові спакувати сумку, але своєю метушнею тільки заважав тому.

— Так сталося. Кажу ж: трапилася машина. Та й удома треба побувати.

— Тільки тому, що трапилася машина? — недовірливо допитувався Крижань. — Тільки тому? Бо я гадав, що ти хлопець твердий, і якщо вже вхопився за цю історію.

— Та ви що, вважаєте, що я втікаю?! — застиг Оснач зі светром у руці. — Злякався Вандеури, підняв руки?

— А якби й підняв? — понуро відповів старий. — Не ти перший. У нас тепер он скільки вандеур усіляких розвелось: від Рибані до Києва, й далі. Хіба що начальство тебе відкликала — тоді так, тоді що ж...

Оснач зрозумів, що оце "начальство відкликала" — рятівний круг, якого Крижань навмисне кинув йому, допомагаючи гідно вийти з неприємної ситуації. Але якщо кинув, значить не повірив. Не пові— рив-таки старий! Якусь мить Оснач розгублено дивився на Крижаня, потім рішуче вийняв з сумки несесер, а саму сумку кинув на стілець.

— Навіщо возитися з речами туди-сюди, правда? — всміхнувся він, ідучи з хати. — З квартирантами не поспішайте, — в субботу повернуся.

Крижань вийшов з хати слідом за ним, провів до воріт, але тільки сівши в машину, Радомир помітив, що старий сором'язливо ховає за спиною спортивну сумку.

"Щирий чоловік, — із вдячністю подумав Радомир, мовчки простеживши, як старий рибалка примощує на сидінні його багаж. — Як він щадить мене! Бо ти, "професіонале", й справді волів би ніколи більше не повертатись сюди".

— Хочете виявити характер? — поблажливо посміхнувся Корба— шук, коли вони від'їхали від садиби Крижаня. — Похвально. Виявляйте, загартуйтеся.

— А чому так безнадійно? — насторожився Оснач, вражений безпардонністю цього новоспеченого директора.

— Не безнадійно — реалістично. Тільки давайте одразу домовимося: ви з Вандевурою розбираєтеся самі між собою. Мене це не стосується. Якщо писатимете про нього статейку, на мене теж не посилайтеся. Навіть не згадувати.

— Значить, вам усе таки є що розповісти? І під час цієї довгої дороги "повернення із вандевуриної трясовини" я дещо почую?

Кілька хвилин Микола мовчки дивився на дорогу перед бампером. Пауза затяглася, і Радомир уже прикидав у який би спосіб повернути його до розмови.

— Про Лесю Шаблюк — ви, звичайно, чули? — він запитав це так несподівано і різко, що Оснач не одразу пригадав, що це йдеться про ту саму тітку, від якої вперше почув "кричинецьку історію" Іриньо Козарук.

— Чув. Це та дівчина з молодіжної підпільної групи Шаблюка?

— І до того ж — моя родичка. Тітка.

— Навіть так?! Тоді зрозумілий ваш інтерес.

— Мій інтерес зумовлений не цим.

— Гаразд. Почнемо з іншого кінця: що цікавого зуміла розповісти вам ваша тітка. З Гриненю Козаруком я вже говорив. Записи його теж читав. Але вам, як близькій людині, тітка могла розповісти щось таке, чого нікому іншому не розповідала.

— Щось таке, що компроментувало б Вандевуру? — знову посміхнувся Микола. Кожну свою репліку він починав зі стандартної хитрувато-поблажливої посмішки. — Змушений засмутити: Вандевура чистий, яко непорочний ангел. Або господня сльоза, що вам більше імponує. Усе те, що вона там понавизбирувала про нього: злякався, погодився провести німців до острова... — нічого не варте. Злякався, погодився, але не повів! А Шаблюк повів. І навіть те, що погодився — піді доведи. А якби навіть і довели. Хлопчина! Дитя! Які тут можуть бути претензії? Тим паче, через понад сорок років.

— Згоден, хлопчина, дитя. Жодних претензій. Та й кому спада на думку копати під нього в такий спосіб?

— Тому я одразу сказав їй, дурепі: "Закрий рота. Це не твоє діло. Що, Вандевури зі Святешними скубуться? Ну й нехай скубуться! Там і без нас обійдуться.

— Ваша позиція чітка. Це все, що ви хотіли розповісти мені?

— Розповідати я взагалі нічого не збираюся. І прямо сказав про це.

Зустрічний мотоцикліст посигналив фарами. Корбашук зупинив машину, вийшов і кілька хвилин про щось гаряче сперечався з ним, проте суперечка належала, мабуть,

до суто ділових, бо хоча згоди вони й не дійшли, проте руки потисли по-дружньому.

— Я з усіма намагаюся будувати свої взаємини на компромісах, — чи то продовжив Корбашук перервану розмову, чи прокоментував мирне завершення "переговорів" з мотоциклістом. — Виключно на компромісах. Раджу дотримуватися тієї ж тактики. Поки вони тут між собою гризлися, я спокійно закінчив технікум, і зараз уже на четвертому курсі інституту. Диплома ще нема, а вже, як бачите, директорую. І мені однаково: що Вандевура, що Святешні, а що Шаблюки... У минулому нехай порпаються історики. У нас власних проблем вистачає. Хіба не так? І всі оті статті, які зараз з'являються: про війну, сталінські табори, репресії, перекручення, застійний період... Кому все це потрібне? Не змогли створити таке суспільство, щоб усього цього уникнути — ну й сидить тихо. Навіщо баламутити ціле покоління? Тим паче, що в країні безліч запеклих сталіністів. Які тільки й чекають свого часу. І коли вони знову візьмуть владу в свої руки — а вони візьмуть її, можете не сумніватися, претендент на "культ" завжди знайдеться — то полемізувати з вами не будуть. Таборів вистачить на всіх. А гласність їм ні до чого.

— Ви самі відповіли на своє запитання. В історію ми заглиблюємося для того, щоб наші і всі наступні покоління зуміли не допустити появи культу чергової "особи", з усіма його наслідками.

— Дякую. Ця відповідь мені відома. Може, моя заява і вразить вас, але, по суті, я знаю всі можливі відповіді на всі можливі запитання, які тільки можуть виникати в наш час. Принаймні, з того кола, що стосується нашого громадського життя.

— В такому разі нещасний ви чоловік.

— Про таких нещасних ви не пишете, правда? Отпро мрійників, рожевощоких, рожевоокулярних мрійників — це інша річ. У кращих традиціях нашої молодіжної преси. Ну та годі про політику. Ваші особисті тривоги мені знайомі: свого часу я теж був закоханий у Марію Святешну. А що, нічого крала. І головне — ніколи не скажеш, що сільська.

— Чим це закінчилося? — запитав Оснач, не відводячи погляду від зеленавого серпантину річечки, що безнадійно заблукала в лабіринті рукавів, озерець та порослих очеретом острівців.

— Компромісом. Як завжди, компромісом.

— З ким?! З нею? З самим собою? Зі своїми почуттями?

— Я давно чув про її діда, але думав: говорять — ну й нехай говорять. Історія давня. Та коли побачив, що вона знову спливає, то зрозумів: при моїй посаді мати дружину з такою біографією просто ні до чого. Номенклатура, знаєте. Кадрова політика. Поки що воно, може, й не зашкодить. А на перспективу? Що, не правий?

— Які можуть бути сумніви? Адже вам відомі всі можливі відповіді на всі можливі запитання, генію від номенклатури районного масштабу.

— Отож, — не зважав на його випад Корбашук. — Отож. Що, тепер остаточно перехотілося писати? — в'їдливо посміхнувся Микола. — Взяли б та отак і написали. Як там у вас тепер говорять: "Гласність, демократизація". Спеціальні рубрики "листів не

для друку"...

— Де це "в нас"? До вас демократизація що не докатилася?

— Уявіть собі. Недодибала, небога. Тому до всього цього вашого галасу у нас ставляться помірковано. Ви зрозуміли мене: надзвичайно помірковано. Можу вас запевнити: жодних серйозних змін в найближчі часи тут не передбачається.

— Ну, якщо вже ви ради кар'єри пожертвували навіть коханням!.. Навіщо вам якась-там "їхня" перебудова.

— Яка жертва?! Яке кохання?! — стенив плечима Корбашук. — Вибір життєвого партнера. Спокійний, зважений вибір — і нічого більше. Речі слід називати своїми іменами. І знаєте: дружина з таким родоводом вам теж ні до чого. Іринько Козарук — хлопчисько. Максималіст. Якихось речей він просто не розуміє, якихось не бажає розуміти. Але навіщо встрягати в цю історію вам, співробітнику обласної газети. Людини з майбутнім?

— Скажіть одверто: перед сьогоднішньою нашою зустріччю у вас відбулася розмова з Вандеурою? Адже відбулася? І запросили ви мене в дорогу не випадково.

— Не збираюся приховувати, — неохоче визнав Корбашук. — Він справді порадив поговорити з вами. Ні-ні, Маркіян Маркіянович вас не боїться, це я кажу без будь-якої дипломатії. Ви для нього ніщо. Це тільки так склалося, що цей чоловік живе в селі й обіймає скромну посаду. Насправді йому треба було б сидіти десь у тих краях, куди ми їдемо. У просторому кабінеті з симпатичною секретаркою. І дивитися на нас зверху. Втім, не виключено, що і він ще опиниться в одному з них. Хоча... літа підпирають.

Осначеві раптом захотілося зупинити машину і далі добуватися до міста на попугніх. Не вдався він до цього тільки тому, що розумів: таким демаршем генія від районної номенклатури все одно не здивуєш, не вразиш і не розчулиш.

— Відвезти мене до Одеси — теж "порада" Маркіяна Маркіяновича?

— Навіщо вам такі подробиці? — всміхнувся Корбашук. І тільки тепер Оснач остаточно переконався, що всю цю операцію по "вилученню" журналіста з Рибані було заздалегідь заплановано. Починаючи з поради "обов'язково написати про спортивний центр", яку дав йому, завітавши до Крижаня, голова Рибаньської сільради. І розумів, що йому обов'язково слід повернутися сюди. Повернутися якомога швидше.

З того боку озера все ще долинали постріли, проте гримали вони чимраз рідше і безладніше. Святослав і Григорій прислухалися до них, примостившись на низенькій лавці перед хатиною. Вони сиділи в однаковій позі, припавши плечима до кособокої стіни хатини і підставивши обличчя лагідному не палючому сонцю. Думали вони кожен про своє, проте ці постріли все ще єднали їх, не даючи розійтися в різні боки та пов'язуючи страхом перед небезпекою.

— Поїсти в тебе, звичайно, нічого не знайдеться, — спроквола мовив Оснач, наперед знаючи, що розжитися в дезертира нічим. І був дуже здивований, коли Григорій так само спроквола відповів:

— Та ні, дещо знайдеться. — І видобув з кишені френча сіру хустину, в яку було

загорнуто шматок кукурудзяного коржа. — Жінка якась розщедрилася. До хати не впустила, зрозуміла, хто ми такі, але коржа дала. Половинку мені, половинку Михаєві. Так з коржем ми його й поховали. Весь бери. За доброту. Що не пристрілив.

— Що значить: "весь, задоброту, не пристрілив"?.. Тижсам бачив, як це сталося..., з Михаєм.

Оснач розломив корж на дві нерівні частини і більшу вклав у долоню Караджі.

— Я чомусь був упевнений, що перший же радянський солдат, якому потраплю на очі, негайно вб'є мене. Навіть якщо знатиме, що дезертирував. Тільки за те, що ношу цей мундир. Швидше б уже скинути його. Але ж нема в що переодягнутися.

— Глянь на мій і заспокойся, — віджартувався Оснач.

Караджі справді глянув на нього так, ніби бачив упершее, і сумно всміхнувся.

— Нічого не скажеш: звів бог "союзників". Краще подумаймо, що робити, куди подаватися... Бо ті, що на тому боці, постріляють— постріляють і сюди переберуться.

— Що ж ти пропонуєш?

— Степ навколо — наче могильна плита. Спіткнутися ні на чому. Всюди повно німців, румунів... А я без документу, отже, не відбрешуся — розстріляють. Вечора нам треба дочекатися у плавнях. Сидіти тихо і не квакати.

— Тоді оглянемо місцевість. Треба знати, куди відходити і де ховатися, якщо раптом чорти занесуть сюди твоїх колишніх командирів.

Вони розійшлися і різні боки, домовившись зустрітись через півгодини. Оснач був певен, що Григорій не повернеться, втече, але це його не хвилювало. Так навіть краще. Нехай цей дезертир сам визначає свою долю.

Десь за кілометр від хатини Святослав натрапив на острівця, біля якого вигрівалися на сонці два старих потрощених човна. На самому ж острівці, на узвишті, проглядався порослий травовою підмуровок. На жаль, ця твердь розташувалася посеред чималої пласкої галявини, отож розраховувати на неї, як на притулок, не доводилося. Місцина була чудова, але не їм, утікачам, нею милуватися.

Пройшовши ще трішечки, десантник зрозумів, що кращого пристановища, ніж їхня хатина, все одно не знайти. Утвердившись у цьому рішенні, він і повернувся. Ще за кілька хвилин з'явився і Караджі.

— Дивно, я думав, що ти...

— Втечу? — зрозумів його Григорій, заходячи до прохолодної, пропахлої болотом і пліснявою хатини. — Скільки можна втікати? Розраховую на твою допомогу. Хочу перейти на службу в Червону Армію. Як вважаєш: приймуть? Чи, може, одразу в табір для полонених?

— Не знаю, — чесно зізнався Оснач. — Перебіжчиків теж посилали в табори. Куди ж їх подіти? Хіба що, може, табори для них якісь особливі, не з такими суворостями, як для звичайних полонених.

— Навіть якщо й табір... тільки б пережити цю війну. Хоч у таборі, хоч у пеклі — аби пережити.

— Війну не пережити — відвоювати треба. Сама собою вона не за— кінчиться. Тихо,

— раптом насторожився Оснач. — Голоси.

— Я вже давно чув їх, — напрочуд спокійно зауважив Григорій.

— І мовчав?! — схопився Оснач за автомат. — Скільки їх? Прочісують плавні? — запитав він уже стоячи біля незаскленого віконця.

— Я знайшов нерозірвану бомбу. На островці. Тільки стабілізатор видніється. Підійшов, оглядаю. Коли чую: голоси. По-німецькому говорять. Про диких качок. Троє їх. Або четверо. Полюють у плавнях. Один вилаявся по-румунськи.

— Який дідько приніс їх? — пробурчав Оснач, насторожено вдивляючись у плавні. Стрілянина на тому боці вщухла, операція завершена й офіцери вже, напевне, доповіли в свої штаби, що десантників у плавнях не виявлено. Якби не ці мисливці, думав він, можна було б спокійнісінько дочекатися темряви. Як це фашисти наважилися? Невже не знають, на кого "полюють" солдати по той бік озера? Чи вважають, що перебратися на цей берег десантники не зуміли б?

Голоси затихли і Святослав трохи заспокоївся: не дійдуть. Та про всяк випадок домовився з Григорієм, що коли фашисти набредуть на острівець, той залягає у хатині, а він, Оснач, відходить у плавні, і, відволікаючи фашистів, викликає вогонь на себе.

Знову постріл мисливської рушниці. Тепер уже зовсім близько. А слідом за ним — голос німця:

— Глянь: здається, поцілив!

— Вважатимемо, що качка впала в воду, гер капітан!

— Нічого, це тільки пробний постріл! — розсміявся капітан.

Вони вже були поруч і з хвилини на хвилину могли виявити хатину. А виявивши, обов'язково поцікавляться, що в ній.

Помітивши прозір між обаполами, з яких було збито стелю, Оснач виліз на напівзруйновану піч, штурхнув один, другий. Обидва досить

легко піддалися. Він розсунув їх, і, ставиш навшпиньки, побачив невисоке, притрушене зіпрілим сіном горище.

— Григорію, швидко нагору. Але поки не наблизяться сюди... І взагалі, без команди не стріляй. Давай підсаджу.

— Вони зовсім близько, — одразу ж повідомив Караджі, гупаючи черевиками над головою Оснача. — Звідси зручно спостерігати.

— Не виявляй себе, — нагадав Оснач, підходячи до єдиного віконця, що дивилося саме в той бік, звідки вони чекали невдах-мисливців.

— О, зупинилися. Поки вони підійдуть, я тихенько наспівуватиму. Завжди наспівую — не так страшно.

— Уже помітив.

— Тоді слухай, — Григорій трішечки розсунув обаполи і почав на— гравати-наспівувати якусь сумну, тягучу мелодію. Виходило це в нього дуже вдало, Осначеві здавалося, що, по черзі імітуючи то скрипку, то сопілку, то ще якийсь інструмент, назви якого Святослав, напевне, і не міг знайти, цей хлопець здатний замінити цілий оркестр.

— Що за мелодія?

— "Дойна весни". У нас багато дойн, це такі старовинні пісні. Чабанські, весільні, історичні, солдатські, сирітські... У нас у селі жив скрипаль, який казав, що він знає двісті п'ятдесят дойн. Але всі вважали, що він применшує, бо знає щонайменше триста.

— Ти стежиш за мисливцями? — стривожився десантник.

— Стежу, стежу. Товчуться неподалік. Он солдат пройшов кілька кроків у наш бік. А двоє офіцерів... Ні, їх там троє... стоять на купині, курять. Так от, минулого року цього скрипаля, Флуєраша, вбив німецький офіцер. Німці спинилися у нас випадково. Проходив якийсь батальйон. Зупинився на ніч. Один з офіцерів заквартирував у Флуєраша. Вранці до Флуєраша зайшов сусід, саме вночі в нього народився син, отож він запросив скрипаля до себе. Ну, запросив, вгостив, як водиться, вином та попросив заграти. Так би воно все щасливо й закінчилося, але, почувши його гру, офіцер чомусь розлютився і наказав припинити. Ні господар, ні купка гостей, що зійшлися, щоб привітати чоловіка з радістю, спочатку не зрозуміли, чого цей німець хоче, коли второпали що й чого, скрипаль з гордістю сказав, що ще не було в його житті випадку, щоб хтось примусив обірвати мелодію чи заборонив грати. Офіцер той щойно виписався з госпіталю, він був одним із тих, кому дивом вдалося вирватися з-під Сталінграда... Отже мав чого лютитися. Він вибив з рук Флуєраша скрипку, розстроїв її чобітьми і зафутболив уламки аж до воріт. Скрипаль, ясна річ, кинувся на офіцера. Офіцер — за пістолет... Наші, румунські, жандарми німців бояться — це всім відомо. Того офіцера вбивцю навіть і не пробували заарештувати.

— Так, згадати тобі є що, — стиха мовив Оснач, дочекавшись закінчення його розповіді. — Як і всім, хто був в окупації. Де там той солдат-румун?

— Кроків за сто. Здається, він помітив хатину і чалапає сюди.

— Не страшно?

— З тобою якось спокійніше. Мені й не снилося, що воюватиму разом з радянським десантником. Слухай, якщо ми прорвемося через лінію фронту.. Замов замене слівце. Щоб теж у морську піхоту.

— А не дезертируєш? Ну, ну... — одразу спохопився Святослав. — Жартую, жартую... Я що? Я теж новачок у десанті. Побачив би ти, як воював старшина Романчук, або наш лейтенант, інші хлопці...

Ось солдат уже на галявині. Ну що ж... Тепер не прогавити момент. Стежачи за ним крізь щілину біля вікна, десантник дав румунові можливість постояти, роззирнутися, підійти ближче, а тоді, ніби не помічаючи його, вийшов з хатини.

Румун на якусь мить завмер, але, побачивши, що перед ним німець, несміливо підступив ближче й озирнувся, мабуть, хотів гукнути свого офіцера.

— Зольтаден, ком-ком! — тієї ж миті покликав його унтер-офіцер.

Румун закинув рушницю за плече і підтюпцем побіг до німця. Той мовчки зірвав з нього зброю, і не даючи спам'ятатися, підштовхнув до дверей.

Солдат намагався пояснити по-німецькому, хто він такий, показував рукою у той бік, де залишилися офіцери, але в цей час Григорій щось різко наказав йому по-

румунському. Румун, літній приземкуватий солдат, зі зморшкуватим скорботним обличчям, жалібно глянув спочатку на стелю, з-за якої, ніби з піднебесся, долинав голос Григорія, потім на Оснача і, покірно увійшовши в хатину, ліг на долівку, обличчям вниз закривши руки за потилицю.

— Сюди рушив німець, — попередив Караджі через кілька хвилин. — Не офіцер — солдат. — А по якійсь хвильці напруженого мовчання додав він. — Офіцери теж бредуть, але дуже повільно, побоюються трясовини.

— Тримай їх під прицілом.

— Ви росіяни? Ви обидва росіяни? — раптом запитав полонений українською мовою.

— Лежи й мовчи, — обірвав його Оснач. — Піднімешся — пристрілю. Де наші? Де радянські війська? Вони вже перейшли Дністер?

— Ще ні. Не вбивайте мене, папочку, я все скажу. Ви питаєте, я відповідатиму.

— От я й питаю. В Молдавії наших ще нема?

— Кажуть, що нібито десь там, на півночі, на Буковині, вони вже дійшли до Карпат. Але я точно не знаю. Про таке офіцери при нас не говорять.

— Зрозуміло.

Поки німецький денщик, чи хто він там, чваляв до хатини, дах якої уже відкрився йому, Оснач ще встиг запитати у полоненого, чи той теж родом із Молдавії, але солдат відповів, що він з Валахії.

— Чому ж говориш українською? Та ще й непогано? — здивувавс десантник.

— Бо українець. З румунських українців. Нас там чимало. Ще тих... нащадків козаків Задунайської Січі, нащадків запорожців. Та й прізвище в мене українське — Корчак.

— І вас, "нащадків", теж призивають в румунську армію?

— Тепер вони мобілізують усіх підряд.

— А якщо ти укрінець, то якого дідька лежиш? Підводься. Он твій карабін. Ти на українській землі, я теж українець. А там, у плавнях, наші вороги, окупанти.

— Офіцер гукає, — подав голос Григорій. — Румунський. Кличе солдата.

— Підводься. — Тепер уже наказав Оснач полоненому. — Гукни офіцерові, що ти в хатині. І що зараз повертаєшся.

— Почули. Стоять. Радяться. — Доповідав Караджі ще через хвилю. — А німець уже поруч, — додав він зовсім тихо.

— Бери свій іржавий карабін, — подав Оснач зброю полоненому. — Сподіваюсь, в спину ти мені не стрілиш.

— Воронь боже, — перехрестився полонений. — Гляньте: літаки! Ваші.

Трійка винищувачів, що йшла над озером, раптом, не порушуючи строю, подалася у височінь і, визируючи з хатини, Святослав здивовано простежив за нею. Схоже було, що ланка готується до атаки, проте ворожих літаків він не бачив.

— Стоять, стежать за літаками, — знову подав голос Григорій. — З-за Дністра, значить наші.

"Ось бачиш: уже й "наші", — завважив про себе Оснач. — Добре, що я не скопив тебе в очереті".

На острів німець вийшов, спираючись на рушницю, наче на палицю. Хатина не викликала в нього ніякої підозри, тим паче, що в віконці виднілася голова румунського солдата. Осць він зупинився, витер пілоткою спітніле чоло, голову. Йому теж уже за сорок і йде втомлено, вайлуvато накульгуючи... Дійшовши до дверей хатини, німець поставив рушницю під стіну і, не звертаючи уваги на румуна, почав старанно обчищати чоботи.

Дочекавшись, коли він повернувся спиною до хатини, Оснач вискочив і схопив рушницю за ствол. Німець почув позад себе якийсь рух, різко підвів голову, але саме цієї миті десантник ударив його прикладом. Удар видався сильним, одначе німець встиг відхилитися, отож Святослав поцілив йому в плече.

Німець приглушено зойкнув і, вражено дивлячись на унтер— офіцера, присів, проте зумів по-боксерськи ухилитися і від другого удару, прийнявши його на груди. І навіть встиг перехопити руку з ножем, коли Святослав кинувся на нього, але лівою рукою десантник вчепився йому в горло якраз тоді, коли німець знову нажахано закричав.

Крик був негучний, одначе офіцери все ж таки почули його і насторожилися. Караджі доповів про це, коли Оснач удвох із полоненим відносили тіло німця за хатину, в болото.

"Вояка з тебе! — розчаровано мовив Оснач, повертаючись услід за полоненим до хатини. — Був би живий старшина, він сказав би тобі все, що думає про такий напад десантника!"

— Сюди, сюди! — відгукнувся він по-німецькому, почувши крик офіцера.

— Що там сталося?!

— Ідіть сюди! — хрипкуvато кликав Оснач, побоюючись, щоб німця не насторожив його голос. — Караджі, щойно вони вийдуть на галявину — стріляй. Цілься в заднього. Першого беру я, — додав десантник, зникаючи за оточеним очеретами стовбуром верби.

Обидва офіцери з'явилися на острівці якось несподівано. Вони вийшли з очеретів плече в плече, з пістолетами наготові, і якусь хвильку стояли, роззираючись та відшукуючи очима своїх солдатів.

— Хенде хох! — першим спам'ятався Оснач. Тієї ж миті обидва розвернулися, одночасно, ніби при виконанні вправи "стрільба на звук", стрілили і, пригнувшись, кинулися назад, в очерети.

Услід їм пролунав постріл Григорія, і котрийсь із двох зойкнув. Караджі стрілив ще раз. А тим часом десантник кинувся в очерети, продираючись напередими офіцерам. Він поки що не стріляв, хотілося взяти німецького офіцера в полон. Взяти заради мундиру. Офіцерський мундир — ось що допомогло б йому дійти до Дністра. Знання мови й офіцерська форма.

Оснач не бачив, котрий із офіцерів утікав, але чув, що біжить, вірніше пробивається плавнями один. І той офіцер теж виявив погоню. Перша куля зрізала очеретину прямо

над головою Оснача, друга обчухрала стовбур молодій вербички поруч з плечем. Осначеві вже здавалося, що він наздоганяє німця, але несподівано заплутався, і підминаючи цілий жмут старих пожовклих очеретів, упав. Тільки це, мабуть, і врятувало його від третьої кулі.

Вже лежачи, він з люттю послав услід німцеві дві черги, але й після них офіцер відстрілювався. "Не наздогнати, — зрозумів десантник, підводячись. — Тепер самому треба втікати звідси. І з плавнів. Якогого швидше".

Автомат у болоті, чоботи наскрізь промовкли, мундир заляпаним, проте обчищатися було ніколи. Уважно придивляючись, чи нема десь поблизу другого офіцера, він подався до хатини. Треба було поспішати. Хвилин через двадцять німець повернеться до села і підніме на ноги всіх, хто має зброю.

В одному місці очерети підозріло хитнулися. Оснач підняв автомат, натне на курок, але пострілу не було. Відвів затвор, і побачив, що там все забито болотом. Святослав різко стрибнув убік і, вже пригинаючись, почав прокрадатися до острівця. Ніби знушаючись над ним, з того місця, куди він мав стріляти, з шурхотом здійнялася дика качка.

Вийшовши на галявину, Оснач з подивом побачив, що румунський офіцер стоїть під стіною хатини, і, мружачись на сонці, презирливо дивиться на Караджі, який тримає його під дулом карабіна. Китель на лівому передпліччі офіцера розірваний і закривавлений. Тим часом Корчак стоїть збоку, впираючись дулом карабіна в землю і дивиться вдалину, нібито все, що тут відбувається, його зовсім не цікавить.

— Ну, якого дідька влаштували спектакль? — розізлився Оснач, згадавши, що автомат не стріляє. — Німець утік. Через півгодини тут будуть солдати. Ти, — звернувся до Корчака. — Так, ти, ти... Пристрели його.

Корчак стенив плечима і нахилився так, ніби збирався дістати головою до носка свого чобота.

— Я кому сказав?! Хочеш жити — застрели. Ми не маємо права залишати його живим.

— Це мій офіцер, — стиха проказав Корчак. — Він теж з українців. Тільки з багатших. Він мене тут розшукав, зробив денщиком.

— Ну й що з цього?! — обурився Святослав, підходячи до полоненого. — Він зробив тебе денщиком, слугою! Велика ласка! Ти чув наказ?!

— Він же з наших, з українців, пане більшовик. Не можу я.

— А я з яких? Не з українців? Українці гинуть за Україну, а не за королівську Румунію. Не хочеш стріляти, значить ставай поруч. Ну, під стінку! — Оснач ногою вибив з руки Корчака карабін, і повторив: — Поруч! Під стінку!

Корчак підвів голову, благаючи глянув на офіцера, потім на Оснача, і став поруч свого командира.

— Караджі, обох! Бо потім вони обидва полюватимуть на нас, наче на звірів.

— Але жми не звірі, — раптом відповів Григорій. — Навіщо ж Корчака, солдата? Пожалій ти його. В нього ж вдома діти. Мати.

— А в тебе матері нема?! У мене її нема? Тисячі інших румунів і німців, які тримають оборону по Дністру, хто, безбатченки? Геть усі бездітні? Тоді хто тут третій рік підряд воює?! Ти, українець, — звернувся до офіцера. — Хто тобі заважав перейти на бік Червоної Армії. Або втекти до партизанів.

— За твою, більшовицьку, Україну я воювати не збираюся, — спокійно відповів офіцер. По-українському відповів, хоча і з помітним акцентом. — І добре знаю, на що ви зі своїми більшовиками перетворили Україну. Я тільки тому й присягав румунському королю, що хочу бачити свою землю вільною. Хоча знаю, що половину України він прагне приєднати до Румунії. Але він нею швидко подавиться, аби тільки нам зібрати своє військо.

— Можна подумати, що ти говориш від імені цілої партії.

— Так думає кожен українець, що опинився по той бік Дунаю. Не розстрілюй його... — кивнув на Корчака. — Він і в могилі тремтітиме зі страху. І накажи цьому бессарабському недоноскові — це вже стосувалося Караджі, — нехай віддасть мені пістолет. Я хочу загинути, як офіцер.

Оснач очікуючи подивився на Григорія. Той мовчки вийняв з кишені пістолет і, тримаючи його на долоні, показав Осначеві.

— Але ж він може...

— Лишіть один патрон. Під слово офіцера, — перебив його румунський лейтенант.

— Гей, ти, — звернувся Оснач до Корчака. — Ти підеш з нами? Ти що оглух?!

— Куди?

— Ніби не знаєш куди? До лінії фронту. За Дністер.

— А потім? У полон. В Сибір?

— Тоді вертайся додому. Втікай.

— Куди ж додому? — ще жалібніше глянув на нього Корчак. — Де той дім? Хіба ж я дійду до нього, хіба проб'юся через таке військо? А якщо й дійду — заарештують.

— Забирайте від мене цього смердюка, — знову озвався офіцер. — І торгуйтеся з ним потім. Я офіцер, і не хочу лежати і одній могилі з ним. Мій пістолет...

— Дадуть тобі пістолет, дадуть, — не стримався Караджі. — Чого так нетерпиться, на той світ закортіло?! Слухай, десантнику, я не знаю, як звідси вийняти зайві патрони. Покажи.

— Дай йому так. З усіма. Дідько з ним! Нехай випустить в себе всю обойму.

— Якщо з обоймою — почне стріляти в нас.

— Я дав слово офіцера. Можете покласти пістолет на траву і відійти. Ви теж озброєні.

Тільки тепер Оснач згадав про карабін полоненого і, підхопивши його, закинув свій автомат за плече.

— Та відпустіть ви нас, люди добрі, — озвався Корчак. — Що вам від того, що пан офіцер, чи ми обидва загинемо тут? Хіба вже по тому й війна закінчиться?

— Перестань випрошувати у цих покидьків життя! — гаркнув лейтенант, затискаючи рукою рану. Він уже втратив чимало крові. — Подай мій кашкет. Он він, на

траві. А ти, зраднику, пістолет.

— Значить, відпустити?! — спаленів Григорій. — Тому що він — твій офіцер? Щоб негайно видав, скільки нас тут, куди пішли і як озброєні?!

Оснач вирвав із рук Караджі пістолет, перевірів його і кинув лейтенантові до ніг.

— Ти дав слово офіцера. Осьтобізброя. Корчак, кашкет— офіцерові!

Лейтенант одягнув кашкет, поправив мундир, так, не випускаючи з руки пістолета, перехрестився і, презирливо сплюнувши в бік Караджі, приставив зброю до скроні.

— Стій! — раптом гукнув Оснач. Офіцер здригнувся й ошелешено глянув на десантника. — Гаразд, ти мужняя людина. — Він вирвав з руки лейтенанта пістолет і відійшов. Можеш подякувати своєму солдатові: це він врятував тобі життя. Він і твоя мужність. Марш до села. Обидва. І дай слово офіцера, що ти не знаєш, скільки нас. І не організовуватимеш проти нас облаву.

— Слово офіцера, — процідив лейтенант. — При своєму солдатові даю. — Поправив мундир, віддав честь і пішов у плавні, в тому напрямку, звідки прийшов на цей острів. — Але десь там німецький офіцер, — нагадав він, не оглядаючись. За нього відповідальності не несучи.

— Може, й карабін віддасте, панночку? — вклонився Корчак і собі відходячи він стіни.

— Може, тобі ще й медаль вручити?! — запитав Оснач. — То я зараз же припечатаю! — Кинь на траву запасні обойми і пішов геть, служака!

— Та це я так, — поспішливо спорожнявав Корчак свій патронташ. — Бо добро казенне. Але ні то ні... Прощавайте, люди добрі, може, колись і зведе нас доля.

— І ніколи не смій називати себе нащадком запорізьких козаків! — гукнув йому вслід Оснач. — Гнида ти. А не запорожець! А тепер утікаймо звідси, — наказав Григорієві, щойно Корчак зник в очеретах. — Той час, який ми ще могли згайнувати, ми вже згайнували.

— Не варто було відпускати цього королівського принца.

— Не варто було влаштовувати весь цей спектакль, — ось що я тобі скажу. Ти міг одразу пристрілити його. Правда, я теж не кращий. Це ж треба: примушувати солдата, щоб розстрілював свого офіцера! Щось сталося зі мною сьогодні, щось сталося... Нерви здають. Стільки днів підряд... Наче на обставленого прапорцями вовка...

16

У поштовій скрипці на Радомира чекала повістка з військомату і лист від батька. Ідучи до ліфта, перш ніж відкрити конверт з листом, він устиг помітити, що на повістці слова з "наказую з'явитися" були закреслені, а замість них кульковою ручкою написано "Прошу зайти в кімнату № 32, для розмови. Майор Гордулан".

"Прошу зайти" — в лексиконі військоматників це щось нове", подумав він, завваживши, що розмова мала відбутися сьогодні, об одинадцятій ранку. І що він уже безнадійно запізнився.

Батько вважав негідним себе писати листи, обсяг яких сягав би більше десяти фраз. Цього разу він теж лишився вірним своїй телеграфній лаконічності.

"Чекаю твого рішення", — писав він, навіть не привітавшись, — Звання лейтенанта ти маєш, досвід командування взводом морської піхоти — теж. Іспити за військове училище складеш екстерно. Подумаємо і про академію. Я говорив з командиром сусідньої бригади. Він готовий звернутися по інстанції. Обіцяв призначити командиром взводу розвідки. Чудовий початок. Потрібна твоя згода. Чекаю рішення".

"Йому потрібне моє рішення! Цікаво, що я маю вирішувати, якщо він устиг змодельювати всю мою долю аж до відставки у званні генерал-лейтенанта?", — всміхнувся Радомир, увіходячи до кімнати. Не домігшись вступу сина до військового училища одразу після школи, батько все ж таки не полишав надії вернути його "під прапори" родинної професії. Навіть появу в окружній газеті синові повісті він зустрів без особливого захвату, побоюючись, що це тільки підбадьорить Радомира на шляху до журналістики.

Уже поклавши листа на стіл, Радомир звернув увагу на написане в кінці аркушика, на такій відстані, наче проміжок між листом і цими рядками батько пропонував йому заповнити самому.

"А ще говорив зі мною по телефону редактор окружної газети. Брав твої координати. Хоче запросити до штату в редакції. Думай. Полковник Оснач".

"Полковник?! — ще раз перечитав Радомир. — Отже, — полковник?.. Молодець, старий. І скромно так".

Втім, про присвоєння батькові звання майора, а згодом і підполковника, він теж дізнався із підписів у листах. Батько ніколи не розводився про свою службу. Подробиці повідомляла мати, яка писала листи окремо, сідаючи за них через два-три дні по тому, як відправляв свого батько. Це зовсім не означало, що у них в родині щось негаразд. Навпаки. Радомир так до кінця і не збагнув, у який спосіб батькові й матері вдавалося знаходити спільну мову, але він був постійним свідком того, що жили вони завжди в мирі і злагоді. Ольга Артамо— нівна Оснач... Підполковник медичної служби, талановитий хірург, доктор медичних наук, постійна учасниця окружних, всеармійських і міжнародних конференцій з травматології... А ще — навіть він, син її, змушений визнавати це — дивовижно вродлива жінка... Як усі ці титули і якості поєднувалися і вживалися в ній з лагідною дружиною і старанною господинею їх затишної квартири — цього Радомир збагнути теж не міг.

Ну а листи вона писала довгі і нуднуваті, докладно переповідаючи все їх родинне життя-буття, та розтлумачуючи те, про що батько, як правило, тільки натякав. Поспартанськи спокійна, розсудлива, делікатна, вона володіла дивовижним даром помічати в людині, навіть найнепримітнії для всіх оточуючих, усе краще, що тільки можна було в ній виявити. І Радомир не схильний був вважати це впливом її професії, котра вимагала морально і фізично підтримувати людину в будь-якій найлихітї ситуації. Їй подобалася будь-яка погода, вона знаходила щось цікаве у найбездарнішому фільмі, з філософською поміркованістю ставилася до солдафонства свого не дуже інтелігентного начальства.

"Чи є в характері Марії хоча б часточка цих достоїнств? — подумав Оснач, виходячи

в лоджію. Вигляд неприбраної холостяцької кімнати він охоче міняв на краєвид, що відкривався звідси, ніби з капітанського містка. — Здається, порівняння не на її користь. Якщо, ясна річ, брати за еталон лікаря Ольгу Оснач... одразу ж обмовився він. — А зваж: твій батько не вважає її ідеальною жінкою. Звичайно, з Марією такого затишного життя не збудуєш. Одначе запитай себе, кого з дівчат, яких ти знаєш, можна порівняти з нею".

"Де починається прицілювання, там закінчується любов".

Радомир не міг пригадати, кому належали ці слова, але досі вважав їх благочинними. А тепер раптом відчув, що в них стільки ж правди, скільки й фарисейства. Люди, що вирішили створити нову сім'ю, неминуче повинні зважити всі "за" і "проти". Без цього будь-який шлюб — це акт божевілля.

Уже звечоріло і в сутінках поле зеленої пшениці, що хвилювалося по той бік дороги, здавалося плесом вечірнього озера, якщо на нього дивитися з літака. Тут Радомирові було затишно і спокійно. Він у себе вдома. Захотілося негайно поїхати в центр, загубитися в натовпі молоді, що гуляє Приморським бульваром, відчутти себе сином цього міста. Вся ота історія з Вандеурою враз почала здаватися йому давньою і мізерною. Ніби фрагмент фільму, якого він бачив давно, що встиг забути і назву, й сюжет.

Радомир спустився на перший поверх і з автомата, що стояв біля його будинку, зателефонував до редакції.

— Оснач, — назвався, не чекаючи, поки заступник редактора подасть голос. Він пам'ятав, що знявши трубку, Дмитро Римар мав

звичку ще добру хвилину читати полосу, чи матеріал, який йому занесли, бо він завжди щось читав, і тільки тоді озиватися. Одначе цього разу Дмитро відреагував блискавично.

— Це ти, професіонале?! Як справи? Як почувається наш улюбленець Бандура, чи як його там?

— Ван-де-ву-ра, — проказав Оснач по складах. — Імена таких людей треба запам'ятовувати. Поки що цей тип лишається самим собою.

— Отож, самим... До речі, він встиг надіслати другого листа. Тепер уже сам шеф ним зачитується. Довелося давати пояснення. Але ти не звертай на це уваги. Шеф сказав: нехай готує такий матеріал, щоб решту свого життя цей Вандеура почувався, як на вулкані. Ось так. Сподіваюсь, ти вже брався за перо? Дивись, не зволікай...

Оснач засумнівався, що шеф справді міг вимагати такої статті. За своєю поміркованістю він як редактор запізнився років на двадцять. Ніякі новітні вітри, ніякі перебудовні шквали не могли примусити цього незлостивого зичливого чоловіка зректися своєї поміркованої упередженості до будь-якого матеріалу, в якому хтось або щось піддавалися різкій критиці.

— Ще й як брався! — це була неправда, але сказати в цю мить правду Радомир не міг. На відміну від шефа, заступник редактора просто переставав розуміти журналіста, котрий з якихось міркувань зволікав з принциповим виступом, або й зовсім відмовлявся

від теми. — До речі, я вже тут, у місті.

— Що-що?! — вражено перепитав Римар — Ти повернувся? Дивно. Див-но... Ти ж просив продовжити відрядження. І шеф продовжив.

— Я ж тільки на один день. Потім знову курс на Рибань.

Оснач почув, як на тому кінці дроту Римар недовірливо гмикнув і розчаровано засопів в трубку.

— Слухай, може, ти справді спасував перед цим Вандевурою? — вперше вірно вимовив прізвище рибанського вчителя. — Анонімки тепер не розглядаються. В чесності твого діда, як і всіх прадідів, ніхто не сумнівається. То що тебе зупиняє? Ти ж колекціонуєш соціальні типи. А доля звела тебе, мабуть, з одним з найяскравіших продуктів епохи сталінізму. Вважай, з реліктом. Цей демагог розтоптує ім'я твого предка, паплюжить героя твоєї повісті, втоптує в болото, заганняє в трясовину свого однолітка-однокласника, товариша дитинства. І ти... знаючи, що ти єдиний, хто здатний зараз розібратися в усій цій рибанській історії і поставити Вандевуру на своє місце.

— Гаразд, я приїжджаю в редакцію, — ледве встиг вставити в його монолог ці кілька слів Оснач.

— І то негайно. Приїжджай, сідай за машинку і працюй. До опівночі, до ранку..

— В будь-якому випадку сьогодні чи завтра я не зможу закінчити цю статтю. Ще треба буде зустрічатися з Вандевурою, з іншими...

— То повернешся з Рибані і закінчиш. Ноу проблеме, як кажуть по той бік Ла-Маншу Але першу подачу рибанської історії підготуй уже сьогодні. В тебе є для цього весь необхідний матеріал. Заголовок за тобою, а в підзаголовку дамо: "Листи з Рибані". Форма листів дозволить тобі виступити гостро, розкуто, публіцистично. Все! Кінець зв'язку.

"Тобі бракує його рішучості, — сказав собі Оснач, вішаючи трубку на важіль. — Ти волів би вирвати з рибанської трясовини Марію і на цьому заспокоїтися. До боротьби з Вандевурою ти просто не готовий.

...А може, й не варто розпочинати її, цю боротьбу на виснаження — ні з Вандевурою, ні з будь-ким йому подібним? — подумав він уже рушаючи до трамвайної зупинки. — Може, найстрашнішим докором їм якраз і стане те, що їх просто не помічатимуть? Але це щодо Вандевури. А подвиг Захара Шаблюка? Захаром що, пожертвувати? І ним, і Григорієм Козаруком? Заради того, щоб не наживати собі ворога в особі Маркіяна Маркіяновича?"

Незважаючи на пізній час, в редакції все ще товклося чимало людей. Оснач давно помітив: коли верстки нема, газетярі розходяться досить рано. А під час випуску коридорами редакції завжди вештаються і журналісти, і позаштатні автори, і герої нарисів. Кожному хочеться бути причетним до народження чергового номера, наче до великого таїнства.

Кабінету заступника редактора Оснач обминув. Одразу пішов до свого акваріума і сів за машинку.

— Нарешті ти повернувся! — негайно з'явилася на порозі Віка. Вона мовила це

таким тоном, ніби чекати його довелося принаймні з місяць.

Проходячи коридором, Оснач не бачив дівчини, отже хтось устиг повідомити, що він уже з'явився.

— Мене нема, — рішуче відповів Радомир, не підводячи очей від аркуша паперу. Мабуть, він мовив це таким трагічним тоном, що Віка не наважилася проказати більше ні слова, і легенько зачинила двері. Якщо вже не вона, то щоб і ніхто інший теж не заважав.

"На вогнищі чужої слави", — відстукав він заголовок. Нехай Гриньо Козарук пробачить йому плагіат: кращої назви все одно не придумаєш. До того ж, у статті буде сказано, що так називається укладений ним літопис. — "Листи з Рибані".

... Першого "листа" Радомир закінчив об одинадцятій, коли, як йому здавалося, в редакції залишався тільки відповідальний секретар, що чекав сигнального примірника. Другий дався йому трохи легше. Оснач закінчив його о пів на першу, і був страшенно здивований, почувши в коридорі жіночі кроки. Він одразу упізнав їх: Вікторія! Дівчина зазирнула, приклала палець до губ: "мовчи", і може, з хвилину вони запитливо дивилися одне на одного.

— Тепер я дозволяю тобі зрадити машинці. Вона не образиться.

— Мене все ще нема, Віко, — благаюче замахав руками Оснач.

— Маєш рацію: тебе вже давно нема, — з сумом погодилася дівчина. — Якщо через двадцять хвилин ти виглянеш у вікно, то побачиш, що я цілюся під ним з першим хлопцем, який тільки трапився мені на вулиці. Ось тоді ти нарешті все зрозумієш.

— Обов'язково вигляну. Вранці, звичайно.

— Можна подумати, що тобі справді байдуже, де і з ким я стоятиму?

— Головне, щоб ти повірила, що мене тут нема. Перед тобою редакційний привид, — жорстоко стояв він на своєму, стомлено хитаючи головою. Якби його зустріч з Марією не відбулася, взаємини з Вікою склалися б інакше, — він це розумів. От тільки Віка розуміти цього не бажала. А, тим паче, — миритися.

Третього "листа" він закінчив уже тоді, як вікно зайшлося попелясто-червоним полум'ям світанку. Спробував підвестися, але не зміг. Ноги не слухалися. Ліву він засидів так, що не міг випрямити. Перечекавши, поки біль минеться, Оснач примусив себе написати перше речення четвертого, заключного листа-сповіді, якого міг закінчити, тільки ще раз побувавши в Рибані. І лише тоді підвівся і взявся за телефонну трубку.

— Спиш? — торжествуюче запитав він, почувши в трубці сонний голос Римаря.

— Скільки там у тебе рядків? — напрочуд швидко зреагував Дмитро, не виказуючи й тіні невдоволення цим невчасним дзвінком.

— В першій подачі — рядків чотириста. Але матеріал вартий їх, — поспішливо додав Радомир.

— Не треба рекламувати. Скільки подач?

— Готові три.

— Зрозуміло: ще дві привезеш з Рибані. Якщо матеріал справді вартий їх — маєш в

моїй особі спільника. Тільки не забудь подивитися на все, що там відбувається, як на явище. На явище нашого громадського життя. І про хлопчину того не забудь, автора листа до редакції.

— Навколо нього все й вирує. Через тиждень у тебе на столі буде ще дві подачі.

— Підсунь написане під двері приймальної. О восьмій буду. І надалі запам'ятай: це тобі не на полігоні морської піхоти, тут треба працювати.

— Іди ти до дідька. Хоча... добре, що нагадав: мене якраз викликають у військкомат.

— Уже викликають? Ну і що? Погодишся?

— Ти непоганий психолог, з тобою цікаво говорити.

— Особливо з сонним. На твоєму місці я погодився б. Поклик родинної професії — це, лейтенанте, як поклик крові.

17

Вийшовши з військкомату, Оснач побачив біля воріт Вікторію. Вона стояла з якимось опасистим підполковником авіації і вдавала, що ніхто, крім цього "літуна", її не цікавить.

Проходячи повз них, Радомир помітив, що сорочка на спині підполковника геть просякла потом, хоча температура не сягала більше двадцяти. "В піт кинуло, бідаку! — в'їдливо посміхнувся Радомир. — Отже, розмова серйозна".

— Лейтенанте, ви куди це?! — раптом вигукнула Віка так, ніби Оснач збирався втікати від неї і, мило всміхнувшись розпашілому підполковнику, що докірливо шпигонував при цьому новоявленого суперника розчарованим поглядом, повільно попливла до Радомира. Напевне, в ці хвилини підполковник дуже жалкував, що лейтенант не в формі. Вигляд він мав такий, як старшина на заповненім новобранцями стройовому плацу.

— Як ти тут опинилася?

— На тебе чекаю.

— На мене? Від кого ж ти дізналася, що я тут?

— Римар видав. Так, ніби між іншим, запитав, чи не бачила тебе, а потім згадав: "Та його ж викликали до військкомату! А що вдієш? Надія Збройних Сил. Гордість офіцерського корпусу". Якщо я вірно зрозуміла, тобі не хотілося бачити мене тут?

— Несподівано якимось.

— Сама не люблю несподіванок. Не в моєму стилі. Якщо зараз ти гарячково прикидаєш, до якого кафе мене запросити — підкажу: два квартали звідси, біля пляжу, є ресторан "Глечик". Не треба нервово обмацувати кишені. Вдень — це звичайнісіньке кафе. Хоча і з офіціантками. Знаю, що в демобілізованого морського піхотинця...

— Вродлива ти дівчина, Вікторіє, — перебив її Оснач.

— Ти і компліменти роздаєш так поспішливо, наче знаходишся в самоволці. Але Вікторією назвав уперше.

— Вияв поваги. Ти ж помітила, як хвилювався твій підполковник.

— О, якби ж ти справді хоч трішечки ревнував!

Жалюгідна подоба подільського тину. Глечки на жердинах. Велика будівля з

верандою у гуцульському стилі. Офіціантка у вишиванці та в українській запасці... Коли Оснач, уже замовивши страви, додав українською: "І дві пляшки води, будь ласка", офіціантка спочатку вражено подивилася на нього, а потім, вередливо зморщившись, не приховуючи українського акценту, запитала: "Ви можете говорити по-человечески?"

Оснач стис кулаки і запитливо глянув на Вікторію. Як було б добре, якби її не було тут!

— Дівчино, — теж по-українському звернулася Вікторія до офіціантки, що поважно пливла в бік кухні. Оснач уперше чув, щоб вона говорила українською. — Можна вас іще на одну хвилиночку.

— Ну, слухаю, — підійшла та, підперши масивне стегно пухким кулаком, в якому було затиснуто блокнотика.

— Мені здається, що ми з вами землячки, — ввічливо всміхнулася Вікторія, окинувши поглядом пусту веранду. — Ви зі Жмерінки, з Че— чельника, з Піщанки?

— Припустімо, з Олешівки, з-під Гайворона, — неохоче відповіла офіціантка, якій було років двадцять п'ять. — Що далі?

— Он воно що! І давно ви звідти?

— Не морочте мені голову! — роздратовано відрубала офіціантка по —російському.

— Пардон, ще пару слів, — ввічливо всміхнулася Вікторія. — Бачите в чому річ, я росіянка. Як то кажуть у нас, "чистокровна русачка". На Україні всього сьомий рік. Але ви мене чудово розумієте, правда. Українською я говорю, може й не вишукано, але досить зрозуміло?

— То й що з того? — презирливо окинула її поглядом офіціантка.

Вікторія налила в свою склянку мінеральної води, яка стояла на столі ще до того, як вони сіли, і, на мить завагавшись, рішуче виплеснула її в обличчя офіціантці.

— Віко!! — ошелешено гукнув Оснач, підхоплюючись.

— Сядь. Тебе це не стосується. Це, щоб ви згадали, як треба говорити з відвідувачами, та ще й зі своїми земляками, "по-человечески". І негайно зніміть національний одяг, ви не гідні його, — різко сказала вона зблідлій офіціантці, що, вирячившись на неї, завмерла з широко розкритим ротом, з якого витікала вода. — А тепер можете покликати адміністратора і міліціонера. Ну, ти заспокоївся? — незворушно запитала вона Оснача, коли офіціантка, зверескнувши: "Хамка, ідіотка!", метнулася на кухню.

— Навіщо ти так?

— Ти ж не наважився б зробити цього. Не хвилюйся, всього-на— всього один з уроків інтернаціонального виховання. Цілком у дусі сучасності.

— Ну, знаєш! Пішли звідси. Ще тільки цього мені не вистачало!

— Сядь! — знову рішуче наказала дівчина. — Не суєтись. Я не піду звідси, поки ця маргаритка не покладе на стіл усе, що ми замовили.

Хвилин за десять до них вийшла інша офіціантка, поставила на стіл салати і біфштекси і ввічливо, українською мовою, побажала: "Смачного вам".

— Які тут зичливі офіціантки, правда, любий? — всміхнулася Віка, даючи зрозуміти,

що інцидент вичерпано. — До речі... Якщо ваша подруга має до мене претензії, або хоче звернутися до суду, ось моя візитка. Там усі дані. А тепер, любий мій, розповідай, чого тебе викликали, — попросила вона, коли, на ходу знайомлячись з візиткою, офіціантка пішла геть. — Якщо тільки це не військова таємниця. Пропонувати стати кадровим офіцером?

— Пропонували.

— Якщо погоджуєшся, обіцяли присвоїти старшого лейтенанта? Достроково.

— Обіцяли. Від кого інформація? Підполковник?

— Підполковник — випадковий перехожий. Нічого не вдієш, весь вищий командний склад Збройних Сил, від підполковників — до генерал-полковників, віце-адміралів, закохується в мене просто на вулицях. Забуваєш, що перед тобою таке ж "дитя далеких гарнізонів", як і ти сам. Отже, пропонували. Ти глянь, які ділові люди працюють тепер у військкоматах! І що, знову в морську піхоту?

— Або військовим журналістом. На вибір. Є запит з редакції окружної газети.

— Ну і?.. Другий варіант здається більш підходящим, правда? Я щойно прочитала два твої перші "листи з Рибані". Тобі не варто кидати журналістику.

— Вже прочитала?! Коли ж ти встигла. До речі, як до них поставився Римар?

— Першу статтю вже заслано до набору. Оскільки кошик біля заступника редактора був пустий, значить, дві інші до нього теж не потрапили. Зі статтями все ясно. Повернемося до армійських справ. Зупиняєшся на другому варіанті?

— Не знаю. Поки що не вирішив. Треба подумати.

— У військкоматі ти так і сказав? — весело запитала Вікторія, вправно орудуючи ножом і виделкою.

— Що тебе в цьому дивує?

— Нічого, — стонула вона плечима. — Просто я вважала, що ти вже все давно вирішив.

— Тобто, залишуся тут, в редакції?

— Навпаки, одягнеш лейб-гвардійський мундир. Зрештою, твій батько кадровий військовий, майор.

— Полковник, — машинально уточнив Радомир.

— Невже? Обов'язково стане генералом. Ось побачиш. — "У неї дивовижна усмішка, — подумав Оснач. — Усмішка людини, яка твердо переконана, що завтра ввечері вона ляже спати не менш життєрадісною".

— Твій батько теж військовий? Я правильно зрозумів, "дитя далеких гарнізонів"?

— Нарешті, й тебе осяяло! Перед тобою — справді типове гарнізонне дитя. Поки воно виросло, батьки змінили п'ять гарнізонів.

— Хто б міг подумати? Дивлячись на тебе...

— Дивитися — мало. Треба вміти бачити.

Вікторія відкрила сумочку і подала йому фотографію.

Капітан. Велетенська статура. Вилицювате, вольове обличчя. Повітряний десантник. Орден Леніна. Низка медалей. Сиві скроні...

— Він у нас в частині починав прапорщиком. Це вже мати, сама донька офіцера, примусила його закінчити училище...

— Де він служить?

— Ти вже був в армії, коли його частину перекинули до Афганістану. Два поранення. Мати теж там. Медсестра. Я дуже боялася, що й твою частину захотять випробувати Кандагаром.

— Якимось дивом ця чаша обминула мене. Та, здається, морських піхотинців і не кидали в цю круговерт. А чому ти... раптом?..

— Чому боялася за тебе? Тому що дуже хотілося посидіти в цьому ресторані.

— Пробач, я про це навіть не здогадувався. — Краєм ока Радомир побачив ту, першу офіціантку. Вона обережно визирнула, повагалася й підійшла до найближчого столика, за який сіли дві літні жінки і якого, напевне, мала обслуговувати її подруга. Радомира і Вікторію вона виключно не помічала. Оснач і досі почувався незручно перед нею. Хоча, як на нього, все мало бути навпаки. — Те, що ти сказала там, в акваріумі, в день мого повернення...

— Ти сприйняв за жарт?

— Принаймні, не так серйозно, як слід було б.

— Нічого дивного. Ми жили в різних галактиках. Можливо, ти й згадував коли-небудь про мене. Але тільки як одну з багатьох. Коли починав сумувати за "гражданкою". У мене ж усе було по-іншому, — стиха мовила Вікторія, коли, розрахувавшись, вони вийшли з кафе. — Я чекала тебе.

— Не фантазуй. Ми ж з тобою і на побаченні жодного разу не були.

— На побаченні не були. Зате на вечірці у Роставчуків цілувалися, — серйозно нагадала вона, змусивши Оснача розгублено всміхнутися. Так, справді, на вечірці у завідуючого відділом комсомольського життя Роставчука він несміливо поцілував її в щоку.

— Я розумію, — понуро відреагувала на цю усмішку Вікторія. — Мої шанси дорівнюють нулю. У цій триклятій Рибані, чи як її там, у тебе дівчина.

— Це тобі теж підказав Римар?

— Підказав. Назву села. Все інше я зрозуміла й без нього. До речі, не дивуйся. Дмитрові хочеться, щоб у нас усе склалося якнайкраще. Здається, в нього це по-дружньому. Коли ти повертаєшся до Рибані?

— Сьогодні. Вечірнім поїздом.

— Там усе справді серйозно і... визначено?

— Значно визначеніше, ніж тут, після розмови у військкоматі.

— Це ж випадкова зустріч. Хіба не так?

— Але ж подробиць не знає навіть Римар.

— Ну, дещо знає. Та й, знову ж таки, спроектувати можна й без нього. Повертався з армп, у поїзді познайомилися... Банальний сюжет. Але й закінчення теж може виявитися банальним.

— Усе значно складніше.

— Про те, що ти маєш намір повернутися в армію, вона ще навіть не здогадується?

Оснач промовчав. Відповідь була їй відома. Він і сам ще не здогадувався про цей "намір".

— От бачиш... І навряд чи вона прийме це як належне. Мені доводилось бачити таких, "випадкових", у гарнізонах. І знаю, чим їх поява закінчується.

Радомир кивнув. Він почувався занадто стомленим, щоб продовжувати цю розмову далі.

Сидячи в напівпустому трамваї, що віз її до редакції, а його додому, Оснач не зчувся, як задрімав. Тому коли Вікторія сказала: "Може, ти хотів би ще щось додати до історії цього знайомства: хто вона така, чому такі страждання?", він тільки мовчки похитав головою. А вже крізь сон відчув, що дівчина обняла його за плечі і підставила під щоку своє плече. Воно було на диво широке, м'яке і пахло якимись квітами, от тільки Радомир не міг визначити якими саме.

— Пробач, — остаточно прокинувся він ще через кілька хвилин і вдячно тернувся щокою о її плече.

— І так довго протримався. Думала, заснешпрямо там, у "Глечуку".

— Ти проїхала свою зупинку, — трамвай саме минав висотну будівлю газетного видавництва, бокова стіна якої нагадувала розгорнуту газету.

— Теж задрімала, — стиха відповіла дівчина, дивлячись у вікно. А вийшовши з трамваю, мовчки пішла за ним і вже біля під'їзду несміливо запитала:

— А мені можна? На хвилинку, тільки гляну. Цікаво...

— Це тобі зараз здається, що цікаво. А глянеш — злякаєшся.

— Я до цього готова. Дитя далеких гарнізонів. Невлаштованістю мене не здивуєш.

Жінка, що трапилася їм у коридорі, оцінююче оглянула їх обох і криво посміхнулася. Їх вигляд, напевне, підказував, що ці двоє прийшли, щоб продовжити безсонну ніч, яку провели бозна-де. На щастя, Вікторія не звернула на неї уваги. Радомирові й досі пригадувалося обличчя офіціантки по тому, як "гарнізонне дитя" виплеснуло на нього воду.

У кімнаті дівчина зупинилася біля порога і пройти далі відмовилася.

— Даремне ти наговорював на себе. Я чекала жахливішого. Майже армійський порядок.

— Майже, — сонно погодився Радомир, всідаючи на ліжко і схиляючи голову.

Кілька хвилин Вікторія вперто мовчала. Оснач стомлено поглядав на неї, чекаючи, що буде далі: прощатиметься чи все ж таки підійде до крісла.

— Невже ти не розумієш, що гарнізонне життя витримає не кожна, — заговорила вона нарешті, проходячи повз Радомира до лоджії. — Що таких, одчайдушних, стає все менше? Всі оті публікації в пресі про побут офіцерів та позастатутні стосунки... А я звикла до всього.

— Майже до всього, Вікторіє, майже... — ще раз сонно кивнув Оснач. — Ти залишишся?

— За іншої ситуації можливо й залишилася б.

Радомир приліг на ліжку, заплющив очі.

... Блакитна гладінь озера. Вкритий килимом молодої весняної трави прибережний схил, обрамлений валом полеглого торішнього очерету. Яструб і постать дівчини. Десь далеко, посеред озера.

Прокинувся він о четвертій. Роздягнений. Укритий ковдрою, заправленою в підковдрник, хоча досі ніколи не заправляв його. Одяг акуратно, по-армійски — Радомир одразу завважив це — складений на кріслі. В кімнаті прибрано. На кухні, куди його пригнав запах смаженої яєшні з ковбасою, він знайшов записку. "Тепер ти не заперечуватимеш, що ми не тільки цілувалися на вечірці у Роставчуків, але й провели разом ніч..."

"Може вона й полежала поруч зі мною? Можна собі уявити, яким ідіотом Вікторія вважала мене при цьому, слухаючи, як я посапую їй на вухо!.. Невже вона справді погодилася б змінити це місто на далекий гарнізон? Важко повірити в це".

Досі він вважав її примхливим, зманіженим міським дівчиськом. Як виявилось, зруйнувати цей образ буде нелегко.

* * *

Минуло понад три години відтоді, як вони залишили плавні. Понад три години виснажливої втечі та гарячкових пошуків хоч якогось там притулку у цьому рівному, вижухлому від ранньої весняної спеки степу. Річечка, на яку вони випадково натрапили, ледве пробивалася через очерет і болотяні чагарі, і вони довго не могли підступитися до чистої води, аж поки не помітили вимитий із крутосхилу валун, на якому оце вкрай знесилені попадали та й тепер не здатні підвестися. Ця річечка здавалася їм небесним дивом, оазисом у спраглий пустелі.

Вода біля валуна виявилася солонкуватою, зате на диво чистою, значно чистішою від каламуті, що протікала за шаблеподібною ку-

пиною, яка з трьох боків відгороджувала камінь від річечки, утворюючи біля нього мініатюрне озерце. Тільки зсунувшись з каменя та запхавши руку під нього, Оснач знайшов розгадку: якраз під каменем пульсувало невеличке джерельце, вода в якому була, очевидно, дуже мінералізованою. От тільки чи лікувальною? Втім, якою б вона там не була, Оснач і Караджі знову й знову черпали її долонями і пили, пили, наче далі перед ними справді пролягала безкінечна пустеля.

Цей камінь, крутосхил над ним і порослий чагарником острівцець утворювали досить надійне пристановище, в якому їх важко було виявити і з правого, і з лівого берега. Скориставшись із цього, втікачі помили чоботи, привели в порядок свої мундири, почистили зброю і навіть встигли обмитися, та й тепер відпочивали, вигріваючись після миття крижаною водою під полудневим сонцем. Відтоді, як капітан катера висадив його на північний берег озера, минуло всього-на— всього півдня, проте за цей час відбулося стільки подій, що Святославові здавалося, ніби минув тиждень. І його оце висадили вже другим десантом.

Та, власне, майже так воно і було.

— Слухай, — запитав Григорій, вкотре вже оглянувши долину — чи не з'явився хто-

небудь поблизу. — Ким би ти хотів стати? Після війни, звичайно.

— Припускаєш, що я можу дожити до її кінця? — всміхнувся десантник. Нестерпно хотілося їсти, але він намагався не думати про це. До того ж вони з Григорієм домовилися, що до вечора, поки не вдасться проникнути в якесь село — про їжу ні слова. — Але якщо таке диво станеться... Тепер уже вирішено: офіцером. Морської піхоти. Хоча був студентом історико-філологічного факультету університету.

— Ти був студентом університету?! — різко озирнувся Караджі, забуваючи про те, що треба присісти, що його можуть помітити. — Ніколи б не подумав. Хоча... пробач. Я закінчив гімназію в Кагулі. І добре вчився. Кращий учень класу, їй богу, правду кажу. І теж хотів вступати до університету, тільки до Бухарестського. Але мені, неруму— нові, це навряд чи вдалося б. Тому навіть не пробував.

— Та й грошей не вистало б на навчання?

— Грошей — теж. — Григорій знову вклався на камінь і підставив обличчя під проміння пекучого сонця. — Хоч моя родина й заможна, але не настільки, щоб відряджати сина до Бухареста. Як я заздрив вам, тим, хто живе по той бік Дністра! Але чому вирішив стати офіце-

ром? Так сподобалася війна? Приваблює зброя? Беззастережна влада над кількома десятками затурканих новобранців?

— Мені здається, що після всього, що пережито під час цього десанту, я вже просто не зможу не бути військовим, не маю права обирати якусь іншу професію. До того ж, це наша родинна традиція: дід і батько теж офіцери. І теж морської піхоти.

— Отже, одразу після війни вступиш до військового училища... — розчаровано констатував Караджі. Судячи з тону, душа його такого рішення не визнавала.

— Правда, в штабі сказали, що молодшого лейтенанта мені можуть присвоїти ще тут, на фронті. Після року служби. Все ж таки студент. Але справжню військову освіту треба буде здобувати в училищі.

— Тобі присвоять. Тобі обов'язково. Ще й орден дадуть. Ощутину, в німецькому мундирі... Це з мене нікудишній вояка, а ти...

Святослав промовчав. На сході знову розгорялася канонада. Десантник припав вухом до каменя, прислухався. Йому здалося, що в ракушняковому тілі валуна відлунює кожен постріл, кожен вибух снаряду. Камінь пульсував вибухами, дихав ними, стогнав скреготом танкових гусениць... А може, земля має пам'ять і, припавши до неї, можна почути тупіт козацької кінноти, виття монгольської орди, плач полонянок?.. Набратися терпіння, зосередитися, напружити фантазію.

— Знаєш, дивно, що доля звела нас, — мовив Караджі. Він усе ще лежав горілиць, заплющивши очі, і в думках перебував десь дуже далеко: в іншому часі і просторі. — Ти був студентом, я мрію стати ним... Ми були в різних арміях, ворогами, а тепер ось обоє рятуємось. Не знаєш, навіщо богів чи долі знадобилось наше знайомство?

— Випадковість.

— Ні, в житті майже нічого не стається випадково. Все має свій смисл і своє призначення. Те, що мене не розстріляли, що знайшлася людина, яка врятувала мене

— хіба можна вважати таке сліпим випадком. А яке щастя, що не стратили! Знаєш, сидючи під арештом, я не так боявся власно смерті, як смерті своєї мрії.

— Що ж це за мрія така, історично-безцінна? Розкопати якесь старовинне місто? Подібне до Тіри чи Ольвії? Ні? Написати історію свого краю? Знову не вгадав? Тоді — стати мільйонером і скупити всі заводи від Кагула до Бухареста?

— Ніколи не вважав би це мрією. Жити, не зазнаючи ніякої нужди, не відчуючи потреби дбати про шматок хліба на завтра... Я так

не хотів би. Людина доти й людина, доки повсявденно бореться за своє існування.

— В такому разі ми з тобою "люди з людей". Чого-чого, а боротьби за виживання нам не бракуватиме.

— Я мав на увазі не таку боротьбу, — не сприйняв його іронії Караджі. А щодо мрії... За національністю я гагауз. Чув коли-небудь про таку народність?

— Дещо чув. Здається, це залишки якогось тюркського народу чи племені.

— Нічого дивного, що ти мало що знаєш про нас. Ми й самі про себе знаємо не більше. Болгари стверджують, що ми — отуречені болгари, турки — що оболгарені турки. Насправді ж наш кочовий народ жив колись на території сьогоденної Болгарії і був витіснений турками. Тепер частина нашого племені живе в Болгарії, частина в Румунії, частина тут — на Україні та в Молдавії. На жаль, ми — народ, який не пам'ятає своєї історії, не знає ні своїх поетів, ні полководців, ні героїв, ні зрадників. Наша історія дуже нагадує маленьку річечку, що не здатна досягти моря, або якоїсь більшої ріки, тому що цілком всотується спраглою землею і зникає посеред степу. Не засвідчена письменами, не задокументована літописами, не осмислена істориками, вона зникла в глибині віків, так і не донісши свого багатства до океану вселюдської історії. Хіба що якісь жалюгідні краплини...

— О, та ти — філософ! А говориш, як справжній поет.

— Просто я багато думаю над цим. Все ж таки це мій народ. Яким би затурканим і нечисленним він не був.

— І що ж ти збираєшся зробити для нього? — знову ж таки дещо іронічно поцікавився Оснач.

— А що я можу зробити? Хочу об'їздити міста і села, в яких живуть гагаузи, записати всілегенди, які тільки існують, вивчити все, що збереглося про нас по музеях та архівах, все, що тільки написано вченими та мандрівниками інших народів, і на цьому матеріалі скласти нарешті історію гагаузів. Хоча б за два-три останні віки. Але ґрунтовну, загальногагаузьку.

— Ти це серйозно? — стурбовано уточнив Святослав.

— Надзвичайно серйозно.

— Ну, тоді... тоді інша річ. Я чомусь не одразу сприйняв твою стурбованість долею цілого народу.

— Хіба сам ти ніколи не думав про долю свого, українського народу?

Оснач замислено поглянув на Караджі. Він вагався: говорити йому правду, чи не варто? І зважився: правду!

— Чесно кажучи, ні. І навіть ніколи не чув, щоб хтось із знайомих мені українців колись запалився чимось подібним. Можливо, тому, що мій народ великий, і він має свою історію і своїх поетів. А може тому, що вболівати, вголос вболівати за свій народ у нас вважається страшним гріхом — націоналізмом. А всіх, кого цим словом затавровано, карають на смерть. Або засилають до Сибіру.

— Так?! — вражено підхопився Караджі. — Я чув щось подібне, але вважав, що це неправда.

— Тоді так і вважай. Легше буде на душі. Але найстрашніше, що я, наприклад, ніколи по-справжньому і не відчував себе українцем. Мати — історик, батько — військовий. Мене виховували на історії Давньої Греції, Риму і Візантії. Я прочитав усе, що тільки зміг родзо— бути, про наполеонівські війни. Але запитай мене щось з історії України... Що я, блудний син свого народу, знаю про неї? По суті, нічого. Отож... А я геть нічого не знаю і знати не можу.

— Непогано було б створити гагаузьку національну енциклопедію. Хоч по кілька слів про кожного з гагаузів, хто бодай чогось там досягав у науці, мистецтві, техніці, військовій справі... Незалежно від того, в які часи і в якій країні він жив чи живе.

— Ого, нічого собі задум! Ти хоча б усвідомлюєш, що така енциклопедія — це вже безсмертя? Мабуть, ні? Не страшно?

— Я боюсь тільки смерті. Безсмертя мене не лякає, — ледь помітно всміхнувся Григорій. — А якби ще вдалося видати збірку легенд і пісень — тоді вже геть було б добре.

— Що ж тобі завадить, гагаузький Гомере? Збереш, видаш.

— Спочатку треба створити гагаузький алфавіт і заснувати писемність.

— А що, досі в гагаузів навіть не існувало своєї писемності. Пробач, я не знав цього.

— Ні, я розумію, що самому мені з усім цим не впоратися, потрібно ще кілька досвідчених однодумців. Створити хоча б невеличке товариство гагаузів-інтелігентів, які могли б започаткувати рух за наше національне відродження, отоді вже можна буде подбати і про гагаузьку літературу, і про енциклопедію.

Оснач звівся на лікоть і захоплено дивився на Григорія. Йому не вірилося, що в душі цього "невдахи-вояки" можуть визрівати такі могутні і святі задуми. "Господи, я ж мало не спровадив його на той

світ! — з жахом подумав він, усе ще не перебиваючи Караджі. — Я застрілив би його, і ніколи й не дізнався б, що за людину, якого патріота народу свого, якого великого мрійника позбавив життя!"

— Слухай, — він схопив Григорія за плечі і потряс так, мовби хотів випитати якусь велику таємницю. — Ти справді хочеш здійснити хоча б соту часточку цих задумів, чи тільки так, мрієш, фантазуєш?

— Побійся бога! Це мрія мого життя. І я обов'язково здійснию її. Якщо тільки не витрясеш з мене душу.

— Коли ти збереш хоча б легенди, тільки легенди свого народу, то вже навіть тоді навіки ввійдеш в його історію! Та й взагалі, в історію всієї європейської цивілізації!

— І про це думав. Чомуж, думав. Я самолюбивий і прагну слави, — розсміявся Караджі. — І навіть не вважаю це вадю свого характеру. Слави, але в ім'я народу. Та й домагатимуся її не зброєю, а працею, пошуками, дослідженнями... У вас, в українців, є Шевченко, Котляревський, Богдан Хмельницький, Северин Наливайко, багато інших героїв. Вони відомі, про них написано книжки.

— Та ні, теж ще багато невідомого, але чесно зізнався тобі: я особисто над цим чомусь не замислювався. Та й про те, що я українець, згадую дуже рідко. Мабуть, тому, що мати виховувала мене на історії античного світу, історії Спарти, Древнього Єгипту.. Й у школі виховували так, щоб про свою національність ми згадували якомога рідше. Радянські люди, сім'я народів... Мені ніколи й на думку не спадало, що я можу й повинен зробити щось для свого, українського, народу, його історії, його майбутнього.

— Я так не зміг би. Мені хочеться виховуватись на історії свого власного народу. І знати передусім його історію. А через неї — історію всіх сусідніх народів. Тільки спочатку треба дослідити і написати цю таємничу історію таємничого народу.

— А мову, гагаузьку мову ти знаєш?

— Звичайно. З пелюшок. Вдома на мене чекають зошити, в яких уже записано сорок дві пісні та шість легенд нашого й навколишніх сіл. Є ще кілька розповідей гагаузів, які брали участь у першій світовій війні, в революції, в Татарбунарському повстанні... Дожити б до того часу, коли знову візьму їх у руки.

— В такому разі є ідея: тільки-но вирвемося з ворожого тилу і повернемося до своїх — одразу напишу матері. Вона в мене викладач університету, кандидат історичних наук. І, напевне, дещо знає і про гагаузів. В будь-якому разі попрошу, щоб поступово записувала назви всіх праць, в яких хоча б один абзац присвячено історії гагаузів, їхньому фольклору. Адже не може бути такого, щоб людство взагалі не "помітило" твого народу. Повинні бути записи мандрівників, літописців. Сподіваюсь, це тобі допоможе?

— Ще й як! Буду щиро вдячний тобі. Буду.. Якщо тільки проб'ємося.

Неподалік заторохтіла підвода, почувся голос візника, що поганяв коней. Хлопці примовкли і, схопивши зброю, причаїлися за кущами. На підводі — тільки візник. Він під'їхав до річки, метрів за двісті від них і, поки коні пили, заходився старанно обмивати їх жмутами сіна. Візник був у цивільному, але зараз це тільки ускладнювало справу: адже треба нападати на сільського дядька.

— Вийди, поговори з ним, — наказав Оснач Григорієві. — Розпитай, хто він і звідки. Може, погодиться накормити нас і дозволить хоча б годину по-людському поспати у його хаті. Мені б це дуже пригодилося перед далекою дорогою.

Поява румунського солдата візника не стривожила, хоча, напевне, добряче здивувала: бо й справді, звідки він тут узявся?! Не полишаючи обмивати коней, селянин спокійно дочекався Григорія, а потім довго щось розтлумачував, так довго, що Оснач не витримав і теж вийшов зі своєї засідки.

— Кепські справи, — пояснив Караджі, йдучи йому назустріч. — З місцевих куркулів. Син у румунській армії, сам теж настроєний прорумунськи. Такий видасть і навіть копійки за це не попросить.

— Саме такий нам і потрібен. В такого надійніше. Я говоритиму з тобою по-російському з німецьким акцентом. Ти мені теж відповідай російською — звідки німцєві знати румунську? Поясни йому, що я з якогось там особливого відділу, з контррозвідки, чи з гестапо. А тут виконую особливе доручення, отож ніхто в селі не повинен знати: хто я і звідки.

— Не повірить він, підозріливий чоловік.

— Все одно скажи. Село в якому боці?

— Там, — показав Григорій на схід. — На п'ять кілометрів ближче до фронту.

— О, зрозумів: на п'ять кілометрів ближче. Це для нас головне.

18

Містечко зустріло його густим холодним туманом і вологим вітром, що одразу видавав близькість великої ріки. Радомир Оснач ніколи раніше не був у Дунайську, отож передусім хотілося глянути на Дунай, на порт, побувати в старовинному центрі цього містечка, закладеного як прикордонний форпост ще за часів Галицько-Волинського князівства. Але він поспішав. Ще до обідньої пори він хотів дістатися до Кагула й одразу розпочати пошуки Григорія Караджі.

Шанси на успіх були мізерні. Хтозна, чи зумів тоді Григорій дійти від Дністра до свого Кагула? А коли й зумів, то чи не потрапив потім до рук жандармів, чи не був розстріляний, як дезертир? Та навіть коли в 1944-му доля виявилася милостивою до нього, то, напевне, був мобілізований до Червоної Арії і ще мав би пройти через Румунію, Болгарію, Угорщину, Чехословаччину.

— Чого сумуємо? — безтурботно розсміявся чоловік років сорока, що сидів поруч із водієм. З Одеси він прибув тим же поїздом, що й Оснач, і до машини, з вітрового скла якої всміхався Батько Народів, Радомир підійшов тільки тому, що почув, як цей кремезний чолов'яга з коротко підстриженим сивуватим волоссям, голосно запитав його: "Ей, мандрівнику доріг молдавських, до Кагула не підкажеш?" А "мандрівникові" було байдуже: до Кагула чи до Ізмаїла. Хоча він і сказав, що машина з Буджака. І Радомир навіть подумав, що він з задоволенням підкинув би його до Рибані. Все ж таки свій район, по— ближче до рідного гаража.

— У кожного свої проблеми, — стримано відповів Радомир, менш за все йому хотілося розпочинати ще один дорожній діалог. Досить з нього нестерпно балакучого сусіда по купе, що не вгавав майже всю ніч.

— Більшість з яких ми самі й вигадуємо, перетворюючи на трагедію будь-яку дрібничку, — вдоволено мовив подорожній, повертаючись до нього спиною. — Особисто я не звик шукати проблеми там, де їх не існує. А якщо вже натрапляю на них, то вистачає розуму не псувати собі настрою. Правильно я кажу, мандрівнику доріг молдавських? — І, не чекаючи відповіді ні Радомира, ні власника машини, знову запитав: — То й що привело сюди аж із Одеси? Які проблеми? В Кагулі я, слава богу, п'ятнадцятий рік. Дивись, чимось і допоможу.

— Допомогти — це інша річ. Не знаєте, часом, такого чоловіка: Григорія Караджі? Зараз йому вже десь за шістдесят. Учасник війни.

— Караджі? Караджі... — замислився попутник. — З таким прізвищем у нас на обліку чоловік двадцять. Знаю і Григорія. Але йому ще нема й п'ятдесяти. Що, занадто молодий?

— Мав би бути старший.

— Тоді що він за один? Професія? Принаймні, колишня, до пенсії...

— Уяви не маю. Знаю тільки, що за національністю він гагауз. Воював. Правда, проти нас, у складі румунської армії.

— Ну?! Вояка пана Антонеску?! Хороший у вас знайомий! — втрутився в розмову водій.

— Нічого дивного, — спокійно зауважив подорожній. — У наших краях чимало таких, що воювали тоді проти нас. Але не зі своєї волі. Так склалася їх доля.

— З сорок четвертого він, напевне, воював уже в складі Червоної Армії, — поспішив Радомир виправдати Караджі. — Якщо тільки дожив до того часу, коли наші війська перейшли Дністер.

— О, то ви знаєте його ще з тих часів? І ніколи більше?..

— З тих часів він знати його не міг! — розсміявся водій.

— А, таки-так... — і собі розсміявся подорожній, озирнувшись, і раптом, зігнавши посмішку, запитав: — А як, цікаво знати, ви збираєтеся розшукувати його?

— Як завжди. Почну з того, що розпитаю своїх колег, журналістів районної газети. Зайду в райком, райвиконком...

— Наївна душа! Якщо ви вважаєте, що він ветеран, то існує тільки одна організація, яка справді здатна допомогти вам — військкомат. Й ось тут вам, журналісте, здорово пощастило: капітан Корбач, працівник райвійськкомату. Відрекомендуйтеся, покажіть посвідчення і поясніть, чому цей чоловік зацікавив вас.

— Мій дід зустрівся з Караджі десь тут, неподалік, навесні 1944-го. Дід був десантником і взяв його в полон, — сказав Оснач по тому, як капітан уважно вивчив його новеньке посвідчення.

— Ну то це ж ціла історія! — підбадьорив його Корбач. — Ще якісь подробиці?..

Оснач коротко переповів йому все, що знав про Караджі та його зустріч з дідом, і в машині на якийсь час запанувало мовчання. Праворуч шосе відкривалися плавні, але вже якісь напівосушені, напівсвоєні і, водночас, занедбані: то в одному, то в другому місці виднілися рештки розстроєних напівзатоплених човнів, руїни рибальських хатин та куренів, засохлі змертвілі дерева. І все ж таки

Радомир оглядав їх з цікавістю. До поїздки в Рибань для нього існували тільки чотири стихії, які здавалися йому знайомими: степ, ліс, гори і море. Рибань відкрила йому п'яту — плавні. Притягальна сила їх ґрунтувалася не тільки на враженнях самого Радомира, але й на спогадах діда, на тому світі, в якому він жив, працюючи над повістю. (Радомир остаточно вирішив, що обов'язково повернеться до неї, допрацює. Зустрічі в Рибані, розмови з людьми, що були свідками тих давніх подій, особисті враження примусили його по-новому поглянути і на те, що відбувалося в цих краях 1944-го року, і на власний твір).

— Ну що, журналісте, — озвався Корбач після тривалого мовчання. — Спробуємо допомогти. Чесно кажучи, в нашому районі я такого не пригадую. Але сьогодні ж зателефоную в сусідні військкомати, поговорю з кількома місцевими гагаузами... Хтось щось повинен знати про нього. Може, вдасться розшукати родичів. Якщо тільки ви вірно називаєте його прізвище. До речі, чимало гагаузів у ті часи офіційно були записані як молдавани, болгари або румуни. Зі страху перед румунськими властями, від яких зазнавали всіляких утисків. На користь цієї версії свідчить і той факт, що його мобілізували до румунської армії. Гагаузів туди, як правило, не призивали. Хоча... бували й винятки. Тут можливі варіанти. Побачивши вас на вокзалі, я чомусь подумав, що ви теж офіцер, тільки, як і я, в цивільному.

— Майже вгадали. Нещодавно демобілізувався. Лейтенант. Морська піхота. Після вузу. Напевне, щось лишилося в мені від полкового плацу, якщо ви...

— Морська піхота... — кивнув Корбач. А ти помітив — перейшов він на "ти" — нема в неї колишньої слави, нема! Після війни, пригадую, ставлення до моряків, морської піхоти було, як нині — до повітряних десантників. Щоправда, свою славу морська піхота описувала кров'ю на всіх фронтах, од Кавказа до Мурманська. Ну а цим, десанникам-літунам, славу створив уже ваш брат: газетярі та кіносценаристи. А це одне й те ж.

— Не скажіть, в Афганістані...

— Хіба що в Афганістані. Але що ми знаємо про це? Та й, здається, згодом війна в Афганістані буде такою ж непопулярною, як нині війна з Фінляндією. Нібито її ніколи й не було. А я на ній, на фінській, втратив батька і двох рідних дядьків. Ну та час покаже. Чому не лишився в армії? Батько теж воєнний?

— Теж. Полковник. Командир бригади морської піхоти.

— Родинні традиції — діло святе. Був би третім військовим у роду.

— Щонайменше п'ятим.

— Що, були офіцерами ще царської армії? — враз ожив водій. — З золотопогонників-білогвардійців? Тепер вони теж у славі: що не фільм — то "Господин поручик, честь имею кланяться..."

— Не в царській вони служили. В російській. І воювали не за царя, а за Росію.

— Один дідько, — сплюнув у вітрове віконце водій. — Знаю, тепер почалося: якісь там "Пам'яті" з'явилися, монархісти. Історію переглядають. І виходить, що вже й ніби й не було ні царизму, ні класових ворогів, самі тобі патріоти Росії. А я за те, щоб ми свою історію і культуру, свій родовід вели від революції. Навіть літосчислення — і те пропонував би почати з листопада 17-го. Не знаю, може мільйонам людей це й не сподобається, мене так учили, так виховували, і я від свого не відступлюся.

— Воно й зрозуміло: хапатися за старі догми значно легше, ніж мислити, — зауважив Корбач. — А дідового полонення ми з тобою, лейтенанте, обов'язково розшукаємо. Якщо тільки він живий. І моя тобі порада: повертайся в армію. Якщо вже я побачив у тобі військового, значить, є в тобі щось від справжнього офіцера.

— Авони, бач, уже й касту собі сотворили! — похитав головою водій. І тільки тепер

Оснач з подивом відзначив, що цей рудуватий, з широкими, коротенько стриженими вусами чолов'яга, не просто підключається до розмови, а одверто провокує їх. — Аякже, офіцери, біла кістка, золоті погони!.. Нема на вас Берії, він би вас трішки пошерстив...

— Кого-кого?! — потягнувся до нього через спинку сидіння Оснач. — Слухайте, ви!

— Нічого-нічого. Ми пробачаємо вас, чоловіче, — м'яко мовив Корбач, заспокійливо торкаючись руки Радомира, що майже навис над плечем водія.

— А ми вам, якщо часи зміняться, цього не пробачимо — одверто кажу.

— Хто це ми, цікаво знати? — опустився на своє місце Оснач.

— Як хто? Ми. Такі як я. Ті, хто не зрадив пам'яті Сталіна. Бійтеся цього часу, кажу, як на сповіді.

— Он воно що. А я дивуюся, чого це у вас на вітровому вождь усіх часів і народів красується.

— Тепер знатимете. До речі, соромно вам, офіцерам, виступати проти людини, яка вам же, армійцям, здобула найбільшої слави за всю історію країни.

— То це виявляється, він здобув? — насмішкувато перепитав Оснач. — Я наївний чоловік вважав, що її здобували мільйони солдатів, які, як мій дід з трьохлінійками контратакували танкові батальйони Гудеріана.

— Нічого, — озирнувся водій. — Потерпіть трохи. Закінчиться ваша, вибачайте на слові, перебудова, і ми вам усе пояснимо.

— Чого це він так? — запитав Оснач, вийшовши в Кагулі, на автобусній станції, з машини. Він запитав це, придивившись до обличчя водія, до його вусиків і стрижки "під Сталіна"

— Не дивуйся, лейтенанте, зараз у нас багато людей, які мислять саме так. І можеш не сумніватися: якщо, не доведи гоподь, справді настане "їх час", вони нам не пробачать ні гласності, ні демократизації, ні винесення з мавзолею їхнього кумира. Одначе давай не будемо повертатися до цієї теми.

— Та ні, повертатись доведеться. Вже хоча б для того, щоб "їх час" ніколи не настав. — Говорячи це, він думав не так про водія, як про Вандевуру, з яким завтра чи післязавтра йому доведеться зустрітись ще раз.

Караджі вони розшукали під вечір. Допомогли працівники військкомату сусіднього району. Виявилося, що Григорій Кирилович Караджі жив за десять кілометрів від Рені, в невеличкому гагаузькому селі, де ще до недавнього часу працював ветеринарним фельдшером. Почувши про ветеринарного фельдшера, Оснач засумнівався: чи не однофамілець? Не може бути, щоб Григорій Караджі, про якого розповідав йому дід, став ветеринаром. Адже мріяв він зовсім про інше.

Сумнів тлумив Радомира весь час, поки Корбач, тепер уже в формі офіцера і власного машиною, підвозив його до цього села. І зароджувався він із самого невір'я в те, що Григорій міг уціліти в вирі війни. Він-бо, власне, і їхав до Кагула тільки для того, щоб переконатися: сліди Григорія Караджі відшукати не вдасться.

Старого вони застали за роботою: він стесував лопатою ґрунт, що заважав

відчиняти ворота.

— Допомогти? — першим підійшов до нього Корбач.

— Ні, ворота я ще маю впорядкувати сам. Щоб потім, виносячи мене, люди не казали: "Ото догосподарювався: по року ворота не відчиняв!" — Дивлячись на цього кремезного чолов'ягу з пишною ледь підсвиленою чуприною, отой його крижаний натяк можна було сприйняти хіба що за жарт. Одначе говорив це старий цілком серйозно. — Ви ж хто такі?

— Та випадкові перехожі. Оце навідалися в гості до знайомих... — пояснив капітан.
— А ви, пробачте, що турбуємо, Караджі Григорій Кирилович?

— Хто цього не знає на селі? — спокійно стеноув плечима старий, і тільки тепер зупинив свій погляд на Радомирові.

— Ми хотіли б поговорити з вами. Всього кілька запитань. Навіть до хати запрошувати не треба, ось тут присядемо на лавку..

— Поговорити? Бувало, що й зі мною говорили. Правда, по— різному і про різне, — меланхолійно відповідав Караджі, непомітно якомсь підступаючи все ближче й ближче до Оснача. Він "упізнавав" його! Радомир одразу помітив це. Старий уже не міг відвести від нього погляду, дивився, наче заворожений. І пальці його, коли він раптом почав масажувати під серцем, дрібно-дрібно тремтіли.

— Сядьмо, сядьмо, — вловив його хвилювання Корбач, підводячи старого до широкої лавки, спинка якої впиралася в стрункі стовбури трьох молодих акацій. — Вам погано? Води? Ну то гаразд, гаразд, я відійду, покурю. А ви поговоріть.

— Невже це ти, матросе? — ледве вимовив Караджі, облизуючи язиком пересохлі губи. — Е, ні... — намагався всміхнутися він, вибачаючись за своє фантазуванні. — Та ні, звичайно... Але ж... Звідки ти взявся, чоловіче?

— Значить, ви впізнали мене? — лагідно торкнувся Радомир плеча старого. Він розгубився і не знав, як триматися в розмові з цією людиною з дідової оповіді-легенди.

— Впізнав? Тебе? Та ніби... ти, хлопче?

— Той, кого ви так довго впізнавали в мені, був моїм дідом. Мо— рьяк-десантник. Святослав Оснач. Ви йшли з ним до Дністра. Від озера до Дністра.

— Ти? — чомусь не повірив старий. — Внук? Внук його, кажеш? А він... сам?

— Нема вже його, нема.

— Нема, кажеш? А коли?.. Чому ж він ніколи?.. Я все сподівався, що розшукає мене. Я так чекав, що десь віднайдеться. Не вірив, що залишиться живим, занадто вже він був одчайдушним, цей десантник. Таких війна живими не відпускала. А все ж таки чекав.

— Йому теж дуже хотілося зустрітись із вами, але... Пробачте, виправдатись за нього я не зможу.

Низько, понад самим дахом хати, прострекотав літачок сільгосп— авіації. Він з'явився над ними якомсь несподівано, і Радомирові зда-

лося, що, побачивши над собою його тінь, Григорій Караджі увібрав голову в плечі, знітився і мало не кинувся у піджухлу траву, що буйно проростала обіч лавки. Втім,

напевне, це справді тільки здалося.

— Але бачиться, синку, що і я перед тобою теж мусив би виправдовуватись. Що залишив того десантника, діда твого, посеред плавнів, посеред ночі, серед ворогів. Не ризикнув я тоді перепливати з ним. Полону злякався. Та й могли б під гарячу руку.. Знаєш, на фронті, там особливо не церемонилися, — він говорив з помітним акцентом, який, однак, не схожий був на вже знайомий йому досить характерний, що пробивався в мові людей, котрі все життя спілкувалися молдавською. — Я не повинен був чинити так. Ми стільки пройшли... Стільки пройшли і стільки пережили. З усього, що мені довелося пережити під час війни, найчастіше згадую саме отой наш ганнібаль— ський перехід через Буджак. Мучить мене сумління, мучить...

Оснач промовчав. Мав би сказати щось заспокійливе, довірливе, зняти оте напруження, з яким Караджі зустрів його.

— То й чого ми тут? — сполошився Караджі, не маючи змоги перечекати його мовчання. — Давай зайдемо... Маю трохи давнього вина... Така, розумієте, зустріч... несподівана...

— Ні-ні, дякую. В мене обмаль часу. Я тільки хотів дізнатися, як склалася ваша доля. І подякувати... За той ваш "ганнібальський", як ви кажете, перехід... Дід часто згадував його. І вас, природно... Добром згадував. Після того переходу ви одразу ж повернулися додому?

— Дійшов. Не вірив, що зможу дійти, таким далеким здавався мій дім, а, бачте... Лиш на годинку заскочив, уночі, бо жандарми вже кілька разів навідувалися додому, розшукували, вистежували мене... А переховувався у добрих людей. Аж поки не прийшли наші, радянські, війська. Тоді одразу записався добровольцем і дійшов аж до Будапешта. Там, якраз неподалік королівського замку, мене й поранило. Легко. Обійшлося двома тижнями госпіталю. Ну а по війні закінчив ветеринарне училище. Потім, уже заочно, технікум.

Оснач підвівся. Уважно дивлячись на нього посивілими очима та з-під посивілих брів, Караджі й собі поволі підвівся й аж тоді зніяковіло відвів погляд.

— Який же ти схожий на нього! Ніби переді мною він, той десантник! І ніби й не було тих сорока років життя. От тільки я вже не той. Аж страшно, який я вже не той.

Корбач гадав, що вони вже поговорили і почав наближатися до них, але, зрозумівши свою помилку, знову відійшов за ріг. Загалом він не поспішав, принаймні якихось термінів Осначеві не визначав. Поспішливість правив сам Радомир, так і не розуміючи до кінця, чому прагнеться закінчити цю розмову якомога швидше.

— А твій дід... Він хотів стати офіцером... Морської піхоти. Як батько його.

— І став ним. У відставку пішов полковником.

— Он як! Значить, домігся свого, — ще нижче опустив голову старий. — А ти ж чому? — запитав по якійсь хвильці мовчання. — Якщо вже рід ваш?..

— Щойно зняв форму. Лейтенант морської піхоти. Працюю в газеті.

— І що, назавжди зняв її, форму? — несподівано запитав старий, і на якусь мить Осначеві здалося, що він чує це запитання від батька.

— Назавжди, — твердо відповів Радмир. Там, у військкоматі, такої твердості йому не вистачило. Вагався, попросив тиждень на роздуми. Марія, рибанська історія Захара Шаблюка, робота над повістю, Вандевура... Він раптом відчув, що цивільне життя занадто міцно заповонило його, щоб так одразу вдалося розірвати всі "пута". — Але дід говорив і про вашу мрію, — всміхнувся Радомир. — Він так захоплено розповідав про неї, що здавалося: заздрить! А може, й справді заздрив. Під враженням від цих розповідей, я, де тільки міг, цікавився історією гагаузів, що про них написано, коли запроваджено писемність, які гагаузькі книжки вже з'явилися? Чув, що вже навіть видано кілька поетичних збірок, і з'явилася збірка легенд.

— Невже і про мрію пам'ятав? — вражено запитав Караджі, і Радомирові здалося, що ці його спогади викликали в старого невдоволення. Втім... щось не схоже, щоб цьому чоловікові вдалося хоча б частково здійснити свої наміри. Та й чи домагався він цього?

— В його житті, житті армійського офіцера, все було скромніше...

— Зате він домігся свого. Знаєш, я теж пробував, — похмуро мовив старий, дивлячись кудись поверх голови Радомира. — Записував легенди, перекази... Хотів учитися. Домагався, щоб і книжки, й школи були гагаузькою. Але, бачиться, невчасно я брався за це. Знайшлися люди, яким це не сподобалося. Вони й зробили мене "гагаузьким націоналістом". Ти ж бач: гагаузьку відроджує! Нібито йому російської мови не вистачає! Ну і службу в румунській армії одразу пригадали. Немовби я сам до неї просився. Слабкий я видався духом — ось що я тобі скажу... Без мене, вже в 1958 році, ввели гагаузьку писемність, без мене видали перші збірники легенд і пісень, без мене написали книж-

ки віршів, без мене навчають у школах дітей гагаузької мови... Велика справа вимагає великої мужності. А мужності мені завжди бракувало.

— Розумію, — кивнув Оснач, почуваючись незручно за те, що необачно роз'ятрив давню рану цього чоловіка. — Я вас розумію... Ну, нічого, нічого... життя є життя...

Він уже хотів попрощатися, але в останню мить затримався.

— Скажіть, зошити, в яких ви записували гагаузькі легенди, пісні, притчі... Вони збереглися?

— В мене. Бережу. А що? — Довго виваджував Радомира настороженим поглядом, ніби вирішував: довіряти йому чи ні?

— І всі вони вже виявилися в тому збірнику, якого видано в Кишиневі?

— Не всі. Звіряв. У мене там помічено. Щось із п'ять легенд не надруковано. І кілька казок, приказок, сім народних пісень... Дві притчі маю. В книжці їх теж нема.

— Чому ж ви не спробуєте опублікувати все це хоча б зараз? Ситуація змінилася, хто тепер наважиться звинувачувати вас у націоналізмі чи ще в якомусь там "ізмі"?

— Пізно мені займатися цим, — стомлено мовив Караджі. — Далекий я тепер від усього цього. Та й освіти бракує. Ні, пізно, пізно... Хто замолоду відступився від своєї мрії, на старості її вже не висвятить.

— Гаразд. Тоді... Ви могли б дати ці зошити мені? Я поверну їх. Але спочатку

спробую опублікувати хоча б одну-дві з цих легенд у молодіжній газеті. Разом з нарисом про збирача гагаузького фольклору. Ми так рідко пишемо про таких людей і так мало знаємо про ваш народ, що публікацію прочитають з величезною цікавістю. Та й ваша праця не пропаде марне.

— Ти справді хочеш зробити це? — запитав Караджі, уже в хаті, дістаючи зі старовинної дерев'яної скрині два пожовклі зшитки.

— Що ж у цьому неможливого? Тільки давайте ще з півгодини поговоримо. Трохи порозпитую вас про життя-буття.

— І все ж таки не розумію: навіщо ти берешся за мої зошити? — все ще дивувався Караджі, коли Оснач закінчив своє розпитування. — Невже свого клопоту бракує?

— Вважайте, що це робить для вас морський піхотинець Святослав Оснач. Якщо мої наміри здійсняться, газети я вам надішлю. Зшитки теж поверну.

— Тут написано по-гагаузькому і по-російському. Я сам перекладав, — аж тоді посправжньому захвилювався Караджі. І, вихопивши один із зшитків, тремтячими руками почав гортати його. — Ось, подивись... Ти тут усе зумієш прочитати, правда? Я писав каліграфічно. Як ще колись давно нас учили. Ти зумієш.

— Напишіть на обкладинці свою адресу, — заспокійливо всміхнувся Радомир. І поки Караджі старанно виводив адресу величезною шариковою ручкою, стрижень якої було вправлено у саморобну дерев'яну оправу, вирізьблену у вигляді чабанської гирлиги — видобував зі спортивної сумки номери газети, в яких було надруковано його повість. — Тут ви знайдете розповідь про ваші мандри з морським піхотинцем через буджацький степ, — пояснив на прощання. Він не мав права затримувати далі Корбача. — Якщо виникнуть якісь зауваження, повідомте. Мені важливо знати вашу думку, перш ніж наважуся подати рукопис до видавництва.

— І це буде книжка? — благоговійно взяв Караджі до рук пачку газет.

— Сподіваюсь, що буде.

— І там про мене... про нас? — Радомир помітив на очах старого сльози і не одразу повірив, що бачить їх. — Як добре, що ти розшукав мене, синку. Я вже гадав, що все те, що пережив, що наміряв собі, чого прагнув — геть усе піде зі мною... Як добре, що ти... Нехай святиться тобі дорога. Якою б ти не пішов, нехай святиться...

Через годину Радомир уже сидів в номері дунайського готелю, вікна якого виходили на порт, і писав нарис про мрійника і збирача легенд гагаузького фольклору Григорія Караджі, яким хотів відкрити публікацію двох невеличких легенд. Це була розповідь про людину, якій вистачило мужності виплекати в душі разом з любов'ю до свого народу велику патріотичну мрію, але не вистачило мужності боротися за неї. Вже навіть не розповідь, а притча.

Коли він передруковував цей нарис у редакції районної газети, підійшов редактор, худорлявий сорокарічний чоловік із засмаглим зморшкуватим обличчям буджацького чабана, поскаржився, що один кореспондент захворів, інший у відпустці, і вони з відповідальним секретарем оце ледве зліпили макет наступного номера; поцікавився, що це він пише, прочитав перші дві передруковувані статті, перебіг поглядом одну з

легенд і раптом обурився:

— Чого ж ти, колего зальотний, мовчиш?! Ми тут витрушуємо всі шухляди, щоб зліпити бозна що, а ти!..

— Інтереси фірми — над усе. Роблю для своєї, — розвів руками Оснач.

— Амищо, чужі?! Що за нездорова дрібнобуржуазна конкуренція? Так, скільки тут у тебе виходить? Рядків чотириста? Роблю скорочений варіант за другим примірником і підверстую ось цю коротеньку легенду. Це ж чоловік з наших країв. А чи не чверть населення району — гагаузи. Оресте! — гукнув відповідального секретаря. — Звільняй триста п'ятдесят рядків. Знімай оте повідло з третьої сторінки, є матеріал! А ти — негайно в машбюро, до моїх прима-друкарок. Легенди дай одній, сам диктуй другій. Через півгодини все буде готове. Твій варіант секретарка ще сьогодні ж устигне відправити твоєму шефові в Одесу.

— Мені чомусь і на думку не спало, що можна надрукувати в районні.

— Слухай, старенький, у тебе непогане письмо. Посидів би у нас кілька днів, зробив пару статей, нарисів... Своїх, звичайно, теж не скривдив би. Якщо згоден — телефоную обкому комсомолу. Він владнає цю справу з твоїм редактором.

— Не посиджу, — розсміявся Оснач, ідучи слідом за ним до машбюро. — Бо ще сподобається, і попрошуся в штат.

— Жартуєш?! А мені справді потрібен хоча б один справжній газетяр. Хоча б один!.. Який писав би не про корми-тонни-центнери і перехідні червоні прапори, а про людей. Десятиліттями нас, район— щиків, приучували писати про все на світі, тільки не про людей.

— А може ви самі себе приучували? Так простіше було.

— І самі винні. Твоя правда, — погодився редактор, здивовано глянувши на Радомира. — Може, тому, що нічого серйозного від нас і не вимагалось. Гортаєш підшивки, і страшно стає: як же це ми існували стільки років, забиваючи полоси зведеннями про надої, заготівлю кормів, про посіяне і скошене, та всесоюзно-місцевим офіціозом?! Як нас люди читали, чому передплачували, чому терпіли, не розігнали? Розумієш, настає такий момент у журналістському житті, коли починаєш ставити питання саме так: чому передплачували, що читали, чому терпіли все це?

— Добре вам живеться, якщо ти вже говориш про це в минулому часі. Прохання до тебе: обов'язково надішли героєві цього нарису пару примірників газети. Адресу я залишу.

— Свою — теж. І про тебе не забудемо.

19

Вандевура стояв перед залом з капелюхом у руці і схвильовано говорив про те, що в посушливому, безводному, вічно випаленому Буджацькому степу, де кожна краплина води має оцінюватися не за мірами рідини, а за мірками діаманту, на карати, їхнє величезне прісне озеро — то справжнє диво. Плавні, з їх очеретами, островами, гніздів'ями кількох видів птахів, багатющою рослинністю, яка одвіку облагороджує береги, та й саме озеро... — утворюють степовий оазис, зі своєрідним ландшафтом,

флорою, фауною та мікрокліматом. І тільки дуже недбайливий, бездумний господар може дозволити собі осушувати десятки гектарів плавнів, аби потім орати їх. Адже досвід підказує, що спроможності плавневої ниви, яку колгоспи вже "відвоювали" в озера, не відшкодовують і не можуть відшкодувати реальної екологічної шкоди, якої господарники вже завдали цій місцині. Йдеться до того, що врешті-решт вони не матимуть на "відвойованих" територіях ні плавнів — цього природного фільтру, завдяки якому озеро очищується та відроджується, ні орної землі. А нащадкам господарники залишать сотні гектарів солончаків.

У залі було щось із п'ятдесят осіб. Але по реакції їх відчувалося, що в поглядах на проблеми екології свого краю всі вони однодумці. І гомін, що час від часу вривався в монолог Вандевури, був лише виявом цілковитого схвалення.

— Що тут відбувається? — пошепки поцікавився Радомир Оснач, присівши в першому вільному ряду за спинами двох чоловіків.

Один із них, сивоголовий, здивовано озирнувся і, впізнавши журналіста, стиха проказав:

— О, знову до нас! Це засідання клубу інтелігенції.

— Ну?! У вас навіть існує клуб інтелігенції?

— А чому ви думаєте, що в нас його не може бути? Он і журналіст з районки приїхав. Та шестеро вчителів з сусіднього села. І два біологи з наукової станції, що біля Буджака. Плавні тут вивчають.

— Ні, я просто так... Запитав. Несподівано якось. Я забрів сюди випадково.

— До речі, за вами посилали, — втрутився в розмову другий чоловік. Радомир пригадав, що бачився з ним у сільраді. Це був місцевий агроном. — Але господиня сказала, що ви, тільки-но приїхали, одразу подалися в плавні.

— Було таке, мандрував. Ащо, очолює цей клуб знову ж таки Маркіян Маркіянович? І ви часто збираєтеся?

— Він очолює, він, свята душа. Збираємося щомісяця, — відповів агроном. І, випереджаючи його подальші запитання, додав: — А клуб наш, такий ось, — єдиний в районі, та, мабуть, і в області.

— Шкода: вперше чую про нього. Вандевура що, давно займається проблемами екології?

Агроном відкрив шкіряну папку і видобув звідти складену вчетверо газету.

— Районка наша. На третій сторінці.

Стаття займала всю нижню частину сторінки. "Зберегти степове диво". Рубрика: "Проблеми екології". Підпис — "Маркіян Вандевура, вчитель".

Газета була двотижневої давності і Радомира здивувало, що досі ніхто й не натякнув про неї. Навіть сам Вандевура. Ні про статтю, ні про екологічну ситуацію на озері.

Один за одним виступило ще кілька членів клубу. Попросив слова й агроном, який дав Осначеві газету. Полемізувати їм не було з чим. Навпаки, підтримуючи Вандевуру, говорили, що товариство охорони природи існує формально. Що господарники більше

дбають про те, як би гучно відрепортувати про освоєння нових площ, ніж про майбутнє свого краю. Агроном ще й досить різко висловився на адресу вчених, які досі не розробили ґрунтовних роз'яснень та рекомендацій щодо ролі плавнів і їх використання в народному господарстві.

Уважно прислухаючись до виступів, Оснач водночас пробіг очима статтю. З усього відчувалося, що автор її проконсультувався з фахівцями, до того ж, посилався на реальні факти, оперував цифрами. Та й написана вона була гостро, принципово, як і слід писати статті, в яких порушуються проблеми державної ваги.

— До речі, — долинув до нього майже врочистий голос Вандеву— ри, — хочу відрекомендувати вам... На засіданні нашого клубу присутній кореспондент обласної молодіжної газети Радомир Оснач. Можливо, ви, товаришу кореспондент, теж маєте щось сказати з цього приводу?

— Дякую, — підвівся Оснач. — Я не фахівець з проблем екології. Як журналіст, теж не спеціалізуюся з цих проблем, хоча уважно стежу за виступами в пресі і письменників, і вчених. На засіданні клубу інтелігенції мені доводиться бути вперше. Враження досить приємне. Зізнаюся, дуже здивований, що такий клуб взагалі існує. Тим паче, в далекому селі.

— А ви взяли б та написали про нього, — озвалася якась жінка з першого ряду. — Нехай у місті знають, що й ми теж намагаємося жити бодай якимось-там культурним життям. Хоча умов для цього в Рибані значно менше, ніж навіть у наскромнішому районному містечку.

— Треба подумати. Якщо не заперечуєте, я з задоволенням залишуся до кінця засідання, — дипломатично відповів Радомир, не беручи на себе жодних зобов'язань щодо реклами клубу.

"Яке щастя, що ніхто з них не знає про нашу сутичку з Вандеурою біля автобусної зупинки! — подумав він, повертаючи газету агрономові. — А коли, закриваючи засідання, Вандеура почав розводитися про роль інтелігента (справжнього інтелігента!) на селі, про заснування культурних традицій сільської інтелігенції, подумави зауважив: — Але ж про листи Вандеури і про те, як він цькує Марію Святешну, та як зацьковував свого попередника, завуча школи Полянського, вони не можуть не знати! Як же все це пов'язується в їх свідомості із інтелігентністю керівника клубу? З інтелігентністю взагалі? І чому нікому не спаде надумку сказати про це зараз?"

Була мить, коли він сам хотів затримати членів клубу ще на кілька хвилин, щоб повернутися до розмови про покликання інтелігента і інтелігентність. Але в останню мить стримався. Не тому, що страшнувало було торкатися цього питання, а тому, що відчув: не готовий він поки що до такої розмови. І люди, що вже настроїлися розходитись, теж не готові. Та й прилюдний конфлікт з Вандеурою був би невчасним. За цим конфліктом стоїть Марія, а їй і так нелегко.

* * *

Караджі розбудив Святослава десь після опівночі.

— Господар кудись подався, — прошепотів він, коли Оснач відкрив очі і насторожено запитав, що сталося.

— Ну і що?

— Ти говорив уві сні. По-російському говорив. Я штовхнув тебе, але це не допомагало. А він саме зазирнув. Німець і говорить чистою російською! Та ще й голосно так. Бачу: він швиденько одягнувся і побіг. Навіть двері не зачинив. Напевне, до жандарма. Або до румунських офіцерів, що живуть в тому кінці села.

— Прокляття! Такий хороший сон снівся, такий сон! — пробурмотів Святослав, підводячись. Вони спали одягненими, на підлозі,

де старий скаречно розстелив для них якийсь старий килим. — Він давно зник?

— Хвилини двадцять назад. Я спочатку думав: надвір, по потребі. Вийшов: у дворі його нема. Треба тікати. Негайно.

Щойно вони вискочили з хати, як із провулка, що пролягав неподалік, долинуло гудіння мотору. Оснач прискочив двором в тому напрямку, звідки мала вийти машина, перемахнув через невисоку саманну огорожу і кинувся до напівзруйнованої хати-землянки. Ще не розуміючи задуму десантника, Григорій мовчки подався за ним.

Оснач сам був здивований своєю інтуїцією, коли машина зупинилася навпроти руїн і при тьмяному світлі місяця він побачив, як із кузова вискакує господар, якого він упізнав по білій сорочці і безрукавому кошуку, слідом за ним — четверо солдатів, а з кабіни незграбно вивалюється опасистий офіцер. Господар пішов першим, за ним солдати. Грузно ступаючи, офіцер подибавав останнім, явно відстаючи від них. Перемовлялися вони неголосно і по-румунськи, проте і без перекладу Григорія Оснач зрозумів, що машину вони залишили тут, щоб не розбудити гудінням мотору підозрілих гостей.

Тепер з машиною залишався тільки водій. Він сидів у кабіні, видаючи себе червонястим вогником цигарки. Десантник підштовхнув Григорія ліктем і повів стволом автомата в бік цього вогника.

— Живим. Без шуму Відходимо на машині. Ти в кабіну — я на кузов. Нехай проскакує повз садибу цього куркуля — і за село. Якщо румуни вибіжать, я їх "привітаю".

Вони опинилися біля машини так швидко, що водій навіть не встиг помітити, звідки взялися. Оснач шарпонував на себе дверці, штурхнув шофера дулом автомата і, вирвавши карабін, що стояв у кутку кабіни, наказав по-російськи: "Мовчати. їдеш, куди звелять".

Григорій уже сідав у кабіну поруч водія і те ж саме наказував по— молдавському. Водій миттю зрозумів, що життя його залежить від волі цих двох людей, і покірно погнав машину вулицею, повз дім, в якому вони щойно ночували.

Румуни були в дворі. Вони вже, напевне, виявили, що подорожні зникли і тепер збиралися оглянути обійстя, але, побачивши, що машина на повній швидкості проскакує двір, кинулися до воріт. Оснач, що досі ховався за бортом, підвівся і вдарив по них довгою стрічкою свинцю. Крона дерева завадила йому побачити, чи він поцілів, проте, поки машина не звернула в провулок, жоден з солдатів так і не вискочив на

шлях, щоб стрілити їм услід.

Може, з півгодини водій гнав машину бездоріжжям, цариною, потім звивистою балкою, в якій Оснач підкидало так, що кілька разів він мало не вилетів з кузова, і тільки коли нарешті виповзли з неї, шофер і Караджі змилостивилися і звернули на якийсь більш-менш уторований путівець.

— Це ми, щоб відірватися він погоні... — коротко пояснив і водночас вибачився Григорій, висунувшись із кабіни. — Куди їдемо: до моря, до Дністровського лиману, чи, може, на північ?

— Давай на північ. Але поближче до Дністра. Біля моря й біля лиману зараз повно військ, і там голий степ. Розпитай румуна, чи не перейшли наші війська Дністер.

— Уже запитував. Не перейшли. Проситься з нами, хоче здатися в полон. Каже, що це єдина змога врятуватися. Тим паче, що він не румун, а молдаванин.

— Поясни, що його навіть не братимуть у полон, а просто відпустять. Аби тільки допоміг нам дійти до своїх.

Село, до якого привів їх путівець, було забите румунами. Якась частина, не менше батальйону, готувалася виступати з нього в бік фронту. Оснач звернув увагу, що в селі майже не видно було машин: основне майно своє румуни перевозили на підводах. Не було також ні мінометів, ні кулеметів, ні хоча б автоматичної зброї. Як це нагадувало йому те, що він бачив у сорок першому, під час евакуації, на дорогах України. Але про що думають там, у Бухаресті, направляючи озброєні в такий спосіб частини на фронт, зараз, у сорок четвертому? Чи уявляють самі ці солдати, якій силі, якій техніці доведеться їм протистояти на передовій?

Бачачи в кабіні румунських солдат, офіцери двічі намагалися реквізувати машину, але щоразу Оснач повставав на кузові на весь свій майже двометровий зріст і, лаючись по-німецькому та безцеремонно граючись затвором, відганяв їх. Бундючні офіцери ледве тамували лють, деякі навіть хапалися за пістолети, але, не звертаючи на них уваги, німецький унтер-офіцер наказував водієві їхати далі. Стрілити хоча б у повітря жоден із них так і не наважився.

Вже на світанку втікачі поминули ще одне село, в якому було розгорнуто польовий госпіталь. Тут їх зупинив румунський пост. Сержант поткнувся в кабіну до Григорія, вимагаючи документів, але Оснач дав у нього над головою коротку чергу з автомата, показуючи, що не потерпить жодної затримки, й обізвавши постових "брудними свинями", наказав їхати далі. Солдат навіть не встиг підняти шлаг-

баум, водій просто об'їхав його, мало не загрузнувши в придорожній канаві. Однак після цієї затримки Оснач зрозумів і свою помилку: занадто вже підозрілим може здатися, що рядовий румунський солдат сидить у кабіні, а німецький унтер-офіцер, який має бути старшим машини, — в кузові. Але як він тоді зможе порозумітися з водієм?

Рішення прийшло несподівано, кілометра за два від села вони побачили на узбіччі підводу. Один кінь лежав — мабуть, занедужав, і солдат-візник марне тягнув його за вуздечку, намагаючись підняти. А поруч, з нагайкою в руках, тупцював офіцер. Підвода

їхала в тил, з неї виглядали величезна валіза і кілька клумаків. З усього видно було, що офіцер, можливо, комендант одного з визволених радянськими військами задністровських містечок, перевозив поближче до Румунії своє награтоване добро.

Побачивши пусту вантажівку, що повільно проповзала повз нього, офіцер — як виявилось, це був майор — миттю вихопив пістолет і, погрожуючи, кинувся напередими.

Оснач навмисне присів, щоб офіцер не одразу розгледів його форму, і, нахилившись, наказав Григорієві:

— Протягни, протягни, нехай пробіжиться, исказиться.

Офіцер однак був настроєний войовниче. Він двічі стрілив угору, а коли машина нарешті зупинилася, підскочив до водія і, вимахуючи пістолетом, наказав йому розвернутися. Почувши, що солдат, який сидить поруч, супротивиться його наказові, оббіг передок машини, відчинив дверці і спробував витягти Караджі з машини, тикаючи дулом пістолета йому під ніс.

"Ну що ж, доведеться провести з цим "Ганнібалом" виховну роботу, — скипів Оснач, бачачи таку наругу над своїм товаришем, і, перемахнувши через кабінку, опинився поряд з майором. Той щось зверескнув і спробував відштовхнути його, мовляв, нема чого німцєві втручатися в цю справу, проте Оснач був іншої думки. Однією рукою він вибив з руки офіцєра пістолет, другою з усієї сили затопив йому в пику. Удар був таким сильним, що майор відлетів до крила машини і, рикошетом відскочивши від нього, упав на дорогу. Дєсантник кинувся до румуна, припідняв за плече і вдарив кулаком в лоб.

Поки майор приходив до тями, вони з Григорієм витрусили його з мундира, і просто тут, на дорозі, Караджі почав одягатися в нього. І тільки відтягуючи майора, вже в самих лише підштаниках, на узбіччя, Оснач помітив неподалік машини румунського солдата-візника, про якого вони просто забули. Він стояв без зброї з вуздечкою в руці, мабуть, ішов доповідати панові офіцєрові, що кінь благополучно здох, а побачивши, як з його командиром поводитьсє німецький унтер-офіцєр, завмер від подиву.

Не звертаючи на нього уваги, Оснач відштовхнув майора, що саме підводивсє, подалі від себе і, не даючи йому спам'ятатися, натис на спусковий гачок автомата. Потім різко повернувся, щоб скосити й солдата, але побачив, що той стоїть посеред дороги на колінах. Святослав зле сплюнув. Він просто не уявляв собі, як можна стрілити в цього дядька в солдатській шинелі, але саме тієї миті, коли він подум— ки помилував його, гримнув ще один постріл і візник, зойкнувши, розпластавсє на дорозі.

Оснач глянув ліворуч. Біля кабінки з карабіном в руках стояв водій. Він щиро вважав, що лише на мить випередив десантника, чим позбавив його потреби стріляти в безоружного, та ще й засвідчив свою лояльність. О, тепер він "мав з чим" здатися росіянам!..

— Навіщо жти, гадино? — почав було Оснач, ідучи на нього, проте осікся. Показуючи рукою на майора, румун віддано всміхався і тряс задраним догори великим пальцем.

— Гут, гут, харашо!

"Ну що ж... війна є війна, — остудив себе Оснач, мовчки проходячи повз водія. — І це ще не остання трагедія на цій дорозі!.

— Гут, гут, — похвалив водія, дякуючи йому вже хоча б за те, що стріляв у його ворога, а не в нього самого. А міг би. Григорій необачно залишив карабін в кабіні, от водій і скористався ним.

Мундир виявився дещо мішкуватим, але все ж таки будь-кому, хто підступиться до машини, видно буде, що в кабіні майор. Оглянувши його, Оснач підняв пістолет офіцера, швидко показав, як ним користуватися і, поки Караджі взував офіцерські чоботи, впхав зброю у розстібнуту кобуру.

— Поспіши, — поплескав його по плечу. — Позаду кілька підвод. Здається, румунська колона. Але надалі, якщо хтось спробує реквізувати в нас машину, дій так, як діяв цей, царство йому небесне, майор.

— Ага, хороший урок нахабства, — погодився Григорій.

— Ознайомся з його документами. Повинен же ти знати, хто ти, в якій частині служиш. Для румунів я німець-попугчик, після госпіталю. Розшукую свою частину.

20

Вийшовши вранці на пробіжку, Радомир несподівано побачив у човні біля причалу Вадевуру.

— Моє вшануваннячко, журналісте-газетярю, — чемно вклонився завуч, — моє вшануваннячко. Я гадав, що ви вже назавжди поїхали від нас, а ви, бач, повернулися. Запала в душу наша Рибань, га? За-па-ла...

— Треба було повернутися.

Сьогодні Маркіян Маркіянович був у таких несподіваних для нього джінсах та штормівці, а голову прикрашав великий, схожий на десантний, тільки кольору хакі, берет.

— Дякую, що навідалися вчора на засідання нашого клубу. Побачивши вас, я подумав, що вам захочеться поглянути на наші "освоєні" плавні власними очима. Якщо маєте таке бажання — прошу в човен.

"Джентльменське примирення!" — всміхнувся про себе Радомир. Та оскільки Маркіян Маркіянович вітав його, стоячи в моторному човні, зрозумів, що пропозиція серйозна. І відмовлятися не варто.

— Нічого, зараз у плавнях тепло, — заспокоїв його Вандевура, помітивши, що Радомир вагається. — Не втрачайте нагоди. Хочу, щоб ви зрозуміли, чому всі ми з таким боєм говорили вчора про долю цього озера.

Щойно Радомир сів у човен, парубійко, що був за стернового, негайно спрямував його у вузьку протоку між очеретами. Вони пройшли повз село, пробилися через два масиви очеретів, в яких Радо— мирові ще не доводилося бувати, і незабаром опинилися у великій заплаві, береги якої густо поросли верболозом.

Звивиста затока, в яку хлопчина спрямував свого човна, здалася Осначеві райським куточком. Густа трава, ледь уторовані стежини, що збігали до води з навколишніх пагорбів, старезні верби, що тягалися віттям до води, утворюючи зеленаві намети, які

видзвонювали пташиним різноголоссям... Напевне, Радомир не був би вражений, побачивши таку затоку десь на Дніпрі, Десні, або в одному з куточків Поділля. Одначе він добре знав, що з-за будь-якого з цих пагорбів, йому відкриється спраглий буджацький степ.

— Гляньте на це диво, — схвильовано показував Вандевура, обережно переходячи по стовбурові давно поваленої верби через невеличку протоку. — Справжня степова Швейцарія. Не знаю, якою ця місцина постає перед вами, але мені вона дорога, бо все дитинство моє... Е, та що казати?!..

— Так, місцина дивовижна.

— А тепер гляньте он туди, — Радомирові не треба було пояснювати, що саме Вандевура має на увазі. Зорові його відкрилася похмура попеляста рівнина, пагорочки якої вкрилися бруднуватим, схожим на весняні снігові прожилки, нальотом. Де-не-де посеред цієї пустелі ще купчилася ріденька зелень, але вона тільки відтіняла її мертвизну.

Залишивши хлопця біля човна, Оснач і Вандевура мовчки пройшли набряклим після дощу піскуватим полем до першого узвишшя, і побачили, що низина, яка відкривалася з нього, була затоплена водою, а схили її ще густіше, ніж інде, взялися солончаками.

— Ні, цього року тутуже нічого не сіяли, — відповів Маркіян Маркіянович на німе запитання журналіста. — Три роки справді дещо родило, одначе болото є болото. Воно таки взяло верх. Тепер ні плавнів, ні поля. Тільки солончаки. І що ви думаєте, господарників це зупинило? Вони схаменулися? Дідька лисого! В сусідньому колгоспі вже зібралися осушувати нову ділянку, ще більшу. Те ж саме коїться і по той бік озера. А всі навколо вдають, що нічого не відбувається. А скільки гнізд тут могло бути! Скільки дичини. Та й плавні — це ж природний фільтр, завдяки якому озеро очищується і відроджується. Хтось із господарників подумав про це?

Оснач пройшов ще трішечки і, зупинившись на пагорку, оглянув плавні. Зараз вони справді здавалися останнім живим острівцем, що протистоїть наступу байдужої, бездушної пустелі — незвичної, попелясто-сірої, солончакової...

— Он там вони мудрують, — показав учитель, на велику заплаву, що відкривалася праворуч них, вриваючись далеко в степ. — Уже й техніку підтягай. Очерети викосять, воду відведуть, кореневища випалять — і все, рапортуй високому начальству, що нові площі освоєно. Може, й на перше місце в області вийдеш. Бо хто ще знайде в себе стільки неораної землі? Тут мене один спробував укусити: мовляв, і цей подався в захисники природи. За дешевою славою погнався. — "Невже він має на увазі директора? — здивовано зиркнув на Вандевура Оснач. — Та ні, той не наважився б висловитися так при Вандевурі. З делікатності не наважився б". — Але, повірте, не про славу мені йдеться, не про копійчаний гонорар з районки. Люблю я цю землю. Ото, бувало, припливу сюди, чи на мотоциклі під'їду, і таке

відчуття, ніби повернувся до сплюндрованого гнізда. З далекого вирію, та до сплюндрованого...

— Воно й зрозуміло, — стиха погодився Оснач, ні на мить не засумнівавшись у щирості слів учителя. — Та й хто не повірив би вам, опинившись посеред цієї занапащеної луки?

— Отож, відстояти б це озеро, — аж подався до нього Вандевура. — Не дати йому загинути. І які ще пам'ятники потрібні нам з вами в Буджацькому степу?

Оснач знову уважно глянув на Вандевуру, і раптом помітив, що той розгублено і якось недоладно всміхається. Куди й поділися маска пихатого аристократа. Свята, праведна наївність осявала зараз його обличчя тихим сяйвом упокореності. Він ще ніколи не бачив Маркія— на Маркіяновича таким. Ніби оце зустрівся з незнайомою людиною.

Хлопчина чекав їх у човні. Поки дорослі оглядали плавні, він уже встиг упіймати двох карасиків, тому змотував своє вудлище нехотя. Якби Вандевура й Оснач раптом оголосили, що залишаються тут до вечора, він, мабуть, застрибав би від радості.

— А самі ви... якщо не секрет, збираєтеся писати про наші плавні? — занепокоєно запитав Маркіян Маркіянович, сідаючи в човен.

— Я — ні. Але якщо ви підготуєте статтю, ми опублікуємо. Може, навіть організуємо обговорення.

Вандевура не відповів, і Радомирові здалося, що пропозиція його не зацікавила. Він почув запевнення журналіста, що той не братиметься за його тему — і годі. Маркіяна Маркіяновича це влаштовувало.

Далі пливли мовчки. Оснач пригадував першу зустріч з Вандеву— рою, розмови з ним і розмови про нього; якісь подробиці, що відроджувалися у згадці в зв'язку з подвигом Захара Шаблюка та з долею Марії Святешної, сутичку з ним біля автобусної зупинки... Те, що Вандевура щиро переймається долею плавнів, долею озера, робило цю людину в очах Оснача значно привабливішою, ніж вона здавалася досі. Тепер він не сумнівався, що Маркіян Маркіянович справді вболівав за свій край. То, може, і вся ця історія з наскоками на Захара Шаблюка і цькуванням Марії всього лиш недоречна впертість? Закореніла примха? Якийсь тупиковий варіант людських взаємин, з якого Вандевура просто не зміг вчасно вирватися, і йому обов'язково треба допомогти?

Скільки запитань хотілося поставити зараз Маркіяну Маркіяновичу, складних запитань, відповісти на які Вандевурі буде нелегко. Одначе Радомир мовчав. І не тому, що в човні був ще й хлопчина, який міг стати мимовільним свідком вандевуриних пояснень. Оснач побоювався, що відповідь на перше ж запитання остаточно зруйнує рештки тієї приязні, яка вже поступово зароджувалася в його душі. І перед ним знову постане отой лиховісний Вандевура, сама згадка про якого навівала майже підсвідомий острах.

їх обопільне мовчання було своєрідним пактом про ненапад. І вони свято дотримувалися його, аж поки не пристали до берега і не подякували хлопчині за човен і приємну подорож.

— Маркіяне Маркіяновичу, я вдячний вам за цю повчальну і сумну подорож. Але зараз я хотів би поговорити не про плавні. Вболівати за природу ми вже загалом

навчилися. Але чи завжди буваємо такими чутливими і вразливими, коли йдеться про людей, взаємини з ними, їх долі? Тому я думаю, що нам ще раз треба поговорити про Шаблюка.

— Знову про Шаблюка? Невже в цьому є потреба? — ошелешено запитав Вандевура, не чекаючи такого завершення їх зустрічі.

— Є. Давайте вчинимо мудріше: зберемо школярів, учителів, запросимо літніх людей і всі разом поговоримо про вчинок Захара Шаблюка. В чомусь ми могли помилятися, дещо могли не враховувати, чогось не знаємо, то люди нам підкажуть...

— А про Марію Святешну на тому зібранні ми теж говоритимемо? — виклично перебив його Маркіян Маркіянович. Й Оснач раптом відчув, що всі його побоювання збуваються: перед ним знову отой нещадний і нищівний Вандевура, з існуванням якого він уже змушений був змиритися.

— Про неї теж. Якщо потрібно... — стоїчно погодився Радомир.

— Одначе Марія, як Марія... Бог із нею. Воно, дитя грішне, й справді не винне, що дід збожеволів і подався в служники. Але цей ваш провідник у власне безсмертя, цей новоспечений Іван Сусанін!.. О, як вам хотілося б затягти його у велику історію!..

— А вам? Чому вам цього не хочеться? Адже не може бути, щоб ви не розуміли, що Шаблюк справді гідний нехай не "великої", але все ж таки історії. Ну, хоча б отої вашої сільської легенди.

— У що я вірю, а в що — ні, то моя особиста справа, — стомлено, майже знесилено проказав Маркіян Маркіянович. — Але, поки я живий — ви чуєте мене? — поки я живий, Шаблюк у героях не ходитиме! А своїй коханій Марії Святешній передайте, нехай вона в цю бієчку не встряває. Ні-ні, не треба так скептично посміхатися. Поясніть їй це, поясніть, порадьте. Адже ви хочете, щоб я дав їй спокій? Хочете, правда? От і допоможіть їй. Нехай вдає, що Шаблюка просто не іс-

нувало. Та й ви теж можете раз і назавжди закрити давню трагомудію. Навіщо згадувати про цей всіма забутий десант? Забули — ну й забули. Навіщо ці ваші повісті, статті? Ну, повість — зрозуміло. Вона вже написана, надрукована — куди тепер подіти. Але ж не втрачайте глузду, зупиніться. Ви вже переконалися: я теж умію писати, і можу опублікувати свою версію тих подій. Де ваш дід постане тим, ким би вам дуже не хотілося, щоб він постав, і поки там з'ясовуватимуть так воно було чи не так, поки з'явиться стаття з іншою версією, сплине чимало часу.

"Та він же, сволота, купує мене! — зціпив зуби Оснач. — Він нахабно шантажує і торгується: я дам спокій Марії, але за умови, що вона не відстоюватиме Шаблюка, а сам ти остаточно заплямуєш його, нейтралізувавши в такий спосіб і Гриню, і всіх, хто його підтримує в цих пошуках".

— А щойно, там, на березі затоки, я бачив вас іншим.

— Іншим? Та зрозумій ти, нарешті: — хижо подався Маркіян Маркіянович до Оснача, переходячи на "ти", — я від свого не відступлюся! Не відступлюся, журналісте-газетярю, — помахав кощавим пальцем перед носом Радомир. — Ага, Захар Шаблюк — юний герой-месник, ха-ха!..

Він випростався, погордо зиркнув на Оснача і вже повернувся, щоб рішуче піти геть, але несподівано затримався.

— Слухай, хлопче, — майже благально залунав його голос по якійсь хвильці мовчання. — Не можу я з цим змиритися, — скрушно похитав головою, стоячи впівоберта до Оснача. — Не можу змиритися з цим, розумієш? Ніхто з вас не знав його. Ніхто. А я з ним зростав. Воно ж недолуге... було. Воно ж таке, прости господи... Але вам цього не зрозуміти, — безнадійно махнув рукою. — Вам цього не...

21

Переодягнувшись, Радомир одразу ж подався до школи. Йому негайно треба було зустрітися з Грунтовим.

Кабінет директора виявився зачиненим, одначе літня прибиральниця, що поралася в спортзалі, порадила з півгодини почекати. Рівно через півгодини Грунтовий справді з'явився.

— Як вам наші плавні?— досить стримано запитав він ще від воріт. Те, що журналіст о такій порі чекає його, сидячи на ганку, анітрішечки не здивувало Віктора Гнатовича. — Знаю вже і про те, що вчора були на засіданні клубу інтелігенції, і що сьогодні Маркіян Маркіянович влаштував вам невеличку екологічну екскурсію...

— Сільський телеграф? — подався йому назустріч Радомир.

— Ви вже вибачайте, — вимушено всміхнувся директор. — Спроможності цього рибанського телеграфу теж колись дивували мене. Тепер звик.

Заводити Оснача до свого кабінету Грунтовий не захотів. Якийсь час вони мовчки походжали молоденьким шкільним садом, кожне деревце якого було старанно обгороджене невисоким парканом, обкопане і побілене.

Мовчання затяглося і з кожною хвилиною ставало дедалі напру— женішим і нестерпнішим.

— Розумієте, яка штука, — нарешті наважився порушити його Радомир. — Вчорашній виступ Маркіяна Маркіяновича на засіданні клубу, його стаття, сьогоднішня подорож осушеними плавнями... Все це вдруجه зруйнувало в моїй уяві образ цієї людини. Як би ми не ставилися до Вандевури у зв'язку з тією трагедією на трясовині, треба визнати, що вболівання його за долю озера, благополуччя цього краю — щире. Та й клуб інтелігенції, збирання виробів народних майстрів... свята справа.

— Так, уявити собі цю людину в якомусь одному кольорі, одному вимірі, тим паче остаточним негідником — неможливо, — замислено погодився директор. — Справді, чоловік мріє про рибанський музей; клуб, який він створив, працює вже півроку. Про нього писали. Одначе в мене є два зауваження. По-перше, ідея створити цей клуб належить — нехай це вас не дивує, не йому.

— А кому?

— Марії Святешній.

— Марії?!

— Саме їй. А от як сталося, що керівником його виявився Вандевура, це важко збагнути. Просто під час першого ж засідання він повівся так, ніби цим керівником

його самого якщо не обрано, то, принаймні, прислано з Києва.

— Он воно що!

— До речі, за задумом Марії, то мав бути клуб молодого інтелігента. На перше засідання його прийшли хлопці й дівчата з елеватора, старшокласники, молоді вчителі... А керівником хотіли обрати старого вчителя, людину інтелігентну від природи своєї — Полянського. Та коли Марія почала викладати свій задум, раптом підвівся Вандевура і

заявив: "Аяке маєте право говорити про інтелігентність ви, внучка..." Ну, а далі вам усе зрозуміло. Одне слово, те, перше засідання, Ванде— вура зірвав. Молодь обурилася і покинула клуб. Його щастя, що в Рибані ще не завелися "неформали". Вони б йому цього не пробачили.

— А всі ви, "формали", чому пробачили?

— Не катуйте мене, Радомир. Ви все чудово розумієте.

— Гаразд, клуб... А стаття в районні? І взагалі всі ці екологічні страхи Вандевури?

— Це його... Тут він щирий. Справді, ходить, розпитує, описує.

— Дивно.

— А чого ж? Людина — вона багатовимірна. Однією фарбою не змалюєш. Хоча... Не знаю навіть чи варто згадувати... — зам'явся Грунтовий. — Бо стан природи, біль її, для Вандевури святе.

— Я вірю в це. І все ж таки скажіть.

— Та був такий випадок. Рік тому. Наша вчителька біології, Корже вська... Якось вона прочитала в школі лекцію... для вчителів і старшокласників... з проблеми екології краю. То Вандевура теж виступив тоді... І... звинуватив, що намагається "ворожо очорнити роль партії та уряду в розвитку нашого краю". Так і сказав: "ворожо очорнити"! Та, дивовижний чоловік! А через кілька днів ображена і, куди правду діти, налякана вчителька біології принесла йому газети і журнали з публікаціями Распутіна, Залигіна, інших письменників, про які Вандевура просто не знав. Бо доти екологією не цікавився. Й ось тоді він, здається, зрозумів, що втрачає реальний шанс стати "виразником дум місцевої інтелігенції". А це для нього дуже важливо... Особливо зараз... Щоб закріпитися на посаді керівника клубу. Нехай хоч громадській, але все ж таки... Пробачте, що я все так докладно розшифрую. Але ж ви самі почали цю розмову. Хоча зауважу: згадкою про той його виступ я не хочу применшити роль Маркіяна Маркіяновича в захисті природи. Ми повинні бути вдячними, що він підняв проблему озера і плавнів на сторінках хоча б районної газети. Бо досі ж мовчали. Геть усі.

— Й авторитет його справді зріс, — похмуро додав Радомир. — Я відчув це, слухаючи виступ. А могла ж виступити з такою статтею і вчителька біології. Як фахівець. Більшість фактів він, напевне, запозичив з її лекції.

— Е, ні, після звинувачення Вандевури виступити в районні вона вже не наважилася б. Він би їй цього не пробачив. Сотні комісій нагнав би сюди. Ну а тепер... Що-що, а кон'юктуру Вандевура відчуває досить тонко. Ось і після цієї публікації

одразу з райвно зателефонували. Хвалили Маркіяна Маркіяновича за гостроту і принциповість. В райкомі партії статтю теж помітили, радили виступити в обласній партійній газеті. Тільки вже ґрунтовніше дослідити саму проблему озера. Суть у тому, що меліоратори відкачують з нього занадто багато води. Натомість в озеро планують підвести воду з Дунаю. Але ж ви знаєте, яка вона засолена, забруднена, всілякими промисловими відходами зі всієї Європи. Керівники району теж начитані про це. Стан озера їх теж турбує.

— І Маркіян Маркіянович, звичайно, виступить?

— Аякже. І стане популярним, не тільки тут, але й у всій області. Спробуйте тоді сказати щось супроти "самого Вандевури". Ось так. Ще й кандидатуру свою висуне під час виборів до Верховної Ради республіки. А що? Тепер таких сміливих охоче вибирають.

— Вам не здається, що ви протирічите самому собі? Щойно ви казали, що...

— Я пам'ятаю, що я казав, — досить різко перебив його директор. — Але... Хто такий Вандевура і як він прийшов до задуму своєї екологічної статті — про це знаємо тільки ми, його колеги, вузьке коло людей. А його виступи в пресі — справа громадська і громадянська. Ми її повинні підтримувати. Усім селом. Всім районом. Одначе будьте певні: якби не ті рятівні публікації в центральній пресі, Маркіян Маркіянович писав би листи на вчительку біології доти, доки не довів би її до самогубства. Ви навіть не уявляєте собі, як Коржевська перелякалася, почувши від Вандевури, що вона намагається очорнити роль партії та уряду в розвитку нашого краю. Тому коли в газеті з'явилася стаття, по суті, списана з її доповіді...

— Отже, все таки, списана?! — вигукнув Оснач.

— Ні, даруйте... Я зновуперебільшую. Перегукується з її виступом. Чуєте, перегукується....так от, вона навіть не заїкнулася про якийсь там моральний бік справи. Навпаки, прилюдно похвалила Вандевуру за глибину і гостроту. І ніхто інший теж не заїкнувся.

— Боже, які вишукані дипломати! — в'їдливо посміхнувся Оснач. — Прямо-таки рибанська школа дипломатії!

— А що вдієш? — сумирно зітхнув Ґрунтовий. — У мене нерви теж не залісні. І сім'я. Треба якось жити. Тільки не вважайте, що це справді "рибанська школа дипломатії". До цієї школи дипломатії нас привчали десятиліттями. Всю країну. Правда, слід віддати належне, піддалися цьому жорстокому навіюванню не всі.

— Але ж часи вандевур минулися! Минулися, Вікторе Ґнатовичу! Що було те було. Згоден: привчали. Але тепер... Невже всі ви тут, у Рибані, й досі не розумієте цього?

— Часи минулися — це так. Але ж не самі вандевури. Вандеву—ри — ось вони. Лишилися. їх безліч. Були вандевури від застою, тепер з'явилися вандевури від перебудови. Звечора вони наставлятимуть нас на шлях "істинної інтелігентності", а вранці, на свіжу голову, писатимуть звинувачувальні доноси. Вже не анонімки, як колись — ні, з підписом, як і належить. А ось щодо інтелігентності, то нам усім її бракує — це треба визнати. До речі інтелігентність завжди передбачає громадянську

мужність. А без мужності... без мужності протистояти вандеурам неможливо — в цьому ви вже й самі переконалися.

"Проклята вандевурівська дипломатія! — обурювався Оснач, ідучи з двору школи. — Як вона паралізувала тут вас усіх! "Часи вандевур минулися, але вандеури — ось вони! Ну й давайте їм бій!" "Давайте бій..." — раптом передражнив себе. — Сам ти дав йому просто-таки "рішучий бій"! Невідомо, як Вандевура зуміє пережити його!"

* * *

На світанку Святослав Оснач побачив попереду, біля села, шлагбаум і кількох солдатів біля нього.

— Щось занадто їх там багато для звичайного поста, — підтвердив його побоювання Григорій, висунувшись з кабіни.

— Так, телефон уже спрацював... Напевне, чекають машину, в якій роз'їжджають радянські десантники.

До поста залишалося близько кілометра. Але навіть звідси Святослав бачив, як, угледівши на дорозі машину, солдати одразу вскочили в окопчики обабіч дороги. Він озирнувся. Позаду їхало кілька підвод з солдатами. Вони ще були далеченько: а раптом ці теж по їхні душі?

— Попереду долина! — Гукнув Григорій

— Бачу. — Долина, що відкрилася їм за пагорбом, була досить широкою і сухою. — Накажи водієві звернути з дороги ліворуч і гнати балкою, скільки зможе.

— У нього закінчується бензин. Лишилося кілометрів на десять.

— Якщо він протягне десять кілометрів, я його розцілюю. Так і скажи йому.

"Спочатку біля поста чекатимуть, поки проїдемо долину. Потім ще кілька хвилин дивуватимуться, чому так довго не видно машини. Тоді їм знадобиться ще десять хвилин, щоб добігти сюди і з'ясувати,

куди ми поділися. Отже, хвилин двадцять ми виграємо... — прикидав Оснач, вчепившись в борт вантажівки. — Двадцять хвилин — це вже шанс".

Водій витискував з мотора все, що міг. Іноді Осначеві здавалося, що ця побита на фронтних дорогах машина от-от розлетиться враз — ки, або вибухне, наче її начинили динамітом. І коли кілометра через три водій різко затормозив перед крутим ярмом, що переорював долину від схилу до схилу, десантник навіть зрадів, що ці муки нарешті закінчилися.

За звичкою водій взявся за капот, щоб зазирнути в мотор, але Оснач, забувши, що водій не розуміє його, гаркнув:

— До дідька мотор! Ось твій карабін! За мною!

Подолавши яр, він побачив, що на глинистому схилі залишаються сліди і зрозумів, що вони дуже допоможуть переслідувачам. Тому, піднявшись на узвишшя, Святослав наказав своїм супутникам стрибати слідом за ним на трав'яний килим і вже з нього, по царині, спустився назад у долину. Далі вони ще з кілометр пробігли правим, порослим травою, схилом, аж поки не побачили попереду невеличку отару — з десятків овець та кілька кіз, яку доглядав хлопчина років тринадцяти. Помітивши у долині озброєних

людей, він злякано підхопився, видерся схилом на пагорб, але далі не втікав. Страх перед тим, що може втратити овець, виявився сильнішим за страх перед озброєними незнайомцями.

— Григорію, поговори з ним, — попросив десантник, пропускаючи Караджі поперед себе.

— Це можна, — охоче погодився Григорій. — Слухайте, та він же гагауз! — радісно повідомив Караджі, коли Оснач і водій (якому, Святослав аж тепер виявив це, не було ще, мабуть, і тридцяти, хоча тоді, вночі, він здався йому літнім чолов'ягою) підійшли до них. — Оце зустріч! Він справді гагауз! Ану скажи ще щось, хлопче, по-гагаузькому!

Хлопчина мовив ще кілька слів, і Григорій кинувся обнімати його.

— Куди важливіше, що він розуміє російську, — зауважив Оснач, бачачи, що толку від Караджі як від дипломата зараз не буде. І сам заходився розпитувати чабана, де вони, що за село попереду і чи не чути щось про фронт, про росіян.

Домогтися від хлопця якихось конкретних відомостей вони не могли, але навіть те, що він повідомив, було для них надзвичайно важливим. Пастушок сказав, що їхнє село, крайні хати якого виднілися на недалекому узвишшті, розташоване всього-на-всього за тридцять

два кілометри від Дністра. Він знав це добре, бо так колись казав румунський офіцер, що квартирує у них на хаті. А ще він чув, як офіцер говорив своїм солдатам, що росіяни готуються захопити правий берег Дністра і що десь на півночі Молдавії вони вже захопили кілька сіл і румуни ніяк не можуть вибити їх звідти. А ще хлопчина пояснив, що коли пройти яром, який починається трохи далі, то можна вийти до старої вівчарні. Вона стоїть на кручі, а поруч — чагарники. Хлопець був тямущий і добре розумів, як це важливо для них: щоб був дах над головою і щоб поруч — чагарник, в якому вони могли б сховатися.

— Якщо незабаром тут з'являться вершники, — попросив його Оснач, скажи, що було якихось п'ятеро людей і що вони подалися он тією низиною, — показав Оснач в протилежний бік тому, куди вони справді мали рушати. — Скажи, що було п'ятеро і що вони просили показати шлях до села... Як зветься найближче село?

— Чимишлія. Але я скажу, що взагалі не бачив вас.

— Не треба. Тоді вони не повірять. Скажи, що бачив, що це були росіяни і що просили показати шлях на Чимишлію.

Караджі присів біля хлопчини, погладив його по голові і те ж саме попросив по-гагаузькому.

— Тепер він уже точно не видасть нас, — задоволено сказав він потім російською, ніби хлопець не міг зрозуміти його слів. — Він не видасть гагауза, правда?

Хлопець, мовчки попорпався в сумці, що висіла в нього на боці, видобув звідти все своє багатство: кукурудзяний корж, загорнутий в хустину шматочок бринзи та пляшку води — і віддав його Григорію.

— Ми не можемо взяти всього цього, — сказав Оснач. — Ти залишишся голодним.

— Потерплю. До обіду вже недалеко. А торбину заховаю. Щоб румуни не помітили,

що вона пуста. Бо тоді вже справді здогадаються.

— Дякую тобі, хлопче, — обійняв його Святослав. — Шкода, що ми нічим не можемо віддячити тобі.

— Якби у вас був револьвер, ви дали б його мені, правда? — несподівано мовив хлопчина, звівши на Оснача блакитно-сяйливі, по— дівочому красиві очі.

Святослав і Григорій презирнулися. Шофер, який нічого не розумів поросійському, сидів на пагорбку і перемотував свої обмотки. Він навіть не намагався збагнути, про що там між ними йдеться.

— Якби у вас був зайвий... револьвер, — уточнив хлопчина, зрозумівши свою помилку. Він уже помітив, що в майора в кобурі є зброя. Хоча за плечима був і карабін. Поки що Караджі просто не наважувався розстатися з ним.

— Він тобі вже не потрібен, хлопче, — зауважив Святослав. — Війна закінчується. Не торкайся зброї. Ти будеш щасливою людиною: пережив усю війну і жодного разу не тримав у руках зброї! Одним із небагатьох щасливих.

Поділивши на ходу їжу та розпивши пляшку води, вони обійшли яром околицю села і справді натрапили на стару, але ще досить міцну кошару. Проте Оснач не зупинився в ній. Чагарник, що ріс на вершині опуклого пагорба, теж був заманливим пристановищем, в якому зручно було і ховатися, і тримати оборону. Одначе десантник повів своїх супутників далі, і дозволив відпочити тільки кілометрів за два від кошари, на схилі порослого кущами акації та шипшини узвишшя.

Щойно вони отаборилися, як побачили на путівці, що вів до отари, з десяток вершників. Під'їхавши трохи ближче, кіннотники розсипалися по степу і галопом помчали до одинокої будівлі, охоплюючи її підковою. Десантник і його супутники презирнулися. "Що сталося? — Мовчки запитували одне одного. — Невже хлопчина видав? А може, випадковість? Може, прочісують весь навколишній степ?"

Їм хотілося вірити, що це випадковість. Але водій, який, побачивши кіннотників, зблід і ще більше спітнів, мовчки підсунувся до Оснача і вдячно потис йому руку. Святослав зрозумів: той дякував йому за інтуїцію.

— Краще приготуйся до бою, — незворушно порадив десантник, не дбаючи про те, щоб водій зрозумів його. — Вони й сюди доскачуть.

Одначе, переконавшись, що ні в кошарі, ні в поближніх чагарях нікого нема, вершники піднялися на пагорб і кілька хвилин оглядали долину. Ясна річ, вони помітили невеличкий чагарничок на схилі її, але повірити в те, що десантники можуть переховуватися в ньому, поминувши два таких звабливих пристановища, не змогли. Постоявши там ще трохи, кіннотники з'їхали в долину і проскакали за якихось п'ятдесят метрів од Оснача, що заліг за крайнім острівцем гущавини.

22

Яструб! Він з'явився несподівано, ніби виринув із отієї, однієї— єдиної хмарини, що зависла над плавнями й обрисами своїми сама нагадувала птаха і, стрімко пронизавши надвечірню блакить якраз

над головою Радомира Оснача, здійнявся на крутому виражі в піднебесся,

готуючись до нової атаки.

— І часто цей яструб з'являється над Кричинецьким? — одразу захвилювався Оснач, що йшов замикаючим. — Мабуть, він десь тут і гніздиться?

— Та дідько його... Хіба за кожною птахою встежиш? — невдово— лено покректав Крижань, і собі спостерігаючи за польотом хижака. Він завжди так крекотав, коли не знав, що відповісти. — На цьому сатанинському болоті й птахи сатанинські — ось що я тобі скажу.

— Легенди, діду. Нормальні птахи. Все тут нормальне, таке, яке й має бути в плавнях, на трясовині, — весело озвався Іриньо, що, промацуючи брід жердиною, прокладав їм шлях до Кричинецького. — Звичайний яструб-лунь. Примітивши його, інші птахи одразу до села кидаються — під стріхи та по сараях. Раніше їх тут було двійко. Але виявилося затісно: сам кілька разів бачив, як вони билися. Як літаки. Повітряний бій. Справжнісінькі винищувачі. А тепер чомусь лишився один. З осені. Ніби ж і перемогти вони один одного не могли, а от куди подівся той, другий, не збагну.

— Мо' й підстрілив хтось до холери, — пробурчав старий. — Вік би не бачити й болота цього, і всього, що на ньому. На озері душа моя ще відходить. І на Чорній Скелі люблю бувати. А от Кричинецьке багно ненавиджу, з усім, що в ньому, на ньому й над ним — ненавиджу.

— Я вас розумію, — це єдине, чим міг підтримати його зараз Радомир. Та й то правда: з якого дива Крижаневі треба було радіти і милуватись цим закутнем?

— Ти в цього цилигулька розпитуй, — раптом просвітлів з лиця Крижань, кинувши на Гриня. — Все знає, до всього придивляється. Виріс, вважай, у плавнях. Батько мій таким був — от що я тобі скажу. Той плавні знав краще за власні вуса. Яких, щоправда, ніколи не мав.

— Ви б хоч пояснили, що воно означає, ваше "цилигулько", — озвався Гриньо. — Вже мене й хлопці так піддражнюють, а я навіть не знаю: ображатися чи не варто.

— Цилигулько, він і є цилигулько, — стримано відповів Крижань, не розуміючи, якого ще пояснення вимагає від нього цей... "цилигулько".

— А вам, напевне, цікаво, чи не той це яструб, про якого дід вам розповідав? — вже не наполягав на своєму Гриньо. — Про який у повісті вашій йдеться.

— Про яструба він чомусь часто згадував, — відповів Радомир. — Навіть не знаю, чому цей птах так запам'ятався йому

— Яструби завжди запам'ятовуються. Але це вже інший. Той був би таким древнім... Хоча, ні... Вони стільки й не живуть.

Тим часом над озером запанувала досить дивна, полохлива якась тиша. Стіна німотних очеретів здавалася тепер могутньою і неприступною, наче бастион середньовічної фортеці. Сонце вже хилилося до своєї призахідної межі, проте спека все ще стояла така, що навіть проміння його уподібнювалося язикам розплавленої магми. І пташині зграї справді кудись зникли, осіли в глибині очеретяних нетрів, і комарині орди... Тільки яструб усе ширяв і ширяв над островами, наче пильний охоронець

плавнів, що сповіщав усе сутнє про наближення якихось трьох непрошенців.

Оснач раз у раз оглядався на берег, що майже не віддалявся від них, а тільки ставав нижчим та невиразнішим, і намагався уявити, як би він почувався на цьому оголеному просторовиську, якби знав, що десь там, за пагорбом, на нього чекає засідка, а з очеретяних нетрів будь-якої миті може зойкнути автоматна черга чи пролунати постріл карабіна.

Це було грою фантазії, проте Оснач віддавався їй азартно, моделюючи все нові й нові ситуації, в які потрапляли чи принаймні могли б потрапити тих двоє десантників. Отож він ставив себе то на місце старшини Романчука, що давав десь тут, можливо, он, біля того острівця-купини, свій останній бій, то на місце Святослава Оснача, коли він, з хвилини на хвилину чекаючи пострілу з засідки, виходив із плавнів, аби потім ще кілька днів пробиватися до лінії фронту, переходячись по ярах, почорнілих скиртах і напівзруйнованих сараях. І, звичайно ж, на місце Захара Шаблюка. Хоча давалося це йому найважче, оскільки про хлопця він і досі знав найменше. Та й хто б міг розповісти про нього так докладно, як розповів йому десантник про старшину та Марію Крижань? Але якою все ж таки мужністю мав бути наділений цей хлопчина, щоб зважитися на таку страшну смерть?

Гриньо мав рацію, стверджуючи, що хоча трясовина розростається, сам Сатанинський брід "густішає" і стає надійнішим. Більшу частину шляху вони пройшли так, що мисливські чоботи Крижаня здавалися Радомиру зайвими, і тільки двічі він провалювався у болотяне місиво, яке сягало колін. Може, й справді через кілька років цей брід стане звичайною болотяною стежиною, що з'єднає острів із берегом, розвіваючи при цьому всі легенди Кричинецьких плавнів?

— Е, ні, кричинецька трясовина підступна. Он там, поблизу гостроверхої купини, навесні затягло бичка, — ніби вичитав його думки старий. — Мабуть, з годину ревів, а підступитися до нього пастухи так і не змогли. А минулої осені десь тут пропав мисливець. Не наш, із заїжджих, міський. Наші, сільські, бачили його: хлопчина років двадцяти двох — не більше. З дівчиною приїхав. З міста. "Явою". Ну, дівчина біля намета залишилася, юшку варила, чекала... А він вирішив полювати. І полював...

— Сумні історії, Григорію Миколайовичу, — зауважив Оснач, намагаючись ступати за ним слід у слід. — Чогось веселішого ця місцина не знала?

— Сумні, бо правдиві. Правдиве — воно майже все сумне, навіть якщо й регочешся з нього. А жахаю, бо не хочу, щоб ти сам пробував добуватися до Кричинецького. Приїжджі тому й гинуть, що не віряться їм: навколо — звичайний степ, тут — звичайнісіньке озеро, отже, все, що розповідають про Кричинець, байки-побреженьки. А насправді місця на Кричинці такі, що злегковажиш — і покається ніколи буде.

На острові, на якому колись росла розтрощена липа, а тепер зеленів тільки обпалений вогнищем кущ верболозу, Гриньо зупинився і почекав Крижаня і Радомира.

— Ось тут, мабуть, Захар зійшов з броду і повернув до острова, — сказав Крижань, підходячи до Оснача. — А он там, якщо тільки ви вірно описали події, загинув. Он, у заточці, біля того півострівця. І від людей я теж чув, що там. Нібито сама Марія

показала це місце. А їй нібито розповів моряк, що врятувався.

— Так? Хтось бачив цього моряка вже по тому, як він врятувався?

— Здається, ніхто. Крім Марії. Але дехто вважає, що взагалі жоден з десантників не врятувався. А коли і врятувався, то Марія не могла бачитися з ним, бо ховалася в селі. Хто тепер скаже вам з певністю, де в тих розповідях правда, а де вигадка?

— Вандевура — той був твердо впевнений, що всі загинули, і що свідків подвигу Захара не залишилося.

— Отож. А тут раптом ти... Зі своєю повістю, зі спогадами діда-де— сантника. Для нього це була лиха несподіванка...

Кілька хвилин усі троє мовчки постояли край острівця, дивлячись на мініатюрну затоку. Хвилина скорботного мовчання — ось і все, що вони могли поки що пожертвувати задля пам'яті про цього мужнього хлопчину.

— Треба було б запросити в цей похід і Вандевуру, — мовив Оснач, коли Гриньо рушив далі.

— Ага, нехай би постояв разом з нами, подумав, — підтримав його Крижань. — Геть зачерствів чоловік, геть знелюднів.

— Не стояв би він тут, — озвався Гриньо. — А якби й зупинився — то лише для того, щоб в'їдливо посміхнутися: "О, вшановують!" І потім написав би в черговому доносі, як ми вшановували пам'ять зрадника Захара Шаблюка.

— Слухай, Гриню, пусти мене першим, — і, не чекаючи згоди, Оснач обійшов хлопця, на ходу, відбираючи в нього жердину. — Покажи напрямок, орієнтир, і підкажуй. Хочу сам дійти до Кричинецького.

Ось вона — ця самотня тепер верба! А он — курінь! Оснач підійшов, зазирнув усередину. Старий, напівзруйнований. Але, звичайно вже не той, в якому переховувалися десантники. Скільки часу минуло! А на пригірку — давнє вогнище. Втім, кіптява на каменях, якими обкладено виямок, не така вже й давня. Та й на вербовому суку висить казанок.

— І все ж таки тут бувають люди.

— Минулого літа я тричі приводив сюди хлопців, — озвався Гриньо. — Деякі мисливці теж знають брід. Та й узимку він іноді так промерзає, що й на машині можна проїхати. На ковзанах добуваємось сюди, на лижах.

А й справді, я чомусь не подумав про це, — всміхнувся Радомир. — Я сам походжу острівцем, — вибачаючись глянув на Крижаня і Гриня. — Так краще.

Вони мовчки погодились, підійшли до калюжки й почали обмивати чоботи.

* * *

Прокинувся Оснач десь над ранок, від того, що поруч хтось різко вигукував команди німецькою. Йому снилося, що він на фронті, і що разом з іншими моряками (Святослав навіть впізнавав декого з них — це були хлопці, що загинули в першому бою, коли їх тільки-но кинули на передову, десь між Херсоном і Миколаєвом) стоїть в окопі, чекаючи сигналу атаки. Отож спочатку йому здалося, що й ті вигуки, які він чує, теж зі сну.

Одначе досить швидко переконався, що сон уже розвіяно. А місяць, що зазирає у віконце їх кам'яного сарайчика, цілком реальний. І голоси за стінами їхнього укриття — теж.

Григорій і Стефан, як звали їхнього водія, все ще спали, і десантник не хотів будити їх. До того ж він побоювався, що хтось із них скрикне зі страху. Святослав тихо підвівся і, нечутно ступаючи, наблизився до віконця. Кілька німців стояло за три метри від нього і курило. Трохи далі чорніла стіна тіней, і командирський голос, який "приснився" Осначеві, долинав саме звідти. Якийсь німецький підрозділ зайшов до села вже по тому, як вони вклялися спати, і тепер, не дочекавшись ранку, виступає далі — зрозумів десантник. Як же це вони примудрилися так безтурботно проспати його? Фронт уже поряд. Учора весь вечір звідти долинали вибухи снарядів, а над селом тричі з'являлися радянські штурмовики, щоразу обстрілюючи на його околицях невеличкі румунські колонії.

Втім, саме село бовваніло трохи далі. А цей сарай стояв осторонь, поряд з трьома покинутими хатами, край невеличкого, на де— сять-дванадцять хат хутірця. Святослав і його супутники кинулися до нього вже тоді, коли з села почала виїжджати колона німецьких мотоциклістів. На дверцях сараю виявився великий іржавий замок. Зате в задній стіні його, над підмурівком, був невеличкий пролом, через який вони по черзі протислися в середину і який потім заклали камінням.

Осначеві здавалося, що вони просидять тут недовго, але клятві мотоциклісти влаштували собі поруч із сараєм вечерю з відпочинком і рушили далі, коли вже геть споночіло, розраховуючи підійти до лінії фронту непоміченими. Час було рушати й групі Оснача, проте спочатку треба розвідати, що тут навкруги відбувається. А головне, з'явилася надія, що фронту можна дочекатися й тут, не ризикуючи загинути десь на підступах до нього.

Вони послули, так остаточно й не вирішивши, коли і в якому напрямку вирушати, як розвідати місцевість. Був би з ними старшина, той би такої легковажності не припустився. А так — ось вони, німці. Знову тут, знову крутяться біля дверей, підходять до забитого дошками віконця.

— Що там таке? — прокинувся нарешті й Григорій. — Вони й досі не поїхали?

— Тихо. Ти рано заснув. Ті вже давно поїхали і гинуть на фронті. Це інші, — пошепки відповів Оснач, відчуючи дихання Караджі в себе за спиною.

— Господи, скільки ж їх тут!

— На передовій ще більше.

— Свять-свять, пронеси. Я ж казав, що перейти лінію фронту в степу буде дуже важко.

— То що, чекатимем визволення в цьому смердючому сараї?

— Тихо!

Кілька хвилин вони мовчали. Двоє німців потуплювалися біля дверей, раз по раз гримаючи в них чобітьми і відійшли. Ніби сама смерть відступилася від утікачів.

— Треба було зайти в село, в кого-небудь пересидіти.

— В усіх прифронтових селах жандарми дуже уважно перевіряють документи. — знову заговорив Оснач. Як командир, він відчував свою вину і хотів хоч якось виправдатися. — Крім того, діють румунська й німецька контррозвідки, сигуранца, гестапо і платні донощики.

— Все одно треба десь ховатися: — затужив Григорій, — у підвалі, на горищі. А потім домовитися з господарем... Може, навіть випросити цивільне. Стільки пройти і загинути перед самою лінією фронту! Це буде несправедливо. Не знаю, як ти...

— Давай без сентиментів, — зупинив його Святослав. — Запитай Стефана чи зміг би він вести бронетранспортер.

Почувши своє ім'я, Стефан, що, як виявилось, теж прокинувся і дослухався до їхньої розмови, сам підійшов до них і досить безцеремонно розштовхавши плечима, припав до шпарини між дошками.

— Так, зміг би, — прошепотів він згодом по-німецькому, дуже здивувавши цим Оснача. Досі з німецької водій не вправлявся. Невже приховував? — Цей, що, он, стоїть — зміг би. У нас у полку були три точнісінько такі. Німецькі. Я сідав, учився...

— Тоді треба придивитися до нього по уважніше.

Підходили німці, курили, перемовлялися, справляли нужду, потай від офіцерів заправлялися шнапсом чи бесарабським вином. Сам сарай їх уже не цікавив — колона от-от мала рушати далі, до лінії фронту. Святослав звернув увагу на те, що солдати не сміялися, говорили впівголоса і балачки їхні були сумні, як сама їхня доля. Знали, що йдуть на смерть, що росіяни ось-ось мають піти у великий наступ, щоб форсувати Дністер і добутися своїх кордонів по Дунаю і Пруту. Осначеві запам'яталося, як один з них зауважив: "У росіян є мета — пошвидше вийти на свої кордони, визволити свою землю. А в нас тільки одне завдання — хоч без рук без ніг, а вцілити і мріємо ми про поранення і тепле місце в санітарному поїзді, що йде на Лейп— ціг". "Помовчав би ти, студентуку, обірвав його мудрування інший солдат. — Гестапо дуже любить таких, говірких".

Минуло ще з півгодини перш ніж колона нарешті рушила. Біля сарая залишилися тільки офіцер, що нервово походжав по той бік бронетранспортера, та водій, який ось уже з годину марудився біля машини, то запускаючи мотор, то вимикаючи його.

— Третій... Нема третього, — прошепотів Стефан, показуючи три розчепірені пальці. — Кулемет, та-та-та...

— Може, його тугі не було, кулеметника?

— Ні, кулемет... — стояв на своєму Стефан. — Обов'язково.

— Ну та черт з ним. Там розберемося. Давай, спартанці, в бій. "Майор", ти перший. Через пролом. Заговори йому зуби. І побільше амбіції... Хто такі, чому не на фронті? Зрозумів? Ти тут влада, представник королівської Румунії. Як тільки я зніму водія, ти офіцерові пістолет під ніс. Але без канонади.

— Може, краще, ти?

— Всім страшно. Ти — "майор".

Вони швидко розібрали завал і допомогли "представникові королівської Румунії"

вибратися на світ божий.

— Відволікай водія, поки я його не зніму, — наказав Оснач Стефа— нові, виповзаючи з укриття слідом за ним.

— Але третій, третій, — схвильовано прошепотів у відповідь Стефан.

Третього Оснач помітив, уже виходячи з-за рогу сараю. Він ішов із села з двома відрами. Його поява одразу ускладнила ситуацію. Ішов кулеметник повільно, поки дочекаєшся — цим двом німцям поява їхньої групи та інтерес до машини можуть здатися підозрілими.

Біля машини Святослав з'явився в розпал спектаклю. Вимахуючи пістолетом, "майор" щось доводив німецькому лейтенантові, а той, насуваючись, ніби хотів затоптати румунського офіцера, вередливо відштовхував його від себе, раз по раз вигукуючи: "Що сталося?! Якого дідька?! У мене поламалася машина!"

Облишивши копирсатися в моторі, який уже працював, водій вражено споглядав цей "бій биків" і, водночас, здивовано зиркав на румунського солдата, що теж намагався щось пояснювати йому. Отож на унтер-офіцера, що несподівано з'явився з-за машини, він просто не звернув уваги. Цим Оснач і скористався. Він ззаду кинувся на водія і, затиснувши рот, ударив ножом у бік. Усе сталося так швидко, що, захопившись суперечкою з "майором", гітлерівський лейтенант навіть не помітив, що водій уже лежить біля передка. Зате Караджі все добре бачив, це його й підвело: він не витримав і стрілив у лейтенанта. Стрілив саме тоді, як Оснач намірився кинутись на нього.

Той, третій, кулеметник, був уже метрів за п'ятдесят від машини. Почувши постріл, він спочатку завмер, але, одразу спам'ятавшись, заліг.

— У машину! — гукнув Оснач, перш ніж німець устиг стрілили.

Мотор працював, однаке кілька хвилин водій чомусь не міг зрушити з місця. Кулі видзвонювали-викресували іскри з броні і рикошетом висвистували над головою Оснача, який, розвернувши кулемет, теж гарячково, намагався розібратись, що там у ньому й до чого. Тим часом, почувши стрілянину і розпачливі вигуків німця: "Партизани! Тривога! Напали партизани!", з села вискочило до взвода румун, які, розгортаючись у цеп, одразу почали півколом охоплювати бронетранспортер.

— Стріляй, десантнику! — висунувся зі свого люка Караджі. — Стріляй!

— Не панікуй, — з незбагненим навіть для самого себе спокоєм остудив його Оснач. Це був той розсудливий спокій, яким ще зовсім недавно старшина Федір Романчук вражав самого Святослава.

— Зараз вони в мене натанцюються, Христофор і всі святі! Я їм влаштую польку з вихилясами! — заглушив останні слова лункою кулеметною чергою.

Перші два села, які трапилися на шляху, вони об'їхали степом. Третє, зі слідами бомбардувань і чорними попелищами, проскочили околичною вулицею, встигнувши розтрощити на ходу дві завантажені якимись ящиками підводи. Але, побачивши попереду крайні хати ще одного села, водій обачливо збавив швидкість. Оснач зрозумів його: від села, майже навперейми їм, розбитим курним путівцем пробивалася крита брезентом вантажівка.

— Невже вирізнили перехопити?! — здивувався Святослав. — Однією машиною? Бронетранспортер?! Абсурд!

— Пропустити їх, — наказав десантник Григорієві, що й далі був йому та водієві за перекладача. — Зверни в долину.

Однак, вже на підході до долини, Оснач побачив, що машина теж звернула з путівця і зупинилася біля урвища, але ні солдати, які вискочили з кузова, ні офіцер, який стояв дещо осторонь, по суті, не звертали уваги на їх бронетранспортер, мабуть, вирішивши, що він подався через степ, аби скоротити шлях.

— Розстріл! — гукнув Григорій, коли солдати вигнали з машини кількох людей в цивільному. — Розстрілюють німці. Поступово беруть владу в свої руки!

— Ми помітили це ще по Одесі! Ану, "майоре", підганяй туди наш "танк" і спробуй навести порядок. Хто тут, зрештою, господар: Гітлер чи румунський король?

— Поки я це з'ясую, опинюся серед тих, кого погнали до урвища, — пробурчав Караджі, але все ж таки наказав водієві гнати машину до місця страти.

Побачивши, що бронетранспортер наближається до них, офіцер не наважився скомандувати чотирьом солдатам, щоб ті стріляли в засуджених, і сам поспішив назустріч машині.

— Що тут відбувається?! — переклав Оснач запальний вигук майора, коли бронетранспортер зупинився біля німецького лейтенанта. — За яким правом ви розстрілюєте цих людей? — І далі "перекладав" Оснач, хоча ні слова не розумів із того, що вигукував, вимахуючи руками, новоявлений "майор". — Це румунська територія! Судити і карати тут має право тільки румунська адміністрація, суд його королівської величності!

— Скажи йому, нехай заткне пельку! — пробурчав лейтенант, скося поглядаючи на трьох змучених, закривавлених чоловіків, що, босоніж, із зав'язаними руками, стояли над урвищем, чекаючи, коли закінчатся їхні муки. — Це партизани, підпільники. В домі одного з них ночували троє радянських розвідників у німецькій формі, що переправилися з того берега Дністра. До речі, хто він такий, цей майор?

— Особливий уповноважений Антонеску на всій території між Дністром і Дунаєм. А ці партизани — громадяни Румунії.

— Він, цей?.. — недовірливо скосував лейтенант на майора, однак тон його одразу став сумирнішим.

— Він — офіцер генерального штабу, чи щось у цьому роді, — охоче пояснив Оснач. — Величезні вповноваження. Мене приставили до нього перекладачем.

— А ви хіба німець? Ваш акцент?..

— Німець, але з тутешніх. Певний час жив у Кишиневі, отож добре знаю їхню мову. — Раджу затримати розстріл. Нехай ваше начальство саме втихомирює цього румуна.

Лейтенант замислено дивився на своїх солдатів, що з автоматами наготові все ще стояли навпроти засуджених. Він вагався. Тим часом Стефан підійшов до водія німецької машини, що, спершись на капот, незворушно чекав завершення драми. В руці у Стефана був карабін.

"Молодець", — подумки похвалив його Святослав.

— Я не можу не виконати наказу, — все ще вагався лейтенант. Він був зовсім юним, і мундир на ньому був геть новенький, та й взагалі, він ще, напевне, уяви не мав, що таке фронт.

— Подібний випадок нам уже траплявся, — прийшов йому на допомогу "унтер-офіцер". — Раджу послати одного з солдатів у село, до свого командира. Нехай він приїде сюди і поговорить з цим представником Антонеску. Тим часом пан майор допитає засуджених і переконається, що це за птиці.

— Скажи йому, що я зобов'язаний виконати наказ, — стояв на своєму лейтенант.

— Він знає це й без мого перекладу. Але все ж таки наполягає, — пояснив Оснач, витлумачуючи новий словесний вибух майора, який, власне, й не замовкав увесь цей час.

— Тоді я поїду в село. Разом з майором.

Те, що сказав майору Оснач, не підлягало жодному перекладові, оскільки він белькотів щось таке, що тільки приблизно нагадувало румунську мову.

— Майор вимагає, щоб ви поїхали і доповіли своєму командирові. А сам він бажає поговорити з засудженими. Він хоче знати, в чому полягає їх провина. І має на це право, — притишивши голос, додав Оснач уже "від себе". — В наших штабах з майором рахуються. В Берліні не хочуть псувати взаємини з союзниками.

— Пішов би він до дідька, каруцник недолугий! — стис кулаки лейтенант. — Я б його самого з задоволенням поставив поруч із тими... і розстріляв.

— Я випередив би вас, — підтримав його Оснач. — Стріляв би першим.

— Подивись тут за ними, унтер-офіцер, — попросив лейтенант, сідаючи в кабінку своєї машини.

— Так, нехай хлопці поки що покурять, — навмисне голосно відповів Оснач, щоб його добре почули німці. — Ви чули, що вам було наказано? — підійшов він до солдатів, щойно машина рушила до села. — Сідайте он там, у видолінку, і куріть. Тим часом пан майор поговорить із цими партизанами.

Поспішати солдатам було нікуди. Роль катів їм теж не дуже подобалася, отож вони охоче стали в кружок і закурили. Вони не помітили, як унтер-офіцер кивнув своєму водієві, а те, що, підходячи до засуджених, майор видобув з кобури пістолет, сприйняли як належне.

Ще за мить, майже одночасно, пролунали автоматна черга і постріли з карабіна та пістолета.

— Озброюйтесь автоматами! — гукнув Оснач своїм товаришам, коли з охороною було покінчено. — Заберіть магазини з патронами! — І, вихопивши з-за халяви десантний ніж, побіг до заарештованих.

Та, замість того, щоб дякувати йому, арештовані кинулися врзнобіч.

— Стійте! Не бійтеся! Я радянський солдат!

Зупинилися тільки двоє. Оснач одразу заходився розрізати мотузку на руках старішого з них, що ледве тримався на ногах. Потім удвох із Караджі вони звільнили

другого, допомогли обом дійти до машини і сісти в кузов. Тим часом водій зібрав автомати та магазини, і покинувши свій карабін, теж поспішив до бронетранспортера.

А той, третій засуджений, як був: босоніж, зі зв'язаними руками, все біг і біг степом, і при цьому навіть не спробував заскочити в балку, а брався рівниною. Він просто очманів від усвідомлення порятунку і мета в нього була тільки одна: втекти! Подалі від своєї могили!

— Ви маєте де заховатися на кілька днів? — запитав Оснач звільнених, сідаючи на своє місце за кулеметом. — Ми висадимо вас кілометрів за п'ять звідси.

— Краще візьміть з собою, — попросив молодший. — Хто ви такі?

— Десантники.

— Я так і подумав. Візьміть з собою. В своєму селі я очолював підпільний комсомольський осередок. Звуть Михайлом. Воюватиму не гірше вас.

— Мене висадить, а його візьміть, — підтримав старий. — Я вже якось сам порятуюся.

— Але ми ще не знаємо, чи вдасться прорватися через лінію фронту, — пояснив Святослав Михайлові.

— Ну що? Будемо пробиватися вчотирьох, так легше. Автомат для мене знайдеться, патрони теж. З десантниками, й гинути веселіше.

— Веселий ти хлопець, спартанцю. Ось тобі автомат. Побачу, як веселитимешся, коли загримлять постріли.

— Вони вже гриміли, — спокійно відповів Михайло, приймаючи з рук Оснача шмайсер і два запасні магазини. — Цікава це річ — життя: десять хвилин тому, я думав, що доживаю останні хвилини. А тепер готуюся до бою. Може, ще й повоювати доведеться, — розговорився він уже по тому, як, здійнявши куряву, транспортер зірвався з місця. — Мабуть, я буду єдиною людиною на фронті, яка не боїтиметься смерті. Бо що таке смерть для людини, яку витягли з могили, повернули з того світу?!

— Е, хлопче, на фронті таких повно, — похмуро зауважив старий, розминаючи порізані мотуззям руки.

— Десантнику, німці! — гукнув "майор", виглянувши з кабіни. — Здається, ті ж самі!..

Так, з села справді виїжджала машина лейтенанта — Оснач упізнав її. Люди, які сиділи в ній, поки що не могли бачити того, що сталося біля урвища. Проте бронетранспортер, що мчав степом до села, вони, безсумнівно, помітили.

— Звертай до машини! — наказав Оснач. — Навперейми! Вони повинні зупинитися.

Машина справді зупинилася. З кабіни вийшли два офіцера і почали чекати, поки бронетранспортер наблизиться.

Стефан навмисне не одразу вивів його на дорогу, а трішечки протягнув і виповз на пугівець неподалік німців. Офіцери запитливо переглянулися і рушили назустріч загадковому майору — представнику Антонеску. Одначе йти їм довелося недовго. Ще за мить по них, по водієві, що стояв на підніжжі, по мотору машини, ударили одразу і з кулемета, і з трьох автоматів.

Упали підкошені кулеметною чергою офіцери, з дзенькотом розлетілося скло, схопившись за груди, осів і скотився з підніжки на дорогу водій... Один з офіцерів ще спробував видобути пістолет, але так і застиг — скорчившись, вчепившись рукою в кобуру.

Не встигли затихнути постріли, як Стефан вискочив з машини і кинувся до офіцерів, щоб забрати пістолети. В свою чергу "майор" побіг до кабіни, щоб узяти автомат і патрони.

— Ну от! З бойовим хрещенням, — кинув Оснач Михайлові. — Цього разу нам пощастило. Як буде далі — побачимо. Тепер — до фронту, тільки до фронту..

23

Шматочок суші посеред плавнів, посеред трясовини. Червоноземні, замішані на піску і порослі очеретами, коси, що відходять від Кричинецького навсібіч, ніби щупальця краба; болотяні видолінки, верболозові зарості... Цікаво, чи змінилися обриси цього острова? Напевне, змінилися. Адже минуло стільки років. І все ж таки Радомир упізнавав його. Видається, дід описав Кричинецький досить точ-

но, та й він, Радомир, теж досить добре запам'ятав його опис. Десять років лежав стовбур липи, за яким десантники залягли. Оснач розгріб намул в одному місці, в другому, третьому. Є! Гільза! "Отже, дід стріляв звідси. Шкода, що він уже так і не зможе побувати тут".

А на другому кінці острова, продершись через густу завісу очерету та порослу шипшиною галявину, Оснач несподівано виявив досить широкий кам'янистий виступ, з якого відкривалася всяяна дрібними острівцями частина озерної затоки, а за нею — густо поросла кущами й очеретом долина річки. Дивно: дід ніколи навіть не згадував про цей виступ!

— Ось тут можна буде спорудити пам'ятник Захару Шаблюку і загиблому десантникові. — Гриньо добувся до виступу не тим шляхом, яким пройшов Радомир, а в обхід, берегом, стежиною, якої Оснач не помітив. Услід з ним з'явився і Крижань. — А спочатку поставити великий камінь і вибити на ньому імена. Тоді вже пам'ятник точно спорудять.

— І камінь такий знайшли б. Самі й обтесали б, — підтримав Крижань. — А написав би художник з райцентру. Є там такий, вирізьблює. Аби тільки згода була та "вандевури" не кричали, що не тих, мовляв, прославляємо.

— Ви помітили, що тінь Вандевури перелсдіує нас, наче привид? — мовив Оснач, усе ще милуючись тихою очеретяною заводдю, що відкривалася на тому боці затоки і до якої Кричинецьке болото ще не дотяглося. — Ми кроку ступити не можемо, щоб не озирнутися на нього, не можемо пригадати жодної події, що відбувалася тут під час війни, щоб не згадати при цьому і Вандевуру.

— Мені здається, — стиха проказав Гриньо після хвилини напруженого мовчання, — що є люди, які не вірять, що Матросов, Яша Гордієнко, Гастелло справді були героями. Вони давно знають, що самі ні до якого подвигу, ніякої самопожертви не вдатні, отож переконані: подвиги героїв, яких ми вшановуємо, — вигадані. Геть усі. Або

ж героїзм цей проявився поза їхньою волею. Просто так склалися обставини — ось і все. І ці люди починають ненавидіти героїв уже хоча б за те, що їх пам'ятають, пишуть про них. І страшенно заздять їм. Мертвим заздять!

— Не сперечатимусь, можливо, такі теж є, — не дуже впевнено відповів Оснач, побоюючись категоричних тверджень. Він розумів, що Козарук передусім має на увазі свого класного керівника. — Слухай, Гриню... Не знаю, як про це краще запитати, але все ж таки... Чому для тебе так важливо довести цю справу до кінця? Адже відтоді, як розпочався твій конфлікт з Маркіяном Маркіяновичем, минуло майже два роки. Більшість хлопців і дівчат уже змирилися з ситуацією, і тільки ти...

— Он ви про що!.. — вражено глянув на нього Козарук. — Може, теж порадите забути про Захара, щоб помиритися з нашим завучем — "класною дамою"?

— Добре пам'ятаю, що досі я тобі ще нічого не радив, — різко відповів Оснач. — Тому давай без випадів... — А, трішечки заспокоївшись, пояснив: — Я всього лиш намагаюся зрозуміти, що тебе примушує так твердо стояти на своєму. Прагнеш допомогти тітці Лесі відстояти істину? Не можеш пробачити Вандевури його кляузних лис — тів на Полянського? Тебе захопив вчинок Шаблюка, то намагаєшся бути схожим на цього хлопця?..

Гриньо відповів не одразу. Неподалік, невидимий за стіною очерету, прострекотів моторний човен, і всі троє острів'ян якусь хвилю сторожко прислуховувалися до нього, ніби побоювалися, що їх виявлять.

— Може, давно й охолов би. Буває ж так: захопишся якоюсь ідеєю, вважаєш, що все, доки не доведу до кінця... А минає час, з'являються інші ідеї, інші турботи... Та коли побачив, як до цього ставиться наш Вандевура, як вороже він сприйняв намір усього класу... і що інші вчителі вдають, ніби нічого не сталося — я сказав собі: "Ні, так не піде... Десять років розкопуватиму, але до істини докопаюся". А тут ще й кореспондент районної газети відмовився писати. І я відчув: якщо відступлюся, ніхто вже після мене за цю справу не візьметься. Бо ті, що прийдуть до школи після нас... Хтозна чи їх цікавитиме, що там коїлося на трясовині півстоліття тому. Та й жодних свідків не залишиться.

— Е-е, хлопче, — незлостиво пробурчав Крижань, який досі, здається, якщо й слухав розповідь Гриня, то впівуха, дрімаючи. — Ти що, справді думаєш, що після нас люди вже геть у безпам'ятство впадуть? Невже всім їм байдуже буде, хто й за що гине? Вони що, не від землі нашої, га?

— А їм вистачатиме книжних героїв. Он їх скільки по книжках. Якщо учитимуть Маркіяни Вандевури, то тільки про тих ще й пам'ятатимуть, яких ми не забули. А може, й про них забудуть. Скажуть: "Ну от: понавигадували собі якихось там героїв!"

— Таки правда, — похмуро підтакнув Крижань.

— Другий рік увесь клас, ну, майже весь, зневажає свого класного керівника. Про це знає директор, знають у райвно. І що з того? Ви правильно сказали: я не зможу йому простити ні Захара, ні Полянського. І ніхто в класі, навіть двоє наших запеклих підлабузників, не забуде йому цього. Але ж Вандевура залишається класним

керівником і завучем. І кожної виховної години ми ще й мусимо вислуховувати його філософствування.

— Зрештою ви могли б і відмовитися.

— Могли б. А що з того. Ми відмовимося — інші не наважаться. Чому нас і досі навчають не вчителі, а вандевури? Є у нас в класі Мишко Кравчук. Мріє стати космонавтом. Серйозно мріє: готується до вступу в льотне, спортом займається, загартовується, вчиться непогано. А кожного літа їздить до дядька в місто, щоб займатися там в авіаційній секції Будинку юного техника. Він і написав про все це в творі на тему: "Ким я хочу бути". То Маркіян Маркіянович потім при учнях на перерві знущався над ним: "О, чи ти ба! Вже й Кравчинка наш у космонавти подався! А що, за такі гроші й такі почесні навіть останній дурень погодився б сісти в корабель. На мітлі полетів би — не те що в ракеті. Ото біда: таких у Зоряному містечку вже вистачає. У космонавти і в артисти всі охочі. А ви в колгосп ідіть! Помісіть грязюку. Без слави і почесей! Біля ферми! Я думаю: чого Кравчинка так фізику зубрить? Все п'ять та п'ять. А він, бач, кос-мо-навт!..." Невже Вандевура не розуміє, що після такої "виховної" години і про космос уже не мріятимеш, і в колгосп не захочеться, і фізику зненавидиш?

— Так воно, може, й правда? — стиха озвався Крижань. — Про космоси всім легко мріється, а про село — не дуже.

— А після Маркіянової бесіди що, мріятиметься краще? — різко відповів Гриньо, стоячи спиною до них, край коси, що, ніби лезо меча, врізалася в гушавину очеретів. — У тому ж то й жах, що про Вандевуру навіть важко сказати, який він. "Вирахувати" його неможливо — ось у чому річ. Він про все говорить так, що послухаєш його — ніби й правду каже. Ну, не все правда, то півправди, але ж є. Одначе підносить він цю напівправду гугнявим голоском, та ще й підлотно — єлейним тоном. Пригадуєте: ви виступали у нас? Про Феодосійський десант розповідали?

Рибалка насторожено глянув на журналіста, потім на Гриню.

— Ну, пригадую.

— А що він сказав після вашого виступу, пам'ятаєте? "Оце так, кхе-хе... Така вже вона... доля солдатська. На війні воно як кому поведеться. У двох десантах наш шановний Георгій Миколайович побував, та в десятках боїв, а бачте, так склалося, що жодної медальки. А Зоя Космодем'янська стайню підпалити хотіла — тільки й усього її воювання. Та й ту не вдалося. А ти ж ба — Золота Зірка! І героїня на всі віки. Кому як пощастить".

Старий ошелешено глянув на Гриня і розвів руками.

— А так, незугарно якось вийшло тоді з Космодем'янською — це ти вірно кажеш. Але, знаєш, ти кожне слово його на язиці не закарбовуй. Чоловік, може, так, до прикладу, про долю кажучи...

— Та не бійтеся, анонімок на нього не писатиму. Але й забути таке неможливо.

Гриньо мовив це спокійно, навіть із гідністю. Осначеві все більше й більше подобався цей хлопчина. Козарук умів зберігати самовладання, говорив спокійно і переконливо, як, людина, яка впевнена в своїй правоті, проте з повагою ставиться й до

думки співрозмовника. Чи багато знайдеться хлопців, які в неповні сімнадцять так володіли б собою.

— Я і вас попрошу, — звернувся він до Радомира, — не треба списувати Вандевуру з моїх слів. Пишіть тільки про те, що побачите і в чому переконаєтеся самі. Якщо тільки взагалі писатимете що-небудь. Якби я не розповів того, що розповів, напевне, ви так і не зрозуміли б суті нашого конфлікту. Не зрозуміли б, чому Маркіян Маркіянович погрожує виставити мені трійку з поведінки, чому він має бажання видати мені таку характеристику, з якою мене "й до тюрми не приймуть" — це він так сказав. Багато дечого не зрозуміли б. Ну а в листі до газети я на вчителя не скаржився.

— Про конфлікт з Вандевурою у листі справді не було ні слова, — підтвердив Оснач. Доводити Гриньові, що не було б нічого страшного, якби він і написав про все це, Радомирові не хотілося.

— Слухаючи мене, ви могли подумати, що Маркіян Маркіянович Вандевура — якийсь там ідейний ворог. Але ніякий він не ворог. Вандевура — наша, як він пише, "істинно чесна радянська людина". Й у цьому весь жах. Почули б ви, як благоговійно він говорить про "настанови партії й уряду щодо перебудови", як картає п'яниць і хабарників та агітує за демократизацію суспільного життя. І все це щиро. Тому що сам не п'є. І хабарів ніколи не брав — я впевнений в цьому.

— "Наша, істинно чесна, радянська..." — похмуро повторив Оснач. — Цікаво-цікаво... Але давай повернемося до цієї розмови трохи згодом... — над Осначем усе ще тяжіли постулати професійної

етики. Він не бажав підігрівати в хлопцеві неприязнь до вчителя. До того ж, Радомир побоювався, що з часом Гриньо теж може заразитися від Вандевури його бездумною непримиренністю "сигналізатораа".

— А може, й не треба повертатися, — зауважив хлопчина. — От пам'ятник Захару Шаблюку ми таки спорудимо. Тоді й острівець можна буде впорядкувати. І стежку сюди прокладемо. По Сатанинському броду. Він і так уже досить твердий. Засипати глиною, закидати камінням, знову глиною... втрамбувати, вимостити...

* * *

Лінія фронту мала проходити десь зовсім близько, проте поки що її нечутно було. Гармати мовчали, літаки іноді з'являлися, але так далеко на горизонті, що важко було з'ясувати, чиї вони.

Розуміючи, що німці і румуни вже, напевне, полюють за ними, отож піднято на ноги контррозвідку, гестапо, сигуранцу, поліцію та всі поближні тилові частини, Оснач наказав загнати бронетранспортер у широку, порослу акацією балку, і там, замаскувавшись, вони ось уже четверту годину чекали вечора, щоб потім, користуючись темрявою, знову рушити далі. До того ж, він знав, що німецькі й румунські колони підтягуються до фронту здебільшого пізно ввечері та вночі, тому, якщо їм пощастить, дві запасні кулементи стрічки і гранати, що виявилися в трьох ящиках, які були в кузові, ще можна буде пустити в діло. В п'яти інших ящиках лежали снаряди невеличкого калібру. Що з ними робити, Оснач не знав, проте вирішив поки

що не викидати. Врешті-решт їх можна зірвати разом з машиною, підігнавши її до поліцейської дільниці чи до казарми.

— Командир, бачу колону мотоциклістів, — раптом доповів Михайло, що заліг на узвишшті і стежив за дорогою, яка пролягала неподалік. — Одна, дві... чотири машини. Ні, он і п'ята.

— Пропустимо. Зачепися — прибуде підмога. Усім ще раз перевірити зброю. Кожному запаситися гранатами. — Командував Святослав так, мовби обабіч нього заліг цілий взвод.

Тепер у них по автоматі і пістолету. Гранат теж вдосталь. Тобто, тут, у тилу, вони могли дати хороший бій навіть роті фашистів. Але як підступитися до лінії фронту, як перейти її — цього Оснач не знав. А всі розраховували на нього. їм здавалося: якщо десантник, значить зуміє провести. А сюди б, у групу, не десантника, а розвідника. Чи просто бійця, якому хоч раз у житті доводилося ходити через ворожу передову.

— Проїхали, командире.

— Чую. Нехай. Нам потрібна машина. І щоб без солдатів у кузові. Та й непогано було б обмундирувати тебе. Хоча б у румунську.

— Вночі пройду і в цивільному.

— Нема певності, що лінію фронту вдасться пройти саме цієї ночі. І не відомо, чи наші вже перейшли Дністер, чи зачепилися за цей берег.

— Зрозуміло, командире, — Осначеві сподобалося, що Михайло якось одразу сприйняв військову дисципліну і навіть почав називати його командиром. Хоча ніякої розмови з цього приводу в них не відбулося. — Знову колона, — озвався Михайло ще за кілька хвилин. — Машини.

Оснач з сумом глянув на призахідне небо. Сонця вже не видно було, але сутінок доведеться чекати ще з годину. Як повільно плине час!

— "Майоре", за мною! Подивимось, що там за гості. — Стефан і собі подався за ними, але Оснач зупинив його. — Ти — в кабінку. І не висовуйся. Готуйся будь-якої миті зірвати машину з місця.

Вони з Караджі піднялися на схил і засіли в кущах поруч із Михайлом.

Ще одна невеличка колона. Танкова. Знову колона, цього разу підвод. Це вже підкидають поповнення румуни.

— Що за жалюгідний транспорт такий, підвода? — сплюнув Святослав. — Краще б уже маршем. Принаймні по-солдатськи.

— Але ж до біса їх преться. Ти помітив, командире? — прошепотів Михайло.

— Розуміють, що коли на Дністрі не затримають, наші поженуть їх аж за Дунай, за Прут. А там уже Румунія.

— Швидше б, — зітхнув Григорій.

— Машина, командире, вантажівка. Одна.

— Бачу. Нам би зараз трішечки везіння. "Майор", пішли на дорогу. Михайле, залишаєшся тут. Стріляєш по тих, що в кузові.

Водій-німець зупинив машину, мало не збивши "майора" передком. Можливо, він

навмисне під'їхав так близько, щоб продемонструвати своє ставлення до ненадійних союзників.

— Що треба?! — відчинив дверці німецький фельдфебель. — В кузові на ящиках сиділо ще двоє солдатів, які, щойно машина зупинилася, одразу ж підвелися.

Роздумувати було ніколи. Осначмовчки підскочив до кабіни, шарпонував дверці, схопив автомат, що лежав у фельдфебеля на колінах, і,

відскочивши, вдарив чергою по тих, що, заціпенівши від подиву, все ще стояли в кузові. Із засідки його негайно підтримав Михайло. А майор, уже стояв з пістолетом у руці біля водія.

— З машини! — наказав десантник фельдфебелю.

— Матір божя! — простогнав той і, підвівши руки, повільно, довго намацував приступку, ніби спускався в темний льох. Святослав ухопив його за френч, скинув на землю і підштовхнув до кущів, де на нього вже чатував Михайло.

— До яру, — наказав Оснач, сідаючи поруч з водієм, який сіпався, наче в лихоманці. — До яру, я наказав! — гаркнув він так, що водій аж шарпонувся, ніби його вже прошило кулями. — Григорію, допоможи Михайлові переодягнутися. Твоє пальне підійде для бронетранспортера? — запитав він водія, коли той обережно здолав придорожній ви— ярочок, заганняючи машину за кущі.

— Пальне... бронетранспортера? — пробелькотів водій. — А хто ви, пане унтер-офіцер?

— Російський десантник.

— Діво Маріє! — й собі прошепотів водій. — Хто б міг припустити? Тут, за шістнадцять кілометрів од фронту!

— До фронту шістнадцять кілометрів? Ти знаєш це точно?

— Я ж водій. За сьогодні зробив дві ходки. Снаряди, продукти... Все до Дністра. Ваші готуються форсувати його.

— Ще тільки готуються?.. — розчаровано перепитав Оснач. — Шкода. Цією дорогою ми потрапимо прямо до Дністра?

— Проїдете два хутора, потім руїни якогось заводу, а за три кілометри від них село Карачобану. Якраз на березі ріки. Не вбивайте мене, пане десантнику. Благаю вас!

— Замовкни. Допоможи нашому водієві заправитися. Стефане, заправляйся пальним! — гукнув він по-німецьки, щойно машина спустилася в долину.

— О, як ви здогадалися! — зрадів Стефан.

В цей час із заростей пролунала коротка автоматна черга й одразу ж — болючий крик-стогін. Оснач і німець разом озирнулися і побачили, що звідти вийшов спочатку румунський "майор", а слідом за ним, з оберемком одягу і чобітьми — Михайло. Водій перехрестився і, набожно склавши руки, глянув на небо.

— Не бійся, тебе відпустимо, — заспокоїв його Оснач. — Де твоє відро? Носи пальне. До речі, що в тебе в кузові? Щось їстівне є?

— Ящик шнапсу.

— Про шнапс мовчи, — притишив голос Святослав. — Що ще?

— Два ящики з рибними консервами, кілька ящиків з патронами. Для автоматів.

Поки водії заправляли машину, Оснач розрядив карабін німця і викинув його, потім заліз у кузов. "Скільких мені довелося вбити під час цього десанту! Скільки крові пролито... — подумав він, поглядаючи на тіла гітлерівців. — Дивно, я дивлюся на них зовсім спокійно. Нірани, ні кров, ні маски смерті мене вже не страшать. А ще незадовго до того, як піти до військкомату, щоб записатися добровольцем, я не наважився попрощатися з померлим сусідським хлопцем. Боявся підійти до труни, боявся мертвого. Скільки часу минуло відтоді? Якихось два роки".

— Михайле, ти вже? — запитав він, сидючи на борту. З дороги знову долиняло гурчання моторів, але тепер Святослав не звертав на нього уваги. — Допоможи зняти вбитих.

Михайло підбіг, на ходу застібуючи ремінь та закидаючи за плече автомат.

— Зараз, почекай, відкрию борт. Але могилу копати ніколи. Хтось поховає.

— Так, хтось поховає. Поховати ще є кому, навіть на цій стражденній землі.

Вони зняли обох німців і поклали їх на схил пагорка, накривши обличчя пілотками. Михайло ще й склав їм руки на грудях. Тепер вони вже не були для нього ворогами і він намагався дотриматись звичаю.

— А що з водієм? — підійшов до них "майор". — Теж?

— Я обіцяв відпустити його. І відпущу Залізай у кузов. Шнапс не чіпай, — стиха мовив Григорієві. — Зніми ящик з консервами. І ящик з автоматними патронами. Перенесемо на бронетранспортер. Машину підпалимо.

— Заправили, — нарешті доповів Стефан, скосувавши на во дія — німця, що теж підійшов услід за ним, виструнчився і навіть приклав пальці до пілотки, віддаючи честь.

— Ти просив подарувати тобі життя? — запитав Оснач.

— Так, пане унтер-офіцер. У мене діти, троє маленьких...

— Припини!

— Дивіться, дивіться! — раптом гукнув Караджі. — Він живий.

Один з німців, яких вони вважали вбитими, справді застогнав і навіть спробував підняти голову.

— Не стріляй, — випередив Оснач "майора". — Віднесіть його на пагорб поближче до дороги, — наказав водіям. — Можливо його знайдуть і підлікують. Це вже, як йому судилося. — А коли водії віднесли пораненого і повернулися, звернувся до німця: — Підпали машину, і ти вільний. Іди туди, в степ. Тільки не до дороги, а в степ, зрозумів?

— Мене ж розстріляють за те, що я спалив...

— Хіба будуть свідки? Негайно підпалюй!

— А якщо розстріляють, на одного фріца в цьому краю поменшає, — докинув Михайло. — Ми ще й так милосердні. Занадто милосердні. Того не добий, того відпусти, — пробурчав він, показуючи, що м'якотілість десантника дратує його.

Вся група вже сиділа в бронетранспортері, коли німець облив кабінку і борт машини бензином, підніс запальничку і чимдуж побіг схилом долини у степ. А виїхавши з долини, вони почули, як там розлігся потужний вибух. "Старшина мав рацію: —

подумав Оснач, спостерігаючи, як у сутінках над долиною осідає вогняний смерч. — Тут, у тилу, невеличка група десантників за одну добу може завдати ворогам стільки збитків і втрат, скільки на фронті не завжди вдається батальйонові. Шкода, що, висадившись, ми діяли такою великою групою. І почали з нападу на штаб, на колону. Якби ми поділилися на дрібні групки і розійшлися, то ще й досі сіяли паніку на всій території від Дністра до Дунаю. Якщо зумію повернутись, треба буде поговорити про це в штабі полку чи дивізії. Слід розумніше використовувати такі десанти. І частіше висаджувати їх у тилу ворога".

24

Коли Вандевура і Представник 3 Району з'явилися в прийомній директора елеватора, то зрозуміли, що в кабінеті відбувається якась неофіційна нарада. У прозір дверей вони бачили двох дівчат, хлопця та двох літніх чоловіків, що обступили стіл, на якому лежав аркуш ватману.

— Та зрозумійте, нарешті: стара будівля елеватора стоятиме ще двадцять років! — почули вони голос Марії Святешної. — І двадцять років підряд ми стикатимемося з однією й тією ж проблемою: у першому й четвертому відсіках вологість перевищує норму, а дванадцять процентів зерна в третьому зіпріває.

— І завжди винними будуть технологи, — додала друга дівчина, звертаючись до когось, кого Маркіян Маркіянович не міг бачити, — бо вони, бач, "не забезпечують належний режим зберігання!"

— Тому ми з Аркадієм Івановичем і пропонуємо: реконструювати. Але не приміщення — бо то величезні витрати, краще вже будувати новий елеватор, — а тільки систему сушіння та вентиляції.

Заирнувши до кабінету, Вандевура побачив трохи збоку, біля книжкової шафи, директора і секретаря парткому елеватора. Вони стояли, схрестивши руки на грудях, уважно слухали, проте в розмову поки що не втручалися.

— Гаразд, я згоден: — подав голос і парубійко, — перший проект, якого ми з Марією Василівною подавали, був недосконалим. Але тепер самі бачите, як ми попрацювали над ним.

— Витрати, щоправда, й тут чималі, — знову взяла слово Марія, — але ж вони окупляться.

— Тим паче, що за пшеницю, яку ми все ще експортуємо, доводиться платити золотом.

— Ти ж ба, й вона в патріотках ходить! — стиха пробурчав Вандевура, в'їдливо посміхнувшись до Представника 3 Району. — їй державного золота шкода! Пшеницю експортуємо! Ви той, як представник, ввійдіть першим. Бо в них тут, бачиться, надовго.

Однаке першим увійти не дав, сам ступив на поріг.

— Моє вшануваннячко вам, Дем'яне Валер'яновичу. Моє шану— ваннячко й вам, товаришу секретр парткому. І вам, пробачте, не знаю, як вас... Оце ми тут з товаришем представником з району в важливій справі, то вже даруйте, що вриваємося.

— Слухаю вас, — досить сухо мовив директор, кремезний чолов'яга років сорока

п'яти зі статурою культуриста.

— Та ми оце, власне... Товаришеві з району треба поговорити з Марією Василівною Святешною. Моє вам вшануваннячко, Маріє Василівно, моє шануваннячко. Вчора вдома вас товариш з району не застав.

— Дивний візит, — жорстко мовив директор, стенивши плечима, і глянув на секретаря парткому. Той відвів погляд. Він ще пам'ятав, який бій довелося йому витримати з двома комісіями, що працювали за листами Вандевури по тому, як минулого року вони прийняли на роботу технологом Марію Святешну. А технолог вона, як виявилось, — на десятьох не поміняв би.

— Та ні-ні, — жестом намагався зупинити їх Вандевура, бачачи що обидва керівники намірилися вийти з кабінету. — Тут і розмови на дві хвилини. І навіть було б бажано, якби ви були присутні. Аякже, в присутності, тільки в присутності...

— Два-три параграфи — і все, — запопадливо докинув і Представник 3 Району, пригадуючи, як неласкаво зустрічали його в конторі елеватора під час перевірки двох перших листів. Зараз він волів триматися в затінку, надавши цілковиту свободу дії Вандевурі.

— Так оце, Маріє Василівно, ще раз моє шануваннячко вам, тут представник з району... Та ви не лякайтеся... Про вашого діда, поліцая Святешного, він уже все знає. Тим паче, що ті двоє, які себе за десантників видавали, насправді були дезертирами. Журналіст тому й навідався сюди, аби всю цю історію зам'яти... Щоб до громадськості не дійшло.

— Пробачте, хто був дезертиром? — стиха запитала Марія, збліднувши. — Хто вам сказав, що десантники були дезертирами?! — чітко проказувала вона кожне слово, і тільки по тому, що говорила вона ледь закинувши голову і заплющивши очі, можна було здогадатися, якого зусилля це їй коштувало.

Всі, хто знаходився в кабінеті, обережно обходячи Вандевуру і Представника 3 Району, вийшли. Останнім, виграючи жовнами, важко прогупав директор.

— ...То це ми якраз і з'ясовуємо, оце ми й з'ясовуємо. Ось представник з району.. У нього кілька запитань. Чутка була, що ви зустрічалися з журналістом. Та й повинні знати дещо з розповідей поліцая Святешного, діда вашого. Бо в отій Істрії з дезертирами істина, знаєте, над усе... Ми ж тепер усі за те, щоб у нашій історії не лишилося жодних білих плям. Жодних плям.

— Та після вас, після таких, як ви, — обвела поглядом їх обох, — нічого білого й не може лишитися. Ви будь-що очорните, будь-що!

* * *

Спочатку вони вважали, що то погоня. Але потім, коли, з'їхавши в розлогу долину, побачили, що на схилі з'явилися десятки вогнів, зрозуміли: позаду велика колона. А попереду, за мостом, чорніли крайні хати села, за якими раз по раз спалахували освітлювальні ракети, оживали і так само несподівано замовкали кулемети, нищили антрацитовою чорнотою неба полохливі струмені прожекторів.

За всіма ознаками вони якраз і наближалися до отого прифронтового села

Карачобану, про яке говорив німець-водій. Десь у степу поява такого бронетранспортера біля фронту одразу ж викличе посилений інтерес до нього. А село можна буде проскочити, не привертаючи особливої уваги.

— Зупинися, — наказав Оснач водієві, щойно вони проїхали довгий дерев'яний міст. — Хлопці, ящики зі снарядами — на міст. Швидко!

Вони поклали ящики в ряд, щоб водій першої машини зміг помітити їх, тільки виїхавши на міст.

— Від'їдьте і чекайте мене, — командував далі десантник, і тримаючи в руках по гранаті, кинувся у вимоїну, що чорніла метрів за двадцять від мосту.

На подив, головна машина виїхала на міст досить сміливо і зупинилася тільки за якийсь метр від першого ящика. Водій одразу вийшов з кабіни, щоб подивитися, що то за чортівня лежить попереду. Саме цієї миті десантник і кинув гранату. Два вибухи пролунали один за одним, потім рвануло ще раз. Але Оснач уже не мав часу дивитися, що відбувається на мосту, зірвався, вискочив зі свого укриття і, пригинаючись, кинувся узбіччям дороги до транспортера.

Услід йому линули зойки поранених, що опинилися в річечці та в заболоченій долині, хрипкі команди німецькою, автоматні й кулеметні черги. Й Осначеві здавалося, що він не один, що поруч відходять хлопці з його десанту. Лейтенант, старшина Романчук, Стоянов, Габерідзе... В ці хвилини він не бажав змиритися з усвідомленням, що залишився останнім з десанту. Так само, як не могли повірити в це і вороги. Десант усе ще діяв. Ось він — ще один знищений у тилу ворога міст! Ще одна колона. Ще один бій... Шкода, що там, за лінією фронту, навіть не здогадуються про це.

— Стефане — в степ! — гукнув Оснач, хапаючись за борт транспортера. — Швидше в степ! Михайле, до кулемета!

Щойно десантник упав за броньований борт транспортера, як кулі вдарили в задні сталеві дверцята, а потім, тільки-но він спробував підвестися, німецький кулеметник пройшовся другою чергою якраз понад його головою.

— У степ! — гукав він, не розуміючи, чому Стефан так необачно підставив машину під кулі. — Стріляй! Стріляй! — наказував Михайлові, дивуючись, що кулемет досі мовчить, хоча він уже навчив хлопця стріляти з нього. А коли після другої чи третьої посланої їм навздогн черги, нарешті підвів голову, то побачив, що, вчепившись за ручки кулемета, Михайло осів біля нього. І що за кулемет він тримався уже мертвим. "Все: не вберегли хлопця! — з жахом подумав Святослав, віднімаючи руки Михайла від кулемета. — Тільки ж оце врятували від вірної смерті — й на тобі!"

— Покажи, як з нього стріляти, — попросив старий, прагнучи замінити загиблого.

— Потім, потім. Григорію, "майоре", допоможи! Давай знімемо його, покладемо на траву, — попросив він Караджі, коли пагорок сховав їх від ворожих куль.

Утрюх вони зняли хлопця і поклали у виярочок між двома акаціями.

— Треба б поховати, — стиха мовив Караджі, якого смерть Михайла вразила найбільше.

— Треба б, Стефане, лопатку йому, — сказав він по-російському, проте водій чудово

зрозумів, що від нього вимагається. Він вийняв звідкись із-під кузова лопатку і вже встромив її в землю, маючи намір самому копати, однак Святослав зупинив його: — Не час. Він сам. За кермо, — додав уже по-німецьки. — Вискочимо — і до мосту. Зараз я пройдуся по них з крупнокаліберного. Вони оплачуть тебе, хлопче, гірко оплачуть...

Якийсь відтинок дороги, що вела до мосту, пролягав уздовж берега. Німці, мабуть, вважали, що бронетранспортер уже далеко в степу, бо одна частина їх збилася біля машин та біля мосту, з'ясовуючи, що й до чого, а друга зайнялася рятуванням тих, що після вибуху опинилися в долині під уламками мосту. В цій суєті та в гудінні півтора десятка моторів, вони й не завважили, як транспортер з погашеними фарами, знову випірнув із долини і з'явився по той бік річища. Стефан прогнав його майже до мосту, розвернувся і знову повів туди, де залишилися Григорій, старий та вбитий Михайло. Й увесь цей час Оснач нещадно поливав воргів свинцевими чергами, крошачи кабіни, підпалюючи мотори та викошуючи тих, хто не встиг залягти.

Поховати Михайла вони так і не зуміли. Вибухи на мості і стрілянина привернули увагу сільського гарнізону. Напевне, там вирішили, що прорвалася велика група росіян, тому що з села висипала щонайменше рота німців. Розвернувшись у цеп, вони одразу ж пішли на бронетранспортер. Водночас кілька груп німців уже встигли перебраться через долину і залягти по цей бік річки.

— Треба втікати! — нажахано гукнув Григорій, — Ще трохи — й вони оточать нас!

— Не втікати, а відійти, — відповів Оснач, пройшовшись кількома короткими чергами по групі німців, що вирвалася на схил долини. — Давай, Стефане! Твоє слово. Цей драп-відступ воєнні історики нам пробачать.

25

Берег уже недалеко, але йти все важче й важче. Оснач відчував, як з кожним кроком трясовина стає гливікішою, як вона затягує, засмоктує, по клітиночці всмоктує його. Уже геть знесилений, не здатний боротися за життя, він зупиняється.... Жахаюче "закипає" болото, прощаючись, кружляє над ним, приреченим, яструб — господар плавнів... І він уже не в змозі стримувати крик, останній крик відчаю і безнадії...

"А-а-а! Радоми!.. А-а... Раді!.."

Крик?!

Так, крик. Але ж не його. Це не його крик!..

Оснач підхоплюється і якусь мить очманіло сидить в ліжку...

— А-а-а!.. Врятуй!..

Звукові галюцинації?! Не може бути! Та ні, причулося...

І все ж таки зривається з ліжка і кидається до вікна. Воно прочинене, проте Оснач відкриває його навстіж.

— Георгію Миколайовичу! — гукає він. — Георгію Миколайовичу!

— Та?! — в самих кальсонах постає на порозі сусідньої кімнати господар.

— Ви чули? Крик чули?!

— Який крик? Хто кричав? — сонно допитується Крижань.

— О, господи! Невже знову Погибельниця заявилася? — нажахано бурмоче з

темряви Марія Федорівна, постаючи за спиною чоловіка. — Причулося йому, Георгію (вона зверталася до нього саме так "Георгію"), причулося. І ти, хлопче, лягай. Нікуди не йдись. Не вірте цьому крикові.

— Так, схоже, що причулося, — розгублено пояснював їй Оснач, гарячково одягаючись. — Але ні, я чув своє ім'я...

— Отож-отож, — підтвердила господиня. — Не тебе першого кличе. І кожен чує своє ім'я. Коли вже вона впокориться, душа праведна! Казала ж тобі, Георгію, переберемося кудись звідси. Каза...

Договорити вона не встигла. Тепер уже всі троє чули розпачливий зойк. Він долинав з плавнів. Виразний жіночий зойк, який не міг бути галюцінацією.

— Це її голос! Це Марія! — нажахано прошепотів Оснач, вискакуючи з хати.

— Вернися!! — гукнула йому вслід господиня. — Радомире! Георгію! Та чи ви здуріли?! Погибельниця! Господи, спаси й помилуй! — долинало до Оснача.

... Неподалік узвишся Радомир озирнувся і побачив, як позаду вигойдується в темряві ліхтарик. "Крижань! Молодець, старий. Куди ж у плавні, в трясовину, й без ліхтарика?"

— Еге-гей! Хто там?! Маріє! Ма-рі-є!

— А-а!.. — у відповідь. Крик? Стогін? Зітхання? Але звідти, з трясовини, з Сатанинського броду.

— Там вона! Десь там! — У долині, край плавнів, жевріє вогнище і голос долинає від нього. Ввечері, йдучи до броду, Радмир бачив там намет. І двох рибалок.

— Вона ще неподалік намету пройшла, — поспішав йому навперейми рибалка. — Ми з дідом Бурдухом бачили. Одна була. Думали, що й кавалер слідом. А тільки де вона, звідки кричить?

Оснач уже виразно бачив постать цього чоловіка. Він не біг, а якось дивно, тягнучи одну ногу, вистрибував.

— Рибалки ми. Але не тутешні. Ночуємо, — пояснював той чоловік на ходу. Проте Радомир не мав часу вислуховувати його, пробився через плавні, ступив у болото, провалився, вибрався з ями і знову шовбуснув у неглибоку вирву.

— Схаменися, чоловіче добрий! — почув просто над собою голос Крижаня. — Куди ж ти по погибель свою? Брід он туди, далі. Там і мітка має бути, старе кореневище, — тяжко відсапувався старий. Такі пробіжки вже були не про нього.

А ще за хвилю Крижань кинув йому до ніг чоботи, в яких Оснач ходив на Кричинецький. Вони навіть не встигли висохнути після миття в озері і від них тхнуло болотяним гниляччям. — Куди ж можна збиратися отак, без ліхтарика, без чобіт?

Оснач швидко перевзувся. Шукаючи "сатанинське кореневище", вони по черзі гукали Марію, але трясовина похмуро мовчала. Крижань уперто промацував променем ліхтарика болото, очеретяні зарості. Нікого! Та ось чоловік, що підстрибцем поспішав сліом за ними, раптом закричав:

— Егей! Дивіться! Туфелька! Біла! Її... Ми з дідом ще й завважили, що в білих!...

Туфелька валялася біля кореневища, якого вони не помітили. Отже, Марія

Святешна! Оснач не сумнівався, що це була саме вона. Значить так: вийшла вона якраз на Сатанинський брід... А що далі? Наважилася перейти на острів? Дізналася, що вони подалися на Кричинецький і хотіла розшукати? А може?..

Подумавши це, Оснач знервовано пересіпнув плечима. Що люди вдаються до самогубства — не новина. Але ж не в такий спосіб! Як можна зважитися на самогубство посеред трясовини? Цього він збагнути не міг. А Захар Шаблюк? Але ж ні, там була інша ситуація, і то не самогубство, а боротьба, подвиг.

Оснач уважно, наскільки це можливо було при світлі ліхтарика, оглянув туфельку, ніби в ній могла таїтися розгадка трагедії, й обережно поставив її на низенький, обплетений корінням пень, що вдень скидався на спрута.

— Куди ви збираєтеся йти? — вжахнуся рибалка, бачачи, що Крижань увійшов у болото. — Адже там нікого нема. Вже нема, — давав зрозуміти, що йти з ними в цей ризикований пошук він не збирається.

Ще не світало, проте небо над плавнями вже зайшлося попелястими плямами, з яких ніч ось-ось мала зшити блакитно-сиву завісу ранку. Але в плавнях усе ще панував вогкий задушливий морок. Ступивши в нього, Крижань нібито й не звернув уваги на слова рибалки, але все ж таки на першій же купині затримався, примусивши зупинитись і Радомира. Промінь ліхтарика поволі вигасав — сіли батарейки, одначе Крижань вперто промацував ним трясовину, відшукуючи ще якісь ознаки присутності тут людини.

— Стогін! — насторожився Оснач. — Здається, стогін.

— Поклич, якщо чув, — сухо відповів Крижань. "Не вірять", — зрозумів Радомир і тільки тому не покликав. Він і сам собі вже не вірив.

— Минуло ще хвилин п'ять. Крижань вимкнув ліхтарик, щоб очі звикли до світанкових сутінок.

— Маріє! — гукнув Оснач так, ніби дівчина могла знаходитися по той бік озера. — Відгукнися, Маріє!

А, почувши у відповідь навиразне, приглушене якесь: "А-а-а", знову не зрозумів, що це: стогін, зітхання, приглушений крик, та такий, ніби долинав із глибини безодні? Але раптом: "Тут я! Тут!"

— Ну, я ж казав... — невпевнено промимрив Радомир, усе ще не вірячи самому собі. Та й Крижань сприйняв це відлуння так, як міг сприйняти тільки голос Марії-Погибельниці з легенди. Ні, не можна довірятися цій звуковій галюцінації. Тільки й того, що спиною раптом підступно поповзли мурашки. Невже страх?

— Ну що ж, пішли, якщо кличе, — несподівано мовив Крижань, наважившись нарешті ступити на Сатанинський брід. — Бо таки кличе. — По тому, як холодно, приречено якимось старий сказав це, Радомир зрозумів, що він так і не вірить, що це голос Марії Святешної. — Вона мене он уже скільки років гукає та заманює. Дивуюся, що й досі не піддався. А, мабуть, давно треба було.

якого старанно вивів: "Міністерству освіти СРСР".

"У роки війни в нашому селі Рибані, — завчено правив каліграфію Вандевура, — лютував поліцай Кирило Дмитрович Святешний, якого вже після війни, як відомо авторові цих рядків, спостигла всенародна кара. Але в селі живе його онука... — Вандевура замислився, погриз кінчик авторучки і слово "онука" закреслив. "Чогось вони останнім часом скептично ставляться до цього "онука". Мовляв, чого вішати ярлики вже й на внуків?" — І написав: "У селі залишився й жив син цього поліцай, котрий, якби сталася війна, теж неминуче виявився б у лавах ворогів радянської влади і нашого народу..."

"Ні, — подумав, — для міністерства "нашого народу" не годиться, — Й оскільки написане все одно мало стати чернеткою, після "нашого" арабською в'яззю вивів: "багатостраждального".

Раптом до нього долинув чийсь крик. Не крик, а зойк душі. Вандевура прислухався. Так, знову...

— Прокляте багно! — пробурчав Маркіян Маркіянович і, з жалем перечитавши останнє речення (на самій думці перебили!), пішов зачиняти вікно. А вже зачиняючи, прислухався. — "Кого це там тлумить, злидня духовна?!"

"Отож, дуже дивує всіх нас, чесних людей села, що директор школи товариш Грунтовий Віктор Гнатович, — продовжував він по якійсь хвильці, — узяв під захист його доньку Марію Василівну Святешну, технолога Буджацького елеватора, яку й досі вважає, бачте, своєю "найздібнішою ученицею". Хоча всім відомо, що він навмисне завищував їй оцінки, аби дати можливість внучці поліцай пролізти до інституту

Та й взагалі педагогічні й громадянські принципи тов. Грунтов— го В. Г. усіх нас, жителів села Рибань, прямо скажу, неприємно вражають. Під час війни стався у нас такий сумний факт: один з учнів школи, Захар Шаблюк, виявився зрадником, і добровільно (що підтверджується і кількома свідками, й об'єктивним аналізом його вчинку) повів фашистів у плавні, де на невеличкому островці переховувалися наші десантники-дезертири з групи забутого десанту... — "Е, ні, — спохопився. — Про дезертирство у цьому листі не варто. Це для Оснача, для журналіста-газетяра. Це для нього, голубка, моє вша— нуваннячко, вони дезертири. — І дописав: "де переховувалися мужні захисники Вітчизни, бійці-десантники..."

Вандевура відклав ручку, стомлено помасажував обличчя і підійшов до вікна. Скільки часу, скільки сил душевних відбирають ці листи! Вандевура з презирством ставився і до анонімок, і до "підписних" сигналів і взагалі, до такого методу боротьби. Але ж іншого не існує! Не він вигадав листи-сигнали, не він перший написав анонімку.

Якось у розмові з ним представник з району з сумом сказав: "Хіба зараз уміють реагувати на листи труляпіих? Ось раніше було: надійшов сигнал, що в якомусь районному управлінні окопалися вороги — а на другий день там уже й прибиральниця інша. З'явилася критична стаття в газеті — і половина контори в таборах. А тепер копаєш-копаєш, а йому — догану. Несолідно. Раніше, он, на приміщеннях багатьох установ навіть спеціальні поштові скриньки висіли з написом: "Листи на ворогів

народу". Усе просто й зрозуміло: не напишеш ти — напишуть на тебе. "Веселі" були часи. Як гадаєте: повернуться коли-небудь?"

Вандевура так і не зрозумів до пуття: іронізує він, чи говорить серйозно. І це збивало його з пантелику. Та й підозра закралася в його душу: мілкувато копає цей представник з району. Давно помітив: мілкувато! Ніби й старається, а ефекту — на дрібку солі. Треба й до нього придивитись, що за чоловік.

Будинок стояв на узвишші, і з цього вікна Маркіян Маркіянович міг бачити шматочок плавнів з кінчиком Кричинецького острівця та латкою трясовини.

Крик у плавнях повторився, проте Вандевура тільки презирливо зморщився. Ця трясовина таїть в собі стільки трагедій, що варто подумати про них, чи опинитися вночі біля очеретів, як негайно починаються галюцинації. То крик, то чийсь плач... Погибельна місцина, пог-ги-бельна!

Маркіян Маркіянович уже мав на приміті царину неподалік школи, на якій директор радгоспу похвалявся звести якийсь-там Молодіжний Центр. Злидня духовна! "Центру" їм, бач, захотілося! Призначили б його, Вандевуру, директором школи, він би, звичайно, знайшов спосіб домогтися, щоб на тому місці дозволили збудувати хату. А для свого, вибачайте на слові, Молодіжного Центру радгосп підшукав би місце деінде. А не знайшов би — то й бог з ним. А місцина саме для хати.

"Отже, — повернувся він до столу, — "де переховувалися мужні воїни-десантники..."

27

Тільки ступивши на острівця, на якому колись давно росла розтрощена липа, вони нарешті помітили Марію.

— Рятуй! — хрипко зойкнув Крижань, пропускаючи Радомира поперед себе. — Ти дістанешся швидше! Рятуй! — кричав, поспішаючи за ним.

Марія обхопила руками купину, вчепилася в неї, вп'ялася пальцями в порослу болотяною травою землю і, напівзасмоктана трясовиною, трималася за неї, як за єдиний рятунок, уже не маючи сил ні вирватися з болота, ні скоритися його погибельній волі.

— Ти... Почув... Не могла я... не змогла... — шепотіла вона, здригаючись усім тілом, поки Радомир, упершись колінами в продовгувату купину витягував її з пастки. — Страшно це... Не наважилась я, пробач, — гарячково проказувала вона, немов би висповідуючись перед Осначем, коли він переніс її на Кричинецький і, геть знесилену, розбиту судомою, поклав на крижанів піджак. Ноги її не слухалися, руки дрібно тремтіли, вона все ще перебувала в якомусь напівшоковому стані.

— Нічого не сталося, чуєш? — заспокоював Оснач дівчину, збираючи поблизу неї разом із старим сухі стебла очерету і пруття. — Нічого не було, забудь. Ішла на острів і збилася зі шляху — тільки й усього.

— Ага, втрапила в трясовину, а ми саме нагодилися, — приєднався до цієї гри Крижань.

— Ти оступилася. Таке трапляється. І давай забудемо. Зараз ти зігрієшся і ми повернемося. Ніхто не дізнається, що тут відбувалося цього вечора.

— Не можу я так. Не можу... Вандевура... З району... Знову... Листи... — схліпувала Марія, підсуваючись з допомогою Радомира ближче до вогнища. — Я так не можу...

— Ну, все-все!.. Адже все минулося. Можеш вважати це жахливим сном. А тепер ти прокинулася. Ми обоє... прокинулися.

— Це не сон. Сьогодні вдень приїжджав перевіряючий з райцентру. На роботу до мене приходив.

— Сьогодні? Отже, знову лист.

— Т-так, — ледве вимовила Марія, тремтячи всім тілом.

— Ну що ж, доведеться поговорити з Вандевурою ще раз. Як казали у нас, "мовою морської піхоти". А поки що забудь про нього. І знай, я вже не залишу тебе в Рибані, навіть на півдня. Сьогодні ж поїдемо звідси. Зараз. На світанку.

Вони розклали два вогнища, й Марія сиділа між ними, зігріваючись, заспокоюючись, оживаючи.

Стоячи під вербою, Оснач поглядав на дівчину, на вогнища, і, теж нарешті заспокоївшись, намагався уявити, що тут відбувалося того вечора, коли на острів разом з його дідом і Федором Романчуком переправилася Марія Крижань. Десантник розповідав про той день скупю. І його вже не розпитаєш. Ось вони — троє. Надвечір'я. А по той бік трясовини — поліцейські патрулі, фашисти... Втім, досить швидко Радомир зрозумів, що всі сцени, пов'язані з цим островом, уявляються йому тільки такими, якими він сам описав їх у повісті. На щось нове фантазія його зараз не здатна.

— Нам треба йти звідси, — раптом спохопилася Марія, підводячись. — Я боюся. Треба пошвидше вирватися з трясовини. Мені не віриться, що нам вдасться пройти її. Мені страшно.

Край острівця Крижань знайшов озерце з більш-менш чистою водою і полоскав у ньому плаття. Марія чекала кінця цієї процедури, походжаючи в крижаневому піджаку і чоботах, які віддав їй Оснач.

Ніч видалася теплою, тільки час від часу звідкись із глибини озера раптом повівав холодний світанковий вітерець. Та вже ж таки земля під босими мокрими ногами здавалася Радомиру крижаною. Одначе він розумів, що Марії зараз не легше.

Була вже четверта ранку, коли з великим зусиллям здолали Сатанинський брід і пробилися через плавні до узвишшя, на якому їх чекав за кермом "Запорожця" кульгавий рибалка. Він сидів мовчазний, врочисто-суворий і, поки їхали до хати Марії, не задав жодного запитання ні їй, ні чоловікам. Своєю мовчазністю він немовби спокутував провину перед ними — що відмовився іти на пошуки дівчини.

— Я буду в тебе через півгодини, — поспішливо проказав Радомир, довівши Марію до ганку. — Рівно через півгодини. І ми підемо з села.

— Куди? — вражено запитала вона, ніби досі між ними ні про що й не йшлося.

— Та куди завгодно. Геть, подалі. Сядемо на перший-ліпший автобус.

— Ми? З тобою? — дивилася на нього широко відкритими очима Марія, чи то не розуміючи до пуття смислу того, що він казав, чи просто не вірячи собі.

— Одягнися і візьми в сумку найнеобхідніше, — гукнув Радомир уже від машини. —

Всі формальності: робота, прописка, хата — згодом. Через тридцять хвилин я буду тут.

— Ой, наберешся ти лиха з цією дівкою, — співчутливо зітхнув рибалка, заводячи мотор. — Якщо вже вона взяла собі щось дурне в голову, то вибити його нелегко.

— Не знаєш ти її, а кажеш... — заступився за Марію Крижань. — Нехай молоді самі одне до одного придивляються. І думають теж самі.

— А чому самі? Чому тільки самі?! — обурився рибалка. — Іноді варто й підказати.

До хутора від довів їх мовчки, попросив у Крижаня пару цигарок і, сухувато попрощавшись, поїхав геть, вирішивши, що далі тут розберуться без нього.

— Невже справді підеш? — не повірив Крижань, стежачи, як Оснач гарячково спаковує свою спортивну сумку.

— Зараз же, негайно, — рішуче мовив Радомир. — Це вже вирішено.

— Але жп'ята година ранку. Автобус приходить...

— А ми не чекатимемо автобуса. Подамося до сусіднього села і добуватимемося до міста звідти. Скільки від Рибані до залізничної станції?

— Дванадцять кілометрів.

— Всього-навсього?! Прогулянкова відстань! Якщо треба буде, ми подамося пішки аж до Одеси. Ми повинні піти звідси, доки зійде сонце. Я хочу, щоб усе, що відбувається з нами зараз, розвіялося до ранку, наче сон: ні села, ні плавнів, ні Вандевури. Особливо Вандевури.

— Вважатимеш, що коли вдосвіта втік, то вже й позбувся?.. Вже Вандевури не існує?

— А хто сказав, що я тікаю від нього? З Вандевурою ми ще обов'язково зчепимось. Це неминуче. А поки що треба вирвати цю дівчину з трясовини. Вирвати, врятувати. Я просто боюся залишати її тут ще хоча б на один день, одну ніч.

— Розумію, розумію, — кивнув старий. — І від слова свого, бачу, не відступишся, — Крижань попросив дружину зайти до спальні, зачинив за нею двері. — Чесно кажу: не думав, що наважишся забрати її звідси... Хотів, щоб так сталося, але не вірив. Після всього того, що ти наслухався тут...

— А ви хіба не наважилися б? Не погодиться їхати до міста — тут житиму, з нею.

Старий покректав, ніби йому раптом зсудомило горло і стиха, розчулено проказав:

— Мудро, хлопче, мудро, по-людяному. Рідко ми зважуємося на щось таке, що може перевернути все наше життя, рідко... А знаєш, я теж... словом лихим не виказав люті, яку затамував на її діда. Батька її ще недолюблював — чесно кажу, але дорікати чимось Марії... Хоча Вандевура, клятий, провокував, ох як він мене провокував! І нацьковував, і листи підсовував: підпиши. І ти теж, чуєш? Людям будь. Все в нас тепер нібито є, всього навіть за всіляких негараздів наших вистачає, — ото біда: людяності нам бракує, людяності, щоб ти знав...

* * *

Захід сонця вони зустріли в глибокій долині, якою бронетранспортер уже ледве пробивався. Нарешті зупинили його, роззирнулися, прислухалися... Дністер був за кілометр звідси. Вїжджаючи в долину, вони вже бачили його, і зрозуміли, що фронт ще

й досі проходить по річці, і що дістатися до своїх можна буде, тільки перепливши її вночі під зливою куль. Оснача це вразило. За всіма його припущеннями радянські війська вже давно мали б форсувати Дністер і закріпитися на цьому березі. У те, що ріку форсовано, вірив ще старшина Романчук, там, на Кричинецькому. Як же могло статися, що?.. Шкода, шкода... Якби лінія фронту пролягала вже по правобережжю, вони спробували б прорватися прямо на бронетранспортері, Святослав і Григорій на це, власне, й розраховували.

— Що робитимемо? — першим порушив мовчання старий.

— А чому ви й досі тут? — ніби тільки тепер помітив його присутність Оснач. — Ми ж домовлялися, що зійдете біля першого села. І рятуватиметеся, як знаєте.

— Я і рятуюся... як знаю, — сумирно відповів старий, сидячи на ящику з мінами, ніби на мішку з картоплею; накопав та й оце відпочиває. До свого села повертатися мені не можна: повісять. А крім нього мені йти нікуди.

— То що, збираєтеся переправлятися на той берег?

— Хотів би, — стомлено мовив старий, імені якого Оснач так і не знав. — Одначе таку ріку й замолоду не переплив би, а тепер... Оце візьму автомат, заляжу там, на схилі... Коли з'явиться хтось поблизу, подам знак.

— Слухайте, батьку, ми врятували вас від смерті, витягли з могили. А ви плачете, що нікуди йти. Та куди завгодно! Попросіться в якусь хату. Назвіться чужим іменем. Сховайтесь десь, пересидьте. Рятуйтеся ж, до дідька, рятуйтеся!

— На схилі і пересиджу, — спокійно відповів старий. — Скільки мені тут лишилося?

Він узяв автомат, зліз з машини і подерся на крутий схил узвишся. Оснач, Караджі і Стефан теж зійшли на землю і якийсь час мовчки, напружено стежили за ним, мовби старий долав останні метри підйому, що лишилися до вершини Евересту.

— Над річкою затихло, — мовив Григорій. — Але й та стрілянина, яку ми чули... щось не схоже, щоб наші збиралися форсувати Дністер.

— Тому що не знають, що ми вже тут. А то б вони обов'язково кинулися форсувати його, — похмуро віджартувався десантник. — Прорив по всьому фронту.

— А що, ми й справді могли б допомогти їм переправитися. Четверо. Кулемет.

— Недооцінюють вони нас — це точно.

— Долина веде прямо до ріки, — як міг, пояснював Стефан по-німецькому, зрозумівши, що їх зараз хвилює. — Почекаємо ще годину. Я під'їду до очеретів. Поки вони там в окопах розберуться, що й до чого, ти, десантнику, пірнеш у плавні.

— А ти? Ви обидва?

— А я розвернуся і втечу в степ. Поки зійде сонце, кілометрів сімдесят відмахаю. А там, десь під Дунаєм, кину бронетранспортер і далі, як бог дасть.

— Що він каже? Що повертається? — не зрозумів Стефана Григорій.

— Так.

— Він боявся, що ти не відпустиш його. Не захочеш відпускати. Застрілиш.

— Ти теж вважав, що я здатний віддячити йому в такий спосіб?

— Зі мною вся складніше, — відвів погляд Караджі. — Та все одно через Дністер

тобі доведеться йти одному. Я не вмію плавати. Якби невеличку річечку, то ще якось би... А Дністер — ні. Дністер не перепливу, навіть утікаючи від смерті.

— Отже, разом зі Стефаном?

— А що вдієш? Бачиться, звела нас доля.

— Колона румунських солдат, — попередив старий. — Путівцем тюпають.

Кілька хвилин усі троє нашорошено дивилися на нього, чекаючи, що скаже далі. І тільки по тому, що старий тримався досить спокійно, зрозуміли, що небезпека минула. Цього разу минула. Одначе з хвилини на хвилину їх можуть виявити і розстріляти зі схилив, наче в тирі.

— Туди далі долина ширшає, стає розлогою. Проскочити по ній до очеретів непоміченим буде важко, — знову заговорив Караджі. — Ми підкинемо тебе і, якщо знадобиться, прикриємо.

— Якщо на той берег не прориваєтесь, не варто й ризикувати, — відповів Оснач.

— Ми прикриємо, — стояв на своєму Караджі. — Після того, як ми стільки пройшли разом... Кинути тебе одного... Нечесно це.

Стефан, який уважно прислухався до їхньої розмови, щось запитав Григорія порумунському, а вислухавши відповідь, сів на траву й, обхопивши голову руками, замовк. Святослав зрозумів, що зараз він вирішує для себе щось дуже важливе, і знаками пояснив Григорієві: не заважай. Іди за мною.

Вони піднялися схилом і залягли поруч зі старим. Той лежав, припавши скронею до ледь помітного пагорочка, і зсірілими зморшкуватими щоками його текли не постаречому щедрі сльози. На появу десантника і "майора" він просто не зреагував.

— Не переходь сьогодні, десантнику, — проказав Григорій майже пошепки, ніби побоювався, що розбудить старого. — Навіщо ризикувати? За цю ніч ми повернемося вглиб Буджака, знайдемо собі притулок і кілька днів почекаємо. Ти казав про якусь стару жінку, яку нарадив тобі капітан катера.

— Туди я вже не повернуся. Я йшов до фронту, до Дністра... Стільки днів ішов сюди... А ви розшукайте її. Вам її прихисток знадобиться. — І Святослав коротко пояснив, як це зробити і що слід сказати, просячись до хати.

— Ні, справді, навіщо так ризикувати? — знову заговорив Караджі, вислухавши його. — Якщо наші перейдуть Дністер, румуни і німці одразу відкотяться аж за Дунай. Ти бачив хоч де-небудь якісь серйозні укріплення? Отожбо. Жодного.

З-за Дністра з'явилися три ланки літаків. Розвертаючись над хутором, руїни якого виднілися вдалині, вони один за одним пікірували на очеретяні зарості і бомбардували та обстрілювали з кулеметів побережжя обабіч долини.

— Якби дужче стемніло... — стиснув кулаки Святослав. — Саме б раз прориватися через очерети до ріки.

— Ага, — озвався старий. — Ніби знають, що ми тут. Допомагають.

Не встиг він сказати це, як один з літаків несподівано розвернувся і пронісся над долиною, прошивши чергою кузов бронетранспортера. Та поки він розвертався, щоб зайти ще раз, Стефан устиг вскочи-

ти в кабінку, заднім ходом вивести машину з яру і вибратися пологим схилом на рівнину Стежачи, як він проскакує повз них, ні Святослав, ні двоє його супутників й гадки не мали, що востаннє бачать і транспортер, і водія.

З півгодини минуло після нальоту, перш ніж вони зрозуміли, що Стефан зрадив їх, що він просто втік, не бажаючи ризикувати машиною — своїм останнім шансом на порятунок.

— А що, за ніч він справді проб'ється майже до Дунаю, — першим спам'ятався Оснач, не відчуваючи розчарування тим, як повівся їх випадковий союзник. — Ми й так повинні бути вдячними: водієм він був першокласним.

— А знаєш, він кілька разів підбирав мене втекти і сховатися десь у моїх родичів, щоб поближче до Дунаю, до Румунії.

— Й останній раз умовляв кілька хвилин тому, — кинув Оснач. — Я відчув, що між вами йдеться саме про це.

— Боявся казати тобі. Жаль було Стефана.

— Я не стріляв би в нього. А ти повинен був попередити. Все могло статися. Чи, може, теж хотів поїхати з ним?

— Хотів. Але це було б непорядно.

— Так от, з мого боку було б непорядно тримати вас біля себе. Ви вільні. Як вас звуть? — звернувся він до старого.

— Та, здається, Федором. Микитюком.

— Через годину, тільки-но остаточно стемніє, ми розійдемося в різні боки. Я до ріки, ви — в степ.

Микитюк мовчки кивнув. Караджі промовчав.

Прямо перед ними степовий обшир обрамляло пасмо високих пагорбів, що здавалося звідси далекими горами, за якими повільно розгорялося криваво-блакитне полум'я призахідного сонця. Воно піднімалося вгору, поступово з'єднуючи небо і землю, розповзалося, охоплюючи все нові й нові вершини, що спалахували, ніби кратери вулканів, і, здавалося, вже нема сили, котра могла б зупинити цю вогняну пошесть, оскільки палають не якісь там будівлі чи вижухла трава, а сама земля, і полум'я виринається із глибини степових надр.

— Глянь-но, скільки вогню накопичилося в цій спраглій землі, — несподівано відгукнувся на його роздуми старий. — Я знав, що колись вона не витримає і спалахне, запалає, вибухне вогнем і людським болем. Оно, дивіться: все палає! — вигукнув він, підводячись. — Все взялося вогнем! Горить, — нервово розсміявся він. — Нам уже нікуди не треба йти. І тікати теж нікуди. Все зайнялося, все! Сама земля розверзлася! — реготав він уже тоді, як Оснач кинувся на нього, збив з ніг, підм'яв під себе.

— Я так і подумав, що він збожеволіє, — незворушно прокоментував цю подію Григорій. — Тому що мовчав. Я бачив, як він мовчить. Після всього того, що він пережив, так не мовчать. Я, коли вирвався на волю, плакав. Не знаю: зі страху, чи з радості, але... І полегшало. А теж міг би збожеволіти. Міг, я відчував це.

З півгодини старий лежав нерухомо, дивлячись в небо, і з грудей його час од часу

виривалося щось схоже чи на стогін, чи на хрипіння.

— Ні, ні, хлопці!.. — стиха проказав Микитюк, коли Оснач відібрав від нього автомат і переклав між собою та Григорієм. — Це ще не остання межа. Ще не остання... Я ще повернуся. Вже повертаюся. Це з мене всі страхи-жахи виходять, страхи-жахи...

— Через твої страхи-жахи нас могли б перестріляти, — пробурчав Караджі. — За кілометр звідси фронт.

— Тепер нас уже ніхто не застрілить, — з фанатичною впевненістю відповів старий. — Тепер — все. Ми житимемо. Ми приречені на життя.

— Саме тому, що ми приречені, — зауважив Оснач, — ходімо ближче до плавнів.

Уже зовсім стемніло, коли з сусідньої долини, що пролягала неподалік, по тому берегу вдарила батарея. Напевне, німці побоювалися, що червоноармійці почнуть форсувати ріку. У відповідь з того боку вдарили цілим дивізіоном. Гарматні снаряди і міни вибухали обабіч плавнів і посеред них, але стримати Святослава це вже не могло. Щойно пролунали перші вибухи, він коротко попрощався з супутниками і кинувся до очерету. Перескакуючи з купини на купину, десантник почав усе ближче й ближче подступали до зони обстрілу, але в перерві між оглушливими вибухами, які примушували його присідати, незмінно чув чавкання болота під ногами Караджі і Микитюка, що вперто йшли за ним.

— Повертайтеся, — неголосно просив їх Оснач. — Я сказав: повертайтеся, — наказував він, не можучи збагнути, чомуці люди тягнуться і тягнуться за ним. Що гнало їх? Адже добре розуміли, що подолати Дністер не зможуть, що їх порятунок у степу, подалі від фронту. Віднайти якийсь закутень, і чекати, чекати...

Кулемет озвався настільки несподівано, що Оснач спіткнувся, і впав на кущ якоїсь порослі. Вона затріщала під ним так, мовби підірвався на міні. На щастя, за стріляниною кулеметники не почули ні

його кроків, ні падіння. Щойно затихло відлуння недалекого вибуху, як вони знову пройшлися по тому берегу довжелезною чергою, що прошила вечорову темряву зграєю світлячків. Осрівець, з якого вели вогонь кулеметники, знаходився праворуч, трохи попереду купини, що дала притулок Осначеві, якраз навпроти заводу, за котрою вже ви— днілося відкрите плесо ріки і навіть чорнів той, лівий берег.

"Вигнати б їх звідси! Але як? — подумки прикидав десантник. — Зняти б їх, розвернути цей кулемет... Втім, наші все одно не підтримають". Дочекавшись черги, він переповз на острів, наприкінці якого, в обкладеному мішками з піском, чи, може, глиною, гнізді засіли кулеметники. Відтепер єдиним його укриттям був спорохнявілий стовбур, за яким Святослав заліг, замаскувавшись жмутиком очерету.

— Не заїдайся з ними, синку, — раптом почув він у себе за спиною голос Микитюка. — Спробуй обійти. А я підповзу і вдарю по них ззаду. Поки вони розберуться що й до чого... Але не поженуться, кулемет не кинуть... А ти проскочиш.

— Де Григорій?

— Пішов він. У степ. Казав, що чекатиме. Чи буде, чи ні... Навіщо вдвох під кулі?..

— Зрозуміло. Спробуйте зі мною на той берег?

— Ні.

— А якщо пошукати човен?

— Нема тут човнів. А ти хапайся за цей стовбур. Потягнеш до ріки. Аби тільки кулеметників зняти.

— Гаразд. Лишайтеся тут. В разі чого — прикриєте.

Оснач не міг зрозуміти, що відбувалося на тому березі, але куле— метнки помітили там якийсь рух і прострілювали берег з такою затятістю, ніби почалося форсування.

— Чуєш мову? Румуни, — прошепотів старий.

— Чую.

— А ти ж нібито німець. У формі. І по-німецькому знаєш.

— Дякую за підказку, батьку. Геть забув, що на мені їхня форма! Справді забув. Мабуть, це найкращий варіант.

Дещо повагавшись, він обережно підвівся і, намагаючись не поспішати, пішов до кулеметного гнізда. Кулеметників було двоє. Один з них помітив Оснача і щось запитав по-румунському.

— Не стріляйте, — по-німецьки попередив його Святослав. — Я унтер-офіцер вермахта. Мене послали вам на допомогу.

Навряд чи румуни зрозуміли, що він сказав, але добре зрозуміли, що той, що з'явився у них на острові — німець.

Кулеметник, який запитував, напевне, старший, підвівся і, вийшовши з-за укриття, ступив йому назустріч. Він хотів щось запитати, проте Оснач з усієї сили вдарив його ножем у живіт й одразу ж кинувся на другого солдата, що сидів, привалившись плечем до мішка. Дотягтися до карабіна, що лежав поруч нього, встромлений у бійницю, кулеметник так і не встиг.

— Ось тут би й протриматися до ранку, — стиха проказав Мики— тюк, увіходячи в кулеметну точку вже по тому, як десантник впорався з другим кулеметником. — Якби ж то знаття, що вранці наші перейдуть ріку. Чи, може, знак якийсь подати?

— Без наказу на наступ жоден солдат на цей берег не ступить, — відповів Оснач, і вже взявся за кулемет, щоб скинути його в болото, проте старий стримав його:

— Не поспішай, пробивайся далі. Он він, Дністер. А я тут... Перепочину. А коли що — й вогнем підтримаю.

— Не можна вам лишатися тут. Повертайтеся. Я сказав: повертайтеся.

— Та, знаєш, серце трохи прихопило. Я посиджу. А ти давай. Іди. Нехай тобі щастить.

Звідкись із закутня між двома мішками раптом озвався польовий телефон, про існування якого вони й не здогадувалися.

— Розбий його, — негайно порадив старий. — Розбий, а цих двох відтягни куди-небудь подаль, — додав він, присідаючи під кулеметом.

— Ви румунську знаєте? — запитав Оснач, підхопивши під пахви кулеметника.

— Ні.

— Шкода. Можна було б послати того, хто телефонує, до дідька.

Він уже відтягнув за перемичку очеретів і другого кулеметника, а телефон усе ще не вгавав.

— Що сталося? — по-німецькому пробурчав Святослав у трубку. — Тут усе гаразд, — і знову поклав її на апарат. — Не чіпайте, нехай дзеленчить. Якщо його розбити — негайно пришлють телефоністів. А так, поки вони розберуться, звідки взялися союзники, поки доповідатимуть начальству..

— Добре, нехай дзеленчить. А ти йди, хлопче, йди. Нехай тобі на тому боці щастить.

— А ви?

— Сказав уже. Тобі до свого берега приставати, а мені — до свого. Недалекого, але вічного.

Оснач поклав біля старого гранату і два магазини з патронами, рвучко обійняв, проказав: "І вам теж... долі", швидко роздягнувся й увійшов у ріку.

Течії тут ще майже не відчувалося. Вода на мілині була на диво теплою. Певний час від очей тих, що засіли в окопах, обабіч затоки, його ще прикривали пасма очеретів, і Святослав поспішав якомога далі відійти від плавнів, від берега, проте мулисте дно стримувало його рух, усе міцніше й міцніше захоплюючи в полон своєї трясовинності.

Мовчання кулеметників і німець, що несподівано озвався по телефону, мабуть, насторожили румунський штаб. З берега затоки почали долимати голоси. Одна за одною злетіли в повітря три ракети. Пролунали постріли з карабіна. Ще за кілька хвилин озвався кулемет Ми— китюка. Й аж тоді весь берег захлинувся рушничною стріляниною.

"Ну, тепер вони посунуть, — зрозумів Оснач і зупинився. Вода вже сягала йому грудей і шмайсера свого він тримав вище голови, щоб не замочити патрони. Знову кулемет старого, знову ракети і знову рушнична стрілянина, тепер уже з глибини плавнів. — А він там один. І Григорій не повернеться. — Оснач виразно уявив собі самотнього старого чоловіка, що, оточений ворогами, відстрілюється, відраховуючи останні патрони й останні миті життя.

Він, Оснач, уже не раз побував у його шкурі і знає що це таке. "Повернутися? Божевілля! Але ж він там один... А якщо повернутися?"

Оснач озирнувся на той, лівий, берег, що хвилястою смугою чорнів за осяяною місячним саявом смугою плеса. Яким близьким і досяжним здався він йому зараз!

"Не встигнеш... Безглуздо. Та не встигнеш ти, не встигнеш! Він сам обрав свою долю. Міг врятуватися, але сам обрав її, сам!" — майже прокричав Оснач. І, зціпивши зуби, вдарив довжелезною чергою по плавнях. Він стріляв і стріляв, до останнього патрона. Бо це єдине, що ще міг зробити для отого старого чоловіка, що лишився прикривати його, що подарував йому життя. І, водночас, цими пострілами Святослав ніби виправдовувався перед ним: "Ось я, не втік! Я з тобою. Поруч. І так само, як і ти, веду бій".

Автомат замовк, а Святослав усе ще стояв і стояв. Аж коли десятки куль зіпили воду навколо нього, кинув зброю, пірнув і в неймовірно зтяжкому пірнанні цьому все

далі й далі відходив од берега, який так довго не відпускав його від себе. Так довго і так уперто не відпускав його...

"Тільки б не загинути від кулі своїх! Тільки б не від своїх! — остання думка, що проорала його мозок перед другим пірнанням. — Тільки б не від своїх... Це було б наругою над усім тим, що я тут пережив".

28

Радомир увійшов у двір Марії й одразу ж на східцях з'явилася вона сама. Дівчина вже була в іншому платті, в легкій нейлоновій куртці, шия обв'язана вовняним шарфом.

— Це ти що?.. Ти справді прийшов? — схвильовано проказувала вона, уважно вдивляючись Осначеві в обличчя. — Ти це справді, лейтенанте? Я думала... Але ж це неймовірно! Я ж могла там, у трясовині... І раптом. Ні, це неймовірно! Такого не буває...

— Де сумка, Маріє? Паспорт, ключі... всілякий дріб'язок. Ми не повинні гайнувати ні хвилини. Подалі звідси, подалі...

— Отже, справді... — Знесилено осіла на приступку, закрила лице руками. — Я, звичайно не піду з тобою. Зараз, поки що не піду. Не хочу, щоб ти зважувався на цей крок згарячу, з жалю, зі співчуття... Але все одно...

— В такому разі обійдемося й без дріб'язкових приготувань, — рішуче мовив Оснач і, повісивши сумку через плече, підхопив дівчину на руки.

— Ти збожеволів, лейтенанте, — м'яко, покірно, п'янюче проказала вона.

— Збожеволів, і сталося це не сьогодні.

— Відпусти мене.

— Навіть якщо доведеться нести до самого міста.

...Світанок застав їх уже за плавнями. Раз по раз озираючись вони поспішали, ніби втікачі, які добре знають, що на світанку їх втечу виявлять, наздоженуть і повернуть назад. Подалі, подалі в степ, туди, до обрію, на якому знову зароджується сонце.

— І все ж таки я не хочу йти з села потай, утікати, — раптом зупинилася Марія. — Який злочин ми з тобою вчинили? Чому я не маю права поїхати звідси, як і належить їхати з рідного села? Над цим ти не подумав? Ти не подумав над цим, не подумав, тому ми ось так!..

Кілька хвилин вони мовчки стояли посеред степової долини. Це були важкі хвилини вибору, вони зважувалися.

— Ми повинні повернутися, — лагідно торкнулася пальцями його губ, випереджаючи цілунок. — Обов'язково повинні. Але сьогодні ж поїдемо звідси. Я обіцяю тобі. І не бійся за мене. Тепер уже не бійся.

— ...А я ще спробую поговорити з Вандевурою. Не можна так жити. Не можна так ненавидіти. Він розумна людина, він повинен зрозуміти.

* * *

Ранок вони зустріли, сидячи на лавці біля хати Марії. Дивлячись на цю вродливу пару, люди мрійливо всміхалися і кожен намагався перекинутися з нею хоча б двома-трьома словами.

Та й сонце, що освітлювало їх першим сором'язливим промінням, здавалося повесняному лагідним, а день, що зароджувався з нього, мав бути теплим і милосердним...

...І милосердним.

1986—1989рр.

Журнальний варіант опубліковано в альманасі "Горизонт" (вид "Маяк") за 1988р